

Fordította
Szabó Mária
Az utószót
és a jegyzeteket
Kun Miklós írta

Mihail Bakunyin

Gyónás

Európa Könyvkiadó
Budapest 1983

М. И. Бакунин: Исповедь
Собрание сочинений и писем. тт. 1. 4.
Издательство всесоюзного общества
политкаторжан и ссыльно-поселенцев,
Москва, 1934, 1935

Hungarian translation
© Szabó Mária, 1983

HU ISSN 0209-5165

Gyónás

Péter-Pál-erőd, 1851. július-augusztus eleje

Cári Felség,
Legkegyelmesebb Uralkodó!

Midőn Ausztriából Oroszországba hoztak, tisztában lévén az orosz törvények szigorával és az Ön leküzdhetetlen gyűlöletével mindennel szemben, ami csak hasonlít is az engedetlenségre, nem szólva az Ön felséges uralkodói akarata elleni nyilvánvaló lázadásról; tisztában lévén továbbá bűnös cselekedeteim súlyosságával – melyeket sem reményem, sem szándékom eltitkolni vagy elhallgatni bírám előtt –, azt mondtam magamnak, hogy immár csak egyet tehetek: túrni a végsőkéig, és arra kértem Istent, adjon erőt, hogy méltó módon, hitvány gyöngeség nélkül üritsem ki a keserű poharat, melyet én készítettem magamnak. Tudtam, hogy a kormányzó szenátus ítéletével és Felséged parancsára néhány évvel ezelőtt megfosztatván nemesi rangomtól, a törvény megengedi, hogy testi fenytést alkalmazzanak velem szemben, így hát fölkészültem a legrosszabbra, és csak a kegyes halálban reménykedhettem, amely gyorsan véget vet majd minden szenvedésemnek és megpróbáltatásomnak.

El sem tudom mondani, Felség, mennyire meglepett, milyen mélyen megindított az a nemes, emberséges és nagylelkű bánásmód, amelyben mindjárt azután részesítettek, hogy átléptem az orosz határt! Másfajta fogadtatást vártam. Mindaz, amit láttam, hallottam, tapasztaltam a Lengyel Királyságtól a Péter-Pál-erődig tartó utamon, annyira ellentétes volt azzal, amit a szállongó hírek alapján rettegve vártam, s én magam is gondoltam, mondtam és írtam az orosz kormány kegyetlenségéről, hogy életemben először vontam kétségbe saját korábbi fogalmaim igazát, és csodálkozva kérdeztem magamtól; nem rágalom-e, amit állítottam. A Péter-Pál-erődben eltöltött két hónap végképp meggyőzött korábbi előítéleteim teljes megalapozatlanságáról.

Egyébként ne gondolja Felséged, hogy ezen az emberséges bánásmódon fölbuzdulva, bármilyen hamis vagy hiú reményt táplálnék. Nagyon jól tudom, hogy a törvény szigora éppúgy nem zárja ki az emberszeretetet, mint ahogy az emberszeretet sem zárja ki, hogy a törvények szigorúan betartassanak. Tudom, hogy bűneim mily nagyok, és elveszítvén a remény jogát, nem remélek semmit, sőt, hogy bevalljam Önnek az igazat, Felség, lélekben annyira megöregedtem és elfáradtam az elmúlt években, hogy már szinte semmire sem vágyom.

Orlov gróf* közölte velem Cári Felséged nevében, hogy Ön azt kívánja, tegyek Önnek részletes vallomást minden bűnös cselekedetemről. Felség! Nem érdelek ekkora kegyet, és pirulva gondolok mindarra, amit mondani s leírni merészelttem Cári Felséged könyörtelen szigoráról.

* A csillaggal jelölt részek magyarázatát lásd a Jegyzetekben.

Hogyan fogok írni Felségednek? Mit mondok majd a félelmetes orosz cárnak, a törvények rettegett és buzgó őrének? Önnek mint uralkodómnak teendő vallomásom a következő néhány szóból állhatna: Felség! Testestül-lelkestül bűnös vagyok Cári Felséged és a haza törvényei előtt. Ön ismeri vétkeimet, és az, amit tud, elég ahhoz, hogy törvényeink értelmében az Oroszországban kiszabható legsúlyosabb büntetést mérjék rám. Tagadhatatlan, hogy fölláadtam Felséged és Felséged kormánya ellen; mint esküdt ellensége merészelttem szembeszállni Önnel; szóban és írásban Ön ellen lázítottam az elméket ott és annyira, ahol és amennyire csak tudtam. Mi kell még? Ítéltessen el, mérse rám a legsúlyosabb büntetést – Felséged ítélete és büntetése törvényes és igazságos lesz. Mi mást írhatnék még uralkodómnak?

Orlov gróf azonban olyan szavakat mondott Cári Felséged nevében, amelyek lelkem legmélyéig megrendítettek, és fölkavarták bensőmet. „Úgy írjon őfelségének – mondta –, mintha lelkiatyjához szólna.”

Igen, gyónni fogok Felségednek mint lelkiatyámnak, akitől az ember – nem itt, hanem a másvilágon – bocsánatot remél, kérem Istent, sugalljon nekem egyszerű, őszinte, szívből jövő, minden fufang és hízelgés nélküli szavakat, amelyek megtalálják az utat Cári Felséged szívéhez.

Csupán két dologért könyörgök Önnek, kegyes uralkodóm! Először: ne kételkedjek szavaim igazságában; esküszöm, hogy tollam egyetlen hazug szót, semmi olyat le nem ír, amiben akár csak egy ezreléknyi hazugság is volna. Másodszor: könyörgök, Felség, ne kívánja tőlem, hogy mások bűneit bevalljam. Hiszen senki sem gyónhatja meg mások vétkeit, csakis a sajátjait. Abból a teljes hajótörésből, amelyet elszenvedtem, csak egyet sikerült kimentenem: a becsületemet, és azt a tudatot, hogy sehol, sem Szászországban, sem Ausztriában nem lettem árulóvá a magam mentése vagy sorsomnak enyhítése érdekében. Az a tudat, hogy visszaéltem bárki bizalmával, vagy akár csak egy előttem óvatlanul elejtett szót továbbadtam, a kínvallatásnál is nagyobb gyötrelmem volna számomra. S Felséged szemében is inkább legyek a legkegyetlenebb büntetést érdemlő bűnös, semmint aljas gazember.

Így hát elkezdem gyónásomat.

Ahhoz, hogy teljes legyen, elengedhetetlen, hogy néhány szót szóljak kora ifjúságomról. Három évig a tűzériskolában tanultam, tizenkilenc éves koromban előléptettek tisztté, de tanulmányaim negyedik évének végén, az első tiszti osztályban szerelmes lettem, és elvesztettem a józan eszemet, abbahagytam a tanulást. Vizsgálataim a legszégyenletesebb eredménnyel tettem le, jobban mondva sehogy sem, amiért is Litvániába helyeztek azzal, hogy három évig ne léptessenek elő, és addig ne engedjenek se leszerelni, se szabadságra, amíg el nem érem a hadnagyi rendfokozatot. Ily módon szolgálati pályafutásom a saját hibámból már a legelején félresiklott, bármilyen atyai jóindulattal volt is irányomban Mihail Mihajlovics Kovanyka, a tűzériskola akkori parancsnoka.

Ezzel máris minden bizalomra méltatlanná válik; ha csakugyan érzi bűneinek teljes súlyát, akkor csakis a teljes szívből fakadó vallomás tekinthető gyónásnak, nem az ilyen föltételes.

Egyévi litvániai szolgálat után atyám minden tiltakozása ellenére, nagy nehézségek árán szolgálaton kívüli állományba helyeztettem magam. Búcsút mondva a szolgálatnak, megtanultam németül, és mohón rávettem magam a német filozófia tanulmányozására, melytől a megvilágosodást és megváltást vártam. Élénk fantáziám és – mint a franciák mondják – *une grande dose d'exaltation*¹ birtokában (bocsásson meg, Felség, de nem találok rá orosz kifejezést) sok keserves percet szereztem öreg atyámnak, amit most, ha későn is, őszintén szánok-bánok. Csak azt hozhatom föl mentségemre, hogy akkori ostobaságaim éppúgy, mint későbbi vétkeim és bűnös cselekedeteim, nem aljas, önző indítékból fakadtak; jórészt hamis fogalmaim, még inkább erős, soha ki nem elégíthető tudás- és cselekvési vágyam táplálta őket.

1840-ben,* huszonhetedik életévemben nagy nehezen kikönyörögtem atyámtól, engedjen külföldre, hogy beiratkozhasam a berlini egyetemre. Berlinben másfél évig tanultam. Ottlétem első évében, sőt még a második elején is – éppúgy, mint annak előtte Oroszországban – minden politikai kérdéstől idegenkedtem, filozófiai elvontságom magasából még meg is vettem őket; ez irányú közömbösségem oly messzire terjedt, hogy még újságot sem kívántam a kezembe venni. Csak a tudományokkal foglalkoztam, különösen a német metafizikával; teljesen belemerültem, szinte megőrültem tőle; éjjel nappal Hegel kategóriái lebegtek a szemem előtt. Egyébként maga Németország gyógyított ki a rajtam eluralkodó filozófiai betegségből; miután közelebbről is megismerkedtem a metafizika kérdéseivel, elég hamar meggyőződtem mindenfajta metafizika jelentéktelenségéről és hiábavalóságáról; én az életet kerestem benne, s helyette halált és unalmat találtam, tetteket kerestem, s az abszolút tétlenséget találtam. Ehhez a felfedezéshez nagymértékben hozzásegített személyes ismeretségem a német professzorokkal, mert van-e szűklátókörűbb, szánalmasabb és nevetségesebb emberfajta, mint egy német professzor s egyáltalában a németek? Aki közelebbről megismerkedik a németországi étellel, nem szeretheti a német tudományt; a német filozófia pedig teljességgel a német élet produktuma, és ugyanolyan helyet foglal el a valóságos tudományok sorában, mint a németek a többi nemzet között. Végül annyira megundorodtam tőle, hogy abbahagytam tanulmányozását. Kigyógyultam tehát a német metafizikából, de nem szabadultam meg az új iránti vágytól, attól az óhajtól és reménytől, hogy szellemi érdeklődésem számára nemesebb tárgyat és tágabb cselekvési teret találjak Nyugat-Európában. Elmémben már ekkor fölillant az a szerencsétlen gondolat, hogy nem térek vissza Oroszországba; hátat fordítottam a filozófiának, és belevetettem magam a politikába.

Ebben az átmeneti állapotban költöztem át Berlinből Drezdába, s elkezdtem olvasni a politikai napilapokat. Amikor Poroszországban trónra lépett a jelenlegi uralkodó,* Németország új

¹ Nagy adag egzaltáltság.

irányba fordult: a király beszédei, ígéretei, újításai nemcsak Poroszországot, hanem a többi német fejedelemséget is izgalomba, mozgásba hozták, úgyhogy dr. Ruge* nem alaptalanul nevezte őt az első német forradalmárnak – bocsásson meg, Felség, amiért ilyen merész szóval illetem egy koronás főt. Akkoriban rengeteg brosúra, folyóirat, politikai vers jelent meg Németországban, és én mindet mohón elolvastam. Ebben az időben lehetett hallani először a kommunizmusról; dr. Stein* tollából megjelent egy könyv *Die Sozialisten in Frankreich* címmel, amelynek majdnem olyan nagy hatása volt, mint nem sokkal előbb dr. Strauss* könyvének, a *Das Leben Jesu*-nak, és egy új világot tárt föl előttem, amelybe mohó lelkesedéssel vettem bele magam. Azt hittem, egy új paradicsom harsonáit hallom, a fölemelkedés, emberi méltóság, boldogság és az egész emberi nem fölszabadulásának új vallása nyilatkozik meg előttem, olvasni kezdtem a francia demokraták és szocialisták műveit, mindent, amit csak meg tudtam szerezni Drezdában. Nemsokára megismerkedtem dr. Arnold Rugéval, aki akkoriban adta ki a *Deutsche Jahrbücher*-t, egy folyóiratot, amely ebben az időben úgyszólván szintén átmenetet képezett a filozófia és a politika között, és írtam bele egy filozofikusan forradalmi cikket *Die Parteien in Deutschland* címmel Jules Elysard álnéven; ám kezdettől fogva oly szerencsétlen kézzel vert meg a sors, hogy alighogy megjelent ez a cikkem, a folyóiratot betiltották.* Ez 1842 végén történt.

Ekkor jött át Svájcából Drezdába Georg Herwegh,* a politikus költő, akit egész Németország dédelgetett, még maga a porosz király is fogadott – ugyanaz, aki nem sokkal később elűzte birodalmából. Félretéve most Herwegh politikai irányzatát, amelyről nem is merek szólni Cári Felséged előtt, el kell mondanom róla, hogy nemes gondolkodású, tiszta és nagylelkű férfiú, ami ritka dolog a németek között; olyan ember, aki nem a maga javát és hasznát, hanem az igazságot keresi. Megismerkedtem vele, összebarátkoztunk, s mindvégig baráti kapcsolatban maradtunk. A *Deutsche Jahrbücher*-ben megjelent említett cikkem, megismerkedésem Rugéval és körével, különösen pedig a Herweghgel való barátságom, aki fennen hangoztatta, hogy republikánus – különben ez a barátság még nem volt politikai természetű, habár gondolataink, vágyaink és irányultságunk hasonlóságán alapult (azért nem volt politikai természetű, mert nem volt semmilyen konkrét célja) –, mindez fölkelte drezdai követségünk figyelmét. Fülembé jutott, hogy már arról beszélnek: engem vissza kell küldeni Oroszországba, ami egyenlő lett volna számomra a halállal! Nyugat-Európában végtelen horizont tárult eléem, szabad életre, csodákra, tág cselekvési térre vágytam, Oroszországban viszont csak sötétséget, morális fagyot, dermedtséget, tespedést láttam. Elhatároztam, hogy szakítok hazámmal. Minden későbbi vétkem és szerencsétlenségem ebből a könnyelmű lépésből származott. Herweghnek el kellett hagynia Németországot, így hát vele utaztam Svájcba – ha Amerikába ment

volna, oda is vele megyek –, és 1843 januáriusában Zürichben telepedtem le.

Mint ahogy Berlinben fokozatosan kigyógyultam filozófiai betegségemből, itt Svájcban kezdődtek politikai csalódásaim. De mert a politika kórja súlyosabb és ártalmasabb, s mélyebben befészkei magát a lélekbe, mint a filozófiáé, a belőle való kilábaláshoz is hosszabb idő, keservesebb tapasztalatok szükségeltetnek; abba a csöppet sem irigylésreméltó helyzetbe kerültem, amelyben jelenleg is sínylődöm, s meg magam sem tudom, teljesen kigyógyultam-e belőle. Nem merem Cári Felséged figyelmét a svájci belpolitika leírásával terhelni; véleményem szerint két szóban összefoglalható: mocskos pletykázkodás. A svájci újságok nagy része német áttelepültek tulajdonában van – most csak a német Svájcra beszélek –, s a németekből oly mértékben hiányzik a közéleti tapintat, hogy ajkukon minden vita egymás mocskos szidalmazásává fajul, melyben se vége, se hossza a sekélyes és aljas személyeskedésnek.

Zürichben megismerkedtem Herwegh ismerőseivel és barátaival, akik különben oly kevésbé nyerték meg tetszésemet, hogy egész ott-tartózkodásom alatt kerültem a velük való gyakori érintkezés; egyedül Herweghgel álltam szorosabb kapcsolatban. A zürichi *respublica* élén abban az időben Bluntschli* államtanácsos, a konzervatív párt feje állt; lapja, a *Der Schweizerische Beobachter* elkeseredetten marakodott a demokrata párt szócsövével, a *Der Schweizerische Republikaner*-rel, amelyet Julius Fröbel,* Herwegh ismerőse, sőt jó barátja szerkesztett. Akkori vitájuk tárgyáról sem merek szólni, annyira mocskos volt az egész ügy. Nem is politikai vita volt, amire más országokban olykor sor kerül a szemben álló pártok között; vallási sarlatánok, próféták, messiások éppúgy részt vettek benne, mint a szabad élet gáncs nélküli lovagjai, egyszerűbben szólva: tolvajok, sőt még feslett nőszemélyek is, akik később mint tanúk és vádlottak egy padra kerültek Bluntschli úrral abban a nyilvánosan lefolytatott pörben, amellyel ez a botrányos szitokhadjárat végződött. Bluntschli és barátai, a Rhomer fivérek* – az egyik messiásnak nevezte magát, a másik prófétának – a hölgyekkel egyetemben elítéltettek és megbélyegeztettek. A demokraták diadalmaskodtak, habár ők sem kerültek ki tisztán a szégyenletes ügyből; ellenben Bluntschli, hogy bosszút álljon, s alighanem a porosz kormány követelésének engedelmessé, száműzte Zürich kantonból a teljesen ártatlan Herweghet.

Én távol tartottam magam minden marakodástól, alig láttam közülük mást, mint Herweghet, nem ismertem sem Bluntschli urat, sem a barátait; olvastam, tanultam, és azon töprengtem, hogyan keressem meg becsületes úton a kenyeremet, minthogy hazulról nem kaptam többé pénzt. Bluntschli azonban, úgy látszik, tudomást szerzett Herweghgel való baráti kapcsolatáról – hiszen mit nem tudnak egy ilyen kis városban –, de lehet, hogy azért is, hogy érdemeket szerezzen az orosz kormány előtt, engem is bele akart keverni az ügybe, amire csakhamar jó alkalom kínálkozott.

Az akkor már Aargau kantonban tartózkodó Herwegh elküldte hozzám egy ajánlólevéllel Weitling* kommunista szabót, aki Lausanne-ból Zürichbe tartva fölkereste őt, hogy megismerkedjék vele. Herwegh pedig, tudván, mennyire érdekelnek engem a szociális kérdések, figyelmembe ajánlotta. Örültem az alkalomnak, hogy eleven forrásból szerezhetek tudomást a kommunizmusról, amely akkor már kezdte fölhívni magára a közfigyelmet. Weitling megtetszett nekem: nem művelt ember, jó adag természetes ész, gyors fölfogás és óriási energia s különösen sok vad fanatizmus, nemes büszkeség és a leigázott többség fölszabadulásába és jövőjébe vetett hit jellemzi. Egyébként nem sokáig őrizte meg ezeket a tulajdonságait, hamarosan őt is elrontották a kommunista literátusok, akkor azonban nagyon a szívembe zártam; annyira torkig voltam a gerinctelen német professzorok és literátusok émelyítő szóáradatával, hogy örömmel fogadtam minden friss, egyszerű és műveletlen, de energikus és hittal megáldott embert. Arra kértem, látogasson meg; meglehetősen gyakran eljött hozzám, kifejtette elméletét, és sokat mesélt a francia kommunistákról, általában a munkások életéről, munkájukról, reményeikről, szórakozásaikról, valamint az akkor épp megalakulóban lévő német kommunista társaságokról. Elméletével vitába szálltam, a tényeket nagy kíváncsisággal hallgattam; ebben állt minden kapcsolatom Weitlinggel. Másfajta kapcsolatom sem vele, sem más kommunistákkal nem volt sem ebben az időben, sem később; én magam soha nem voltam kommunista.

Itt most megállok, Felség, és egy kicsit jobban belemélyedek ebbe a témába, tudván, hogy nemegyszer vádoltak meg a kormány előtt azzal, hogy aktívan együttműködöm a kommunistákkal; először Bluntschli úr, azután valószínűleg mások is. Egyszer s mindenkorra tisztázni akarom magam az igazságtalan vádak alól: oly sok és súlyos bűn terhel, miért vállaljak magamra még olyanokat is, amelyekben soha nem voltam vétkes?

Később számos francia, német, belga és angol szocialistával és kommunistával kötöttem ismeretséget, olvastam műveiket, tanulmányoztam elméleteiket, de én magam soha nem tartoztam semmilyen szektához, semmilyen társasághoz, és határozottan idegenkedtem a vállalkozásaiktól, a propagandájuktól és az akcióiktól. Szüntelen figyelemmel kísértem a szocialista s különösen a kommunista mozgalmat, mert úgy tekintettem, mint Nyugat-Európa gazdasági és politikai fejlődésének természetes, szükségszerű és elkerülhetetlen velejáróját;² ifjú, elementáris, még önmagát sem ismerő erőt láttam benne, amely a nyugati országokat vagy megújítani, vagy szétzúzni hivatott. Nyugaton a társadalmi rend, a társadalmi berendezkedés velejéig elrothadt, és kínos erőfeszítésekkel is alig tartható fön; csakis ezzel magyarázható az a hallatlan gyöngeség és páni félelem, amely 1848-ban valamennyi

² Csak Nyugat-Európáról beszélek, mert Keleten és bármelyik, szlávok lakta országban – kivéve talán Csehországot s részben Morvaországot és Sziléziát – a kommunizmusnak sem talaja, sem értelme nem lett volna. – (*Bakunyin jegyzete.*)

nyugati államot elfogta, Angliát kivéve, de úgy tetszik, hamarosan órá is ugyanez a sors vár.

Nyugat-Európában, bárhová néz az ember, ernyedtséget, gyöngeséget, hitetlenséget és feslettségét lát, hitetlenségből eredő feslettséget; a társadalmi létra legfelső fokán állóktól kezdve senki, egyetlen privilegizált osztály, egyetlen ember sem hisz elhivatottságában és jogaiban, mindenki szemfényvesztő játékot űz, és nem hisz senkinek, aki alatta áll; a privilégiumokat, osztályokat és magát a hatalmat alig-alig tartja fönn az önzés és a megszokás – igencsak gyöngye akadály a növekvő viharral szemben! A műveltség egyenlővé vált a szellem és a szív feslettségével, egyenlővé a gyöngeséggel, s az általános rothadás közepette egyedül a canaille-nak³ nevezett, durva és műveletlen nép őrizte meg frissességét és erejét – egyébként nem annyira Németországban, mint inkább Franciaországban. Ezenkívül minden argumentum, amely kezdetben az arisztokrácia fegyvere volt a monarchiával szemben, manapság szinte még nagyobb erőnek látszik a néptömegek kezében a monarchiával, az arisztokráciával és a nyárspolgárokkal szemben. Ebben rejlik nézetem szerint a kommunizmus lényege és ereje, nem szólva a munkásosztály fokozódó elszegényedéséről, ami természetes következménye a proletariátus számbeli növekedésének, amire viszont szükség van a nyugat-európai gyáripár fejlődése miatt. A kommunizmus, mondhatni, ugyanúgy tetten érhető fönt, mint lent; lent a néptömegekben még bizonytalan, de energikus szükségletként, a fölemelkedés ösztöneként él; a felső osztályokban viszont mint feslettség, egoizmus, mint a megérdemelt bajok előérzete, mint meghatározatlan és tehetetlen félelem, az ernyedtség és a lelkiismeret-furdalás következménye; ez a félelem és a kommunizmussal szembeni szüntelen láрма szinte még jobban elősegítette ez utóbbi elterjedését, mint maguknak a kommunistáknak a propagandája.⁴ Azt hiszem, ez a meghatározhatatlan, láthatatlan, megfoghatatlan, de mindenütt jelenvaló kommunizmus, amely ilyen vagy olyan formában kivétel nélkül mindenki-ben benne él, ezerszer veszedelmesebb annál a meghatározott, rendszerbe foglalt eszménél, amelyet csak a kevés számú titkos vagy nyílt kommunisztikus szervezetben propagálnak. Az utóbbiak erőtlensége nyilvánvalóan kitűnt 1848-ban Angliában, Franciaországban, Belgiumban, kivált pedig Németországban; semmi sem könnyebb, mint kikeresni, mi az, ami ostobaság, ellentmondás és abszurdum bármelyik eddig ismert szociális elméletben: egyik sem bírna három napnál tovább fönnyaradni.

Bocsásson meg, Felség, ezért a rövid elmefuttatásért, de vétkeim oly szoros kapcsolatban vannak vétkes gondolataimmal, hogy nem gyónhatom meg az egyiket anélkül, hogy ne szólnék a másikról. Meg kellett mutatnom, miért nem tartozhattam a

³ Csócselék.

⁴ Bluntschli brosúrája például, amely 1843-ban, Weitling pöre alkalmából jelent meg a zürichi kormány kiadásában. Stein említett könyvével együtt az egyik fő oka volt a kommunizmus németországi elterjedésének. – (*Bakunyin jegyzete.*)

Találó megállapítás

Ez igaz

szocialisták vagy kommunisták egyetlen szektájához sem, amivel oly igaztalanul megvádoltak. Habár megértettem e szekták létezésének okát, nem kedveltem a teóriáikat, s minthogy nem osztottam ezeket, nem lehettem propagandájuk eszköze sem; végül sokkal többre becsültem a függetlenségemet, semhogy hajlandó lettem volna rabja és vak eszköze lenni bármilyen titkos társaságnak, olyannak pedig végképp nem, amelynek nézeteivel nem tudtam egyetérteni. Ebben az időben, azaz 1843-ban a kommunizmust Svájcban maroknyi német munkás képviselte: Genfben és Lausanneban szabadon, dalárdák, olvasóköri és háztartási tanfolyamok cégére alatt; Zürichben mindössze öt vagy hat szabóból és cipészből állt a mozgalmuk. A svájciak közt nem voltak kommunisták:* a svájciak természete ellentétes mindennemű kommunizmussal, a német kommunizmus pedig még gyermekcipőben járt. Bluntschli, hogy fontossá tegye magát Európa kormányférfiai szemében, részben pedig abban a hiú reményben, hogy kompromittálhatja a zürichi radikálisokat, valami fantasztikus mumust csinált belőle. Saját bevallása szerint tudott Weitling Zürichbe jöveteléről, két vagy három hónapig el is tűrte a jelenlétét, azután elfogatta, remélve, hogy papírjai között elég fontos dokumentumot talál majd ahhoz, hogy belekeverje az ügybe a zürichi radikálisokat, de néhány ostoba levélen és pletykákon kívül semmit sem talált,⁵ ellenem pedig Weitling két vagy három levelét tudta fölmutatni, amelyekben ő néhány jelentéktelen szóval emlékezett meg rólam, közölve egyik barátjával, hogy megismerkedett egy oroszral, és meg is nevezett; a másikban csak mint „der Russé”-t említett, hozzátéve, hogy „der Russe ist ein guter” vagy „ein prächtiger Kerl” és a többi.⁶ Hát ezen alapultak Bluntschli úr ellenem fölhozott vádjai; más alapjuk nem is lehetett, mert a Weitlinggel való ismeretségem csakis az én kíváncsiságomra és az ő mesélő kedvére szorítkozott; Weitlingen kívül egyetlen kommunistát sem ismertem Zürichben. Azt hallottam azonban – nem tudom, igaz volt-e a hír vagy sem –, hogy Bluntschli engem is le akart tartóztatni, s ettől félve, eljöttem Zürichből. Néhány hónapig a Genfi-tó partján fekvő Nion-ban laktam, teljes magányban és a nyomorral küszködve, azután pedig Bernben, ahol 1844 januáriusában vagy februáriusában megtudtam Sztruve úrtól, svájci követségünk titkárától, hogy miután följelentés érkezett ellenem Bluntschli úrtól, kénytelen volt referálni az ügyemről Pétervárra, ahonnan utasítást vár. Sztruve úr szavai szerint ebben a feljelentésben Bluntschli nem érte be a kommunizmus vádjával,

⁵ Annak bizonyítására, hogy Bluntschli úr minden vádja, vélekedése és sejtése és az egész rájuk alapozott építmény mennyire ingatag és hamis, csak egy dolgot említek: Weitlinget a legfelső bíróság egy-, illetve kétévi börtönre ítélte, de nem a kommunizmus miatt, hanem azért az ostoba könyvéért, amelyet nem sokkal előbb Zürichben nyomtatott ki. Az ítélet elhangzása után Bluntschli nem börtönbe csukatta Weitlinget, hanem azonnal kiszolgáltatta a porosz kormánynak, amely fölülvizsgálta az ügyet, és egy hónap múlva szabadon engedte Weitlinget. – (*Bakunyin jegyzete.*)

⁶ „Az orosz derék”, illetve „remek fickó”.

hanem még azzal is megrágalmazott, hogy könyvet írtam vagy készülök írni az orosz kormány ellen Orosz- és Lengyelországról.

Ha a kommunizmus vádjában akadt is szemernyi igazság – a Weitlinggel való ismeretségem –, az utóbbi vád viszont minden alapot nélkülöz, és bebizonyította előttem Bluntschli nyilvánvaló rosszindulatát, mert akkor még eszembe sem jutott bármit is írni vagy kinyomatni Oroszországról, sőt inkább igyekeztem nem is gondolni rá, mert még az emléke is gyötrelmes volt; elmémet csakis Nyugat-Európa foglalkoztatta. Ami pedig Lengyelországot illeti, azt mondhatom, hogy ebben az időben meg sem fordult a fejemben; Berlinben kifejezetten kerültem a lengyeleket, csak az egyetemen találkoztam néhányal, Drezdában és Svájcban pedig egyetlen lengyelt sem láttam.*

1844-ig vétkeim merőben belső vétkek voltak, szellemiek, nem pedig gyakorlatiak: nem egy, hanem sok tiltott gyümölcsöt szakítottam a tudás fájáról, ami súlyos vétkek, minden későbbi bűnöm forrása és kezdete; de akkor még nem öltött testet semmilyen cselekedet, semmilyen szándék formájában. Gondolataim irányát tekintve már kész és elszánt demokrata voltam, ám az életben tapasztalatlan és ostoba s majdnem olyan ártatlan, mint egy gyermek. Az első valóságos bűnt akkor követtem el, amikor megtagadtam, hogy visszatérjek Oroszországba a kormány hazarendelő utasítására.

Mindennek következtében búcsút mondtam Svájcnak, és Reichel* barátom társaságában Belgiumba utaztam. Mondanom kell róla is néhány szót, mert neve elég gyakran szerepel a vádiratokban. Adolf Reichel porosz alattvaló, zeneszerző és zongorista távol áll minden politikától, ha valamit tud is róla, tőlem hallhatta. Még Drezdában ismerkedtem meg vele, azután újra találkoztunk Svájcban, ahol közelebb kerültem hozzá, összebarátkoztam vele; állandó, igaz és egyetlen barátom lett, együtt is laktam vele, olykor az ő költségére, egészen 1848-ig. Amikor kénytelen voltam eltávozni Svájcból, nem akart megválni tőlem, és velem jött Belgiumba is.

Brüsszelben megismerkedtem Lelewellel.* Ekkor gondoltam először Oroszországra és Lengyelországra; lévén akkor már teljesen demokrata, kezdtem demokratikus szemmel nézni őket, habár még nem egészen világosan és nagyon határozatlanul: a nemzeti érzés, amely sokáig mélyen aludt bennem, most fölébredt a lengyel nemzettel való viták következtében, és harcba szállt a demokratikus fogalmakkal és következtetésekkel. Lelewellel gyakran találkoztam, sokat faggattam a lengyel forradalomról, a szándékaikról, terveikről a győzelem esetére és a jövőre vonatkozó reményeikről, s nemegyszer vitatkoztam vele, különösen Kis-Oroszországot és Fehér-Oroszországot illetőleg, melyeknek szerintük Lengyelországhoz kellene tartozniuk, szerintem viszont, különösen Kis-Oroszországnak, gyűlölnie kell mint ősi elnyomóját. Egyébként az akkor Brüsszelben élő lengyelek közül egyedül Lelewelt ismertem, de a vele való kapcsolatomban sem terjedt túl az egyszerű ismeretségen, még ha gyakran találkoztunk is. Igaz, hogy

lefordítottam oroszra azt az oroszokhoz szóló kiáltványt, amely miatt őt kiutasították Párizsból,* de ennek nem lett következménye: a fordítás kéziratban maradt a papírjaim között.

Néhány hónapi brüsszeli tartózkodás után Reichellel Párizsba utaztam, amelyben éppúgy a mentsváramat láttam, mint annak előtte Berlinben, majd Svájcban. Ez 1844 júliusában történt.

Párizs eleinte úgy hatott rám, mint egy dézsa hideg víz a fölhevült testre: sehol sem éreztem magam oly mértékben magányosnak, idegennek és dezorientáltnak – bocsásson meg Felsőged ezért a szóért –, mint Párizsban. Az első időkben társaságom szinte kizárólag német demokratákból állt, akiket vagy száműztek, vagy önszántukból jöttek el Németországból, hogy itt valamilyen demokratikus francia-német folyóiratot alapítsanak abból a célból, hogy kapcsolatot teremtsenek, és egyeztessék a két nép szellemi és politikai érdekeit. De mert a német literátorok képtelenek meglenni viták, kölcsönös szidalmazás és pletykák nélkül, az egész nagy lármával beharangozott vállalkozás dugába dőlt, illetve a *Vorwärts** című szerencsétlen és aljas hetilapocskában öltött testet, amely ugyancsak rövid életű volt, nemsokára a saját piszkába fúlt; de magukat a németeket is kiutasították Párizsból nem csekély megkönnyebbülésemre.

Ebben az időben, azaz 1844 őszének végén hallottam először arról, hogy Ivan Golovinnal* együtt megfosztottak nemesi rangomtól, és kényszermunkára ítélték; nem hivatalosan hallottam, hanem egy ismerősömtől, illetve úgy rémlik, magától Golovintól, aki ebből az apropóból cikket írt a *Gazettes des Tribunaux*-ba az orosz arisztokrácia állítólagos jogairól, amelyeket személyünkben súlyosan megsértettek és lábbal tiportak; válaszul és cáfolatul én is írtam egy cikket a *Réforme* című demokratikus lapba, a szerkesztőhöz intézett levél formájában. Ez a levél az első, nyomtatásban megjelent nyilatkozatom Oroszországról; 1844 végén közölte a *Réforme* aláírásommal ellátva, nem emlékszem, hogy melyik hónapban, de minden bizonnyal a kormány kezében van a vád dokumentumai között.

Amióta búcsút mondtam Brüsszelnek, egészen eddig a pillanatig egyetlen lengyelt sem láttam. A *Réforme*-ban megjelent cikkem adott alkalmat rá, hogy megismerkedjem néhányval. Elsőnek Adam Czartoryski* herceg hívott meg egyik híve közvetítésével; egyszer jártam nála, és soha többé nem találkoztam vele. Majd bókokkal megtűzdelt gratuláló levelet kaptam Londonból lengyel demokratáktól s egyúttal meghívást arra a gyászünnepegre, melyet évente tartottak Rilejev,* Pesztyel* és mások emlékére. Hasonló bókokkal válaszoltam, megköszöntem a testvéri rokonszenvet, de nem mentem el Londonba, mert még nem kristályosodott ki elmémbe, hogy mint demokratának, de mégiscsak orosznak, milyen viszonyban kell lennem a lengyel emigrációval és általában a nyugati publikummal; amellet idegenkedtem a lármás és haszontalan demonstrációktól és üres frázisoktól, melyeket soha nem kedveltem. Így végződött ezúttal a

lengyelekkel való kapcsolatomban, és egészen 1846 végéig egyikükkel sem találkoztam újból, kivéve Alojzy Biernackit* (a lengyel forradalom pénzügyminiszterét), ezt a derék, tiszteletre méltó öreget, akivel Nyikolaj Ivanovics Turgenyevnél* ismerkedtem meg, és aki, távol tartván magát minden emigráns politikai párttól, csakis lengyel iskolájával törődött. Ugyancsak láttam néhány alkalommal Mickiewiczet.* A múltban mint nagy szláv költőt tiszteltem, de akkor csak sajnálni tudtam mint egy új, értelmetlen vallás félig becsapott, félig másokat is becsapó apostolát és új messiását. Mickiewicz megpróbált engem is megtéríteni, mert szerinte a világ forradalmasításához és megmentéséhez elég lenne, ha egy lengyel, egy orosz, egy cseh, egy francia és egy zsidó hajlandó volna Towiański* szellemében együtt élni és cselekedni. Lengyele volt elég, csehek is voltak, akadtak zsidók és franciák is, csak az orosz hiányzott; engem akart megnyerni, de én nem álltam kötélnek.

A franciák közül a következőket ismertem:* az alkotmányos pártból Chambolle-t, a *Le Siècle* szerkesztőjét, Merreau-t, a *Le Constitutionnel* szerkesztőjét, Émile Girardint, a *La Presse* szerkesztőjét, Durrieu-t, a *Le Courrier Français* szerkesztőjét, Léon Faucher, Frédéric Bastiat, Wolowski közgazdát és másokat. A republikánusok pártjából Béranger-t, Lamennais-t, François, Étienne és Emmanuel Aragót, Marrast-t és Bastide-ot, a *Le National* szerkesztőit; a demokraták pártjából a megboldogult Cavaignacot, a tábornok fivérét, Flocont és Louis Blanc-t, a *La Réforme* szerkesztőit, Victor Considérant-t, Fourier követőjét és a *La Démocratie Pacifique* szerkesztőjét, Pascal Duprat-t, a *La Revue Indépendante* szerkesztőjét, Félix Pyat-t, a negrofil Victor Schoelchert, Michelet professzort és Quinet-t, az utópista Proudhont, aki ennek ellenére kétségkívül az egyik legkiválóbb francia, végül George Sandot és még néhány kevésbé ismert személyt. Egyesekkel ritkábban, másokkal sűrűbben találkoztam anélkül, hogy egyikkel is közelebbi kapcsolatba kerültem volna. Párizsi tartózkodásom lelegején ellátogattam néhányszor a francia ouvrier-khez⁷ is: a kommunisták és a szocialisták társaságába, de semmi más indok vagy cél nem vezérelt, mint a kíváncsiság; hamarosan el is maradtam tőlük, részben azért, nehogy magamra tereljem a francia kormány figyelmét, és fölösleges zaklatásnak tegyem ki magam, de főleg azért, mert úgy találtam, hogy a legcsekélyebb hasznom sem származik e társaságok látogatásából. Legtöbbször – Reichelen kívül, akivel elválhatatlanok voltunk –, tehát legtöbbször régi barátomnál, Herweghnél vendégeskedtem, aki szintén átköltözött Párizsba, és ebben az időben majdnem kizárólag a természettudománnyal foglalkozott, továbbá Nyikolaj Ivanovics Turgenyevnél; az utóbbi családos ember, s távol tartja magát minden politikai mozgalomtól, sőt mondhatni, minden társaságtól, és – legalábbis én úgy vettem észre – leghőbb vágya, hogy bocsánatot nyerjen, és hazatérhessen Oroszországba, és élete utolsó éveit hazájában tölthesse el, amelyről oly szeretettel,

⁷ Munkásokhoz.

sokszor könnyezve emlékezett meg. Őnala találkoztam néhányszor az olasz Mamiani* gróffal (akiből utóbb Rómában pápai miniszter lett) és Pepe* nápolyi tábornokkal.

Olykor a Párizsba érkező oroszokat is láttam.* De könyörgök, Felség, ne kívánjon tőlem neveket. Biztosíthatom Önt – emlékezzék vissza, Felség, hogy levelem elején megesküdtem: semmilyen hazugság, egy szemernyi hazugság sem fogja beszennyezni szívből jövő gyónásom tisztaságát, és most is esküszöm: sem akkor, sem később egyetlen orrossal sem álltam politikai kapcsolatban sem személyesen, sem harmadik személy közvetítésével, sem levelezés útján. A Párizsba érkező oroszok és én egészen különböző szférában éltünk: ők gazdagon, jókedvűen, egymást lakomákon, villásreggeliken és ebédeken látva vendégül, mulattak, ittak, színházba és bálókba jártak avec grisettes et lorettes;⁸ erre az életformára nekem se különösebb hajlamom, se pénzem nem volt. Szegénységben, a körülményeimmel és soha ki nem elégített belső szükségleteimmel folytatott beteges küszködés közepette éltem, s nem osztottam meg velük sem az ő szórakozásaikat, sem a magam munkáját és foglalatosságait. Azt nem mondom, hogy sohasem próbáltam megnyerni egyeseket – mégpedig éppen 1846-tól kezdve – a magam nézeteinek s annak az ügynek, amelyet akkor jó ügynek tartottam; de egyetlen próbálkozásom sem járt sikerrel: mosolyogva végighallgattak, és csodabogárnak neveztek, úgyhogy néhány hiábavaló próbálkozás után teljesen lemondtam megtérítésükről. Némelyikük minden bűne abban állt, hogy látván nyomoromat, olykor – fölöttébb ritkán – segített.

N. B.

Többnyire otthon tartózkodtam, részint németből fordítottam, hogy valahogy biztosítsam a megélhetésemet, részint a tudományokkal foglalkoztam: történelemmel, statisztikával, politikai gazdaságtannal, társadalmi-gazdasági rendszerekkel, spekulatív (minden alkalmazástól távol álló) politikával, továbbá egy kicsit matematikával és természettudományokkal. Itt meg kell jegyezni, hogy becsületesen legyen mondva, bár a párizsi, valamint a német könyvkereskedők többször és meglehetősen előnyös feltételeket ajánlva próbáltak rávenni, hogy írjak Oroszországról, mindig megtagadtam, nem óhajtván Oroszországot irodalmi-kereskedelmi alku tárgyává tenni; soha nem írtam Oroszországról pénzért, és ha írtam is, à mon corps défendant,⁹ mondhatni, erőszakot téve magamon, és mindig a saját nevemen. A fentebb említett *Réforme*-beli cikken és még egy másikon kívül, amely a *Constitutionnel*-ben jelent meg, no és azon a szerencsétlen beszéden kívül, amelyért kiutasítottak Párizsból, egy szót sem nyomattam ki Oroszországról. Arról most nem beszélek, amit 1848 februárja után írtam, amikor már nyakig merültem bizonyos politikai tevékenységbe. Egyébként akkor is két felhívásból és néhány újságcikkből állt egész publikációs tevékenységem.

⁸ Masamódok és kéjnlók társaságában.

⁹ Kelletlenül.

Nehéz, nagyon nehéz volt Párizsban az életem! Nem annyira szegénységem miatt, amelyet meglehetősen könnyen viseltem, mint inkább azért, mert ifjúkori ábrándozásomból és fantasztikus reményeimből végre kijózanodva, hirtelen ráébredtem, hogy idegen földön, rideg morális atmoszférában, család és rokonok nélkül, meghatározott tevékenység és feladatok híján tengetem életem a jobb jövő minden reménye nélkül. Elszakadtam hazámtól, és könnyelműen elvágtam a visszatérés minden útját, de nem tudtam se németté, se franciává válni; ellenkezőleg, minél tovább éltem külföldön, annál mélyebben éreztem, hogy orosz vagyok, és hogy sosem szűnök meg orosz lenni. Az orosz életbe nem térhettem vissza másképp, mint egy bűnös forradalom útján, amelyben akkor még nem nagyon hittem, de az igazat megvallva, később is csak beteges, természetellenes erőlködés árán, erőszakosan elhallgattatva azt a belső hangot, amely szüntelenül azt súgta, hogy hiábavaló és ostoba minden reménykedésem és vállalkozásom. Néha oly nehéznek éreztem a sorsom, hogy nem egy este megálltam a hídon, amelyen át rendszerint hazamentem, és azt kérdeztem magamtól: nem volna-e jobb a Szajnába vetni magam, belefojtva örömtelen és haszontalan életemet?

Ráadásul ebben az időben az egész világ súlyos letargiába esett. Ama rövid pezsgés után, mely a jelenlegi uralkodó trónra lépésekor érződött Németországban, s az után az átmeneti mozgás után, melyet néhány hónappal később, Thiers* rövid minisztersége alatt a keleti kérdés indított el Európa-szerte, a világ álomba merült, úgy tetszett, olyan mély álomba, hogy senki, még a legexcentrikusabb demokraták sem hittek a közeli fölébredésében. Akkor még senki nem látta előre, hogy ez a csönd a vihar előtti csönd; a franciák, mint ismeretes, reményeiket elhalasztották az azóta jobblétre szenderült Lajos Fülöp haláláig. Igaz, hogy még 1844 végén egyszer azt mondta nekem Marrast:

„La révolution est imminente, mais on ne peut jamais prédire quand et comment se fera une révolution française; la France est comme ce chaudron à vapeur toujours prêt à éclater et dont nul ne sait prévoir l'explosion.”¹⁰ De akkoriban Marrast és barátai és minden demokrata lógó orral járt, és a legmélyebb csüggedés állapotában leledzett. A konzervatív párt diadalt ült, és végtelen hosszú életet jóskolt magának, a publikum unalmában botrányos választási és jezsuita történetekkel, no meg az angol free-traderek* tengerentúli mozgalmával foglalkozott.

1845 közepén, hosszú szélcsönd után tűntek föl – nem mindenki, hanem csak azok előtt, akik a német fejleményeket figyelemmel kísérték – az első hullámok a politika óceánján: Németországban két új vallási szekta jelentkezett: die Lichtfreunde und die Deutschkatoliken.¹¹ Franciaországban egyesek kinevették

¹⁰ „A forradalom elkerülhetetlen, de soha nem lehet előre megmondani, mikor és hogyan fog kitörni a francia forradalom; Franciaország olyan, mint egy gőzkazán, amely bármikor fölrobbanhat, de hogy mikor, azt senki sem láthatja előre.”

¹¹ A fény barátai és a német katolikusok.

őket, mások viszont a jobb idők jelét vélték bennük fölfedezni, s úgy vélem, nem teljesen indokolatlanul. Ezeknek az önmagukban jelentéktelen szektáknak a fontossága abban állt, hogy a vallás nyelvére, azaz a nép nyelvére fordították le a modern fogalmakat és követeléseket. A művelt osztályokon belül nem tehettek szert nagy befolyásra; annál jobban hatottak a vallási fanatizmusra mindig hajlamosabb tömeg képzeletére. Ráadásul a német katolicizmust a demokrata párt találta föl, s indította útjára (merőben politikai célból) a porosz Sziléziában; hatása nagyobb volt, mint protestáns nővééré, amely sokkal becsületesebb volt; ennek apostolai és hirdetői között viszont sok mocskos sarlatán működött, de sok tehetséges ember is, és azt lehet mondani, hogy a közös áldozás formájában, amelyet állítólag az ősi egyházhoz visszanyúlva újítottak föl, a német katolicizmus nyilvánvalóan a kommunizmust hirdette.

Ám az érdeklődés, melyet e szekták megjelenése keltett, rögtön elpárolgott, mihelyt elterjedt a hír, hogy IV. Frigyes Vilmos alkotmányt adott népének. Németország ismét izgalomba jött, s Franciaország is mintha fölriadt volna mély álmából. Ezt hamarosan követte és mint derült égből a villámcsapás, úgy hatott először a lengyel megmozdulás, majd a svájci és az itáliai események, végül pedig az 1848-as forradalom. És most a lengyel felkelésre térek ki, mert ez külön korszakot képvisel az én életemben.

1846-ig minden politikai vállalkozástól idegenkedtem. A lengyel demokratákat nem ismertem; a németek, úgy rémlik, akkor még semmire sem vállalkoztak, a franciák pedig, akiket ismertem, nekem semmit sem szóltak. Ők, mivel régóta szoros kapcsolatban álltak a lengyel demokratákkal, kétségtelenül tudtak a készülő lengyel fölkelésről, de a franciák tudnak titkot tartani, és mert a mi kapcsolatunk nem terjedt túl a formális ismeretségen, nem tudhattam meg tőlük semmit, úgyhogy a poseni¹² elképzelések, a Lengyel Királyság próbálkozása,* a krakkói fölkelés és a galíciai események engem legalább úgy megleptek, mint az egész publikumot. A Párizsban keltett hatás minden képzeletet fölülmúlt: két vagy három napon át az egész lakosság az utcán élt; ismeretlenek elegyedtek szóba egymással, és mindenki repeső türelmetlenséggel várta-leste a híreket Lengyelországból. Ez a váratlan fölbuzdulás, a szellem és a szenvedélyek általános pezsgése engem is magával sodort: mintha én is hirtelen fölébredtem volna, s mindenáron ki akartam volna tépni magam tespedtségemből, hogy tevékenyen részt vegyek a készülő eseményekben.

Ehhez újból föl kellett hívnom magamra a lengyelek figyelmét, akik időközben elfelejtettek, s ebből a célból írtam egy cikket Lengyelországról és a fehér-orosz unionistákról,* akikkel akkoriban tele volt az egész nyugat-európai sajtó. Ez a cikk, amely 1846 kora tavaszán jelent meg a *Le Constitutionnel*-ben, minden bizonnyal a kormány kezében van. Amikor átadtam Merreau-nak, a

¹² Posen – Poznan német neve.

Le Constitutionnel szerkesztőjének, ő azt mondta nekem: „qu'on mette le feu aux quatre coins du monde pourvu que nous sortions de cet état honteux et insupportable”.¹³ 1848 februárjában emlékeztettem ezekre a szavaira, de ő akkor már szánta-bánta őket, annyira megijedt – akárcsak a dinasztikus ellenzék többi liberálisa – attól a félelmetes, egyben furcsa forradalomtól, amelyet ők maguk idéztek elő.

1848 előtti vétkeim nem voltak szándékosak, inkább könnyelmű, sőt azt mondanám, ifjonti vétkek: ha években gyarapodtam is, még sokáig tapasztalatlan ifjú maradtam. Ettől az időtől kezdve vétkeztem tudatosan, szándékosan és többé-kevésbé meghatározott céllal. Felség! Nem igyekszem bocsánatot nyerni megbocsáthatatlanul bűnös cselekedeteimért, sem azt nem mondom, hogy utóbb megbántam őket – az én helyzetemben a megbánás éppolyan haszontalan, mint a bűnösé a halála után –, csupán a tényeket ismertetem, és nem titkolok el, nem kicsinyíték egyetlenegy sem.

Nem sokkal a főt említett cikk megjelenése után elmentem Versailles-ba minden hívás nélkül, csak úgy magamtól, hogy megismerkedjem, és ha lehet, összebarátkozzam és megegyezzem a közös ügy érdekében a Lengyel Demokrata Társaság* Centralizációja akkor ott tartózkodó tagjaival. Azt akartam javasolni nekik, hogy együttesen gyakoroljanak befolyást a Lengyel Királyságban, Litvániában és Podoliában élő oroszokra, föltételezve, hogy elegendő kapcsolattal rendelkeznek ezekben a tartományokban az aktív és sikeres propagandához. Az orosz forradalmat és az összes szláv földek republikánus föderációját tűztem ki célul: egységes és osztatlan szláv köztársaság megalapítását, amely csak közigazgatásilag föderatív, politikailag ellenben centrális.

Próbálkozásom nem járt sikerrel. Néhány alkalommal találkoztam a lengyel demokratákkal, de nem találtam meg velük a közös nyelvet, részint a nemzeti fogalmaink és érzéseink tekintetében fennálló ellentét miatt – én az övékét szűknek, korlátoznak és kizárólagosnak láttam; Lengyelországon kívül semmit sem láttak, nem értették meg a változásokat, amelyek magában Lengyelországban mentek végbe, amióta teljesen leigázták –, részint pedig azért, mert ők nem bíztak meg bennem, és valószínűleg nem sok hasznot reméltek együttműködésünkötől. Úgyhogy néhány eredménytelen versailles-i összejövétel után nem is találkoztunk többet, és a célját tekintve bűnös akcióim ezúttal nem járhatott semmilyen bűnös következménnyel.

1846 nyarának végétől 1847 novemberéig teljes tétlenségben éltem, s mint régebben, újból a tudományokkal foglalkoztam, aggódó figyelemmel kísértem a megnövekedett európai mozgalmat, s égttem a türelmetlenségtől, hogy aktívan részt vehessek benne, de

Nem igaz: minden bűnöst megmenthet a megbánás, de csak ha tiszta szívből való

¹³ „Azt sem bánom, ha lángba borul az egész világ, csak kerüljünk ki ebből a szégyenletes és kibírhatatlan állapotból.”

nem tettem semmilyen konkrét lépést. A lengyel demokratákkal többet nem találkoztam, de sok lengyel fiataalt láttam, akik 1846-ban menekültek el hazájukból, és akik később majdnem valamennyien Mickiewicz miszticizmusának rabjai lettek. November havában betegen, leborotvált fejvel ültem otthon, amikor e fiatalemberek közül ketten fölkerestek, és fölkérték, hogy tartsak beszédet azon az ünnepélyen, amelyet a lengyelek és a franciák évente rendeznek az 1831-es forradalom emlékére. Örömmel fogadtam a gondolatot, parókat rendeltem, és három nap alatt elkészítettem beszédemet, amelyet népes gyűlés előtt mondtam el 1847. november 17-én (29-én).^{*} Felség! Talán Ön is ismeri ezt a szerencsétlen beszédet, szerencsétlen, bűnös kalandozásom első lépését. Emiatt utasítottak ki Párizsból az orosz követség követelésére, ami után Brüsszelben telepedtem le.

N. B.

Ott Lelewel új diadalt készített elő számomra: tartottam egy második beszédet, melyet ki is nyomtattak volna, ha nem jön közbe a februári forradalom. Ebben a beszédben, amely mintegy továbbfejlesztése és folytatása volt az elsőnek, sokat beszéltem Oroszországról, múltbeli fejlődéséről, sokat az Oroszország és Lengyelország közt dúló ősi ellenségeskedésről és harcról; beszéltem a szlávok nagyszerű jövőjéről is, akik a rothadó nyugati világ megújítására hivatottak; azután áttekintve az akkori európai helyzetet és megjósolva a közeli európai forradalmat, a szörnyű vihart, kiváltképp pedig az osztrák birodalom elkerülhetetlen fölbomlását, beszédemet e szavakkal fejeztem be: „Préparons-nous et quand l’heure aura sonné que chacun de nous fasse son devoir.”^{14*}

Egyébként bármilyen erős vágy élt is bennem, hogy közelebb kerüljek a lengyelekhez, kölcsönös bókoknál és a több-kevesebb rokonszenvről árulkodó mondatoknál nem jutottunk tovább, s egyikükkel sem sikerült szorosabb kapcsolatot létesítenem. Természetünk, fogalmaink, szimpátiáink sokkal jobban különböztek, semhogy lehetőség nyílt volna a valóságos összefogásra. Ráadásul a lengyelek épp ebben az időben még kevesebb bizalommal voltak irántam, mint valaha: ekkoriban terjedt el rólam először az a hír, amely igencsak megdöbbsentett és elkésértett: hogy tudniillik az orosz kormány titkos ügynöke vagyok. A lengyelektől később azt hallottam, hogy a párizsi orosz követség állítólag azt válaszolta Guizot^{*} miniszter rám vonatkozó kérdésére: „C’est un homme qui ne manque pas de talent, nous l’employons, mais aujourd’hui il est allé trop loin”,¹⁵ és hogy Duchâtel^{*} ezt Czartoryski herceg tudomására hozta; még azt is hallottam, hogy Duchâtel miniszter úgy informálta a belga kormányt, hogy én nem politikai emigráns vagyok, hanem közönséges bűnöző, aki jelentős summát rabolt Oroszországban, majd megszökött, s a rablás és szökés miatt távollétemben

¹⁴ „Készüljünk föl, s ha üt az óra, mindegyikünk teljesítse kötelességét!”

¹⁵ „Ez az ember nem tehetségtelen; föl szoktuk használni, de most túl messzire ment.”

kényszermunkára ítélték. Akárhogy is volt, ezek a híresztelések a fent említett okokkal együtt lehetlenné tették mindennemű kapcsolatot köztem és a lengyelek között.

Brüsszelben bevezettek az egyesült német és belga kommunisták és radikálisok társaságába, akikkel az angol chartisták éppúgy kapcsolatban álltak, mint a francia demokraták – a társaság különben nem volt titkos, nyilvános üléseket tartott; alighanem voltak titkos összejöveteleik is, de én ezeken nem vettem részt, még a nyilvános összejöveteleikre is csak kétszer mentem el,* mert nem tetszett a viselkedésük és a hangnembük, a követeléseiket pedig túrhetetleneknek éreztem, amivel ki is vívtam a rosszállásukat, sőt a német kommunisták annyira gyűlöltek, hogy mindenki másnál hangosabban kezdték hangoztatni állítólagos árulásomat. Inkább arisztokrata körökben forogtam; megismerkedtem Skrzynecki* tábornokkal s az ő révén Mérode* gróffal, az exminiszterrel, továbbá a francia Montalembert* gróffal, az előbbi vejével, vagyis a jezsuita propaganda legközepében éltem. Megpróbáltak áttéríteni a katolikus hitre, s minthogy nemcsak a jezsuiták fáradoztak lelkeim megmentésén, hanem hölgyek is, elég vidáman múltam társaságukban az időt. Közben cikket írtam a *Le Constitutionnel*-be, Belgiumról és a belga jezsuitákról, de továbbra is figyelemmel kísértem az itáliai és franciaországi politikai események egyre gyorsuló menetét.

Végre kitört a februári forradalom. Mihelyt megtudtam, hogy Párizsban harcolnak, egy ismerősömtől mindenesetre kölcsönvettem az útlevelét, és visszatértem Franciaországba. De az útlevélre nem volt szükség: az első mondat, amellyel a határon fogadtak bennünket, ez volt: „La République est proclamée à Paris!”¹⁶ Hátamon végigfutott a hideg, amikor meghallottam ezt a hírt; Valenciennes-ig gyalog mentem, mert a vasúti síneket fölszedték; mindenütt tömeg, lelkes kiáltozás, az utcákon, tereken, középületeken vörös zászlók. Kerülővel kellett utaznom: a vaspályát sok helyütt összetörték; február 26-án, három nappal a köztársaság kikiáltása után érkeztem meg Párizsba. Egész úton jókedvem volt, de mit mondjak Önnek, Felség, arról a benyomásról, melyet Párizs tett rám? Ez az óriási város, az európai felvilágosodás központja hirtelen átváltozott a vad Kaukázussá: valamennyi utcájában, majdnem mindenütt házmagasságú barikádok emelkedtek, mint megannyi hegycsúcs, s rajtuk, a kövek és össze tört bútorok között, akárcsak a sziklahasadékokban lapuló lezgek, munkások ezrei festői blúzaikban, puskaportól feketén és tetőtől talpig fölfegyverkezve; az ablakokból a réműlettől bamba képpel, borzadva leskelődtek a kövér boltosok, les épiciers; az utcákon és boulevard-okon sehol egy hintó, eltűntek az ifjú és vén ficsúrok, a gyűlölt sétatálcás-lorgnonos arslánok, s helyükön mindenütt az én nemes ouvrier-im ujjongó, diadalittas tömege vörös zászlókkal, hazafias dalokkal, a győzelemtől megittasulva! S e végtelen szabadság és eszeveszett

N. B.

¹⁶ „Párizsban kikiáltották a köztársaságot!”

diadalmámor közepette mindenki csupa szeretet és részvét és jóindulat; csupa becsületes, szerény, udvarias, szeretetre méltó és szellemes ember; csak Franciaországban, sőt Franciaországban is csak Párizsban lehet ilyesmit látni! Ezután több mint egy hétig laktam munkások között a Caserne des Tournons-ban, kétlépésnyire a Palais de Luxembourg-tól; ez azelőtt a Garde Municipale¹⁷ kaszárnyája volt, ezekben a napokban azonban számos más kaszárnyával együtt a vörös republikánusok erődjévé változott, a Caussidière*-gárda laktanyájává. Egy ismerős demokrata hívására költöztem oda, aki egy ötszáz munkásból álló egységnek parancsolt. Ily módon alkalmam nyílt ez utóbbiakat reggeltől estig látni és tanulmányozni. Felség, biztosíthatom Önt, hogy egyetlen osztályon belül, soha és sehol nem tapasztaltam ennyi nemes önfeláldozást, ilyen igazán megható becsületességet, ennyi szívből jövő tapintatot a viselkedésben és hősiességgel párosult, szeretetre méltó jókedvet, mint ezekben az egyszerű, tanulatlan emberekben, akik mindig ezerszer jobbak voltak és lesznek vezetőiknél! Ami különösen meglepő bennük, az a fegyelem mélyen gyökerező ösztöne; kaszárnyáikban nem volt sem megállapított rend, sem törvények, sem kényszerítő eszközök, de adja Isten, hogy minden kiképzett katona ilyen pontosan tudjon engedelmeskedni, így kitalálja feljebbvalói óhaját, és ilyen szentül betartsa a rendet, mint ezek a szabad emberek; ők maguk követeltek parancsokat és följobbvalókat; pedáns pontossággal és szenvedéllyel engedelmeskedtek, napokon át éheztek a nehéz szolgálat közben, és soha nem csüggedtek el, mindig jókedvűek és szeretetre méltók voltak. Ha ezeknek az embereknek, egyáltalában a francia munkásoknak méltó vezetőjük kerülne, aki megértene és szeretné őket, csodákat tudna művelni velük.

Felség, képtelen vagyok pontosan számot adni Önnek a Párizsban töltött hónapról, mert ez a szellemi mámor hónapja volt. Nemcsak én, mindenki mámoros volt: egyesek az esztelen félelemtől, mások az esztelen lelkesedéstől, esztelen reményektől. Reggel ötkor, négykor keltem, és éjjel kettőkor feküdtem; egész nap talpon voltam, minden gyűlésen, összejöveteleken részt vettem, ott voltam a klubokban, fölvonulásokon, tüntetéseken, népmulatságokon, egyszóval minden érzékemmel, minden pórussal magamba szívtam a mámorító forradalmi atmoszférát. Olyan volt, mint egy soha véget nem érő lakoma; mindenkit láttam és senkit, mert mindenki föloldódott ebben a mérhetetlen, föl-alá hullámzó tömegben; mindenkivel beszéltem, de sem arra nem emlékeztem, hogy én mit mondtam, sem arra, hogy nekem mit mondtak, mert lépten-nyomon új dolgok, új kalandok, új hírek fogadtak. Az általános hev fölcsúzásához és fönntartásához nem kis mértékben járultak hozzá az Európa többi részéből szüntelenül érkező hírek; olykor mást sem hallottam, mint: „On se bat à Berlin; le roi a pris la fuite après avoir prononcé un discours. – On s'est battu à

¹⁷ A városi őrség.

Vienne, Metternich s'est enfui, la République est proclamée! Toute l'Allemagne se soulève. Les Italiens ont triomphé à Milan; à Venise les Autrichiens ont subi une honteuse défaite! La République y est proclamée, toute l'Europe devient République... Vive la République!"...¹⁸ Úgy tetszett, az egész világ fenekestül felfordult: a valószínűtlen valósággá vált, a lehetetlen lehetségessé, a lehetséges és a megszokott értelmetlenné. Egyszóval az elmék olyan állapotban voltak, hogy ha jött volna valaki, és azt mondja: „Le bon Dieu vient d'être chassé du ciel, la République y est proclamée!"¹⁹ – mindenki elhitte és nem csodálkozott volna. És nemcsak a demokraták voltak így megittasulva; ellenkezőleg, a demokraták józanodtak ki elsőnek, mert dologhoz kellett látniok, s megszilárdítaniok hatalmukat, amely váratlan csoda folytán az ölükbe hullt. A konzervatív párt és a dinasztia ellenzéke, amely egy nap alatt konzervatívabbá vált, mint maguk a konzervatívok, egyszóval a régi rezsím emberei jobban hittek a csodákban és mindenféle abszurdumban, mint a demokraták, már azt képzelték, hogy a kétszer kettő többé nem négy, s maga Thiers jelentette ki: „il ne nous reste plus qu'une chose, c'est de nous faire oublier".²⁰ Csakis ezzel magyarázható az a sietség és az az egyöntetűség, amellyel Franciaország minden városa, megyéje és osztálya elismerte a köztársaságot.

De ideje visszatérnem a magam történetéhez.

Két- vagy háromheti mámor után valamelyest kijózanodtam, és azon tűnődtem: most pedig mit fogok tenni? Nekem nem Párizsban és nem Franciaországban van feladatomban; az én helyem az orosz határon van; oda iparkodik most az egész lengyel emigráció, háborúra készülve Oroszország ellen; nekem is ott kell lennem, hogy egyidejűleg hassak az oroszokra és a lengyelekre, nehogy a készülődő háború Európa háborújává váljék Oroszország ellen „pour refouler ce peuple barbare dans les déserts de l'Asie",²¹ ahogy néha mondogatták, de ne is az elnémetesedett lengyelek háborúja legyen az orosz nép ellen, hanem szláv háború, a szabad, egyesült szlávok háborúja az orosz cár ellen.

Felség! Egy szót sem vesztegetek vállalkozásomban bűnös és Don Quijote-ian esztelen voltára; csak azért térek ki rá, hogy pontosabban meghatározzam akkori helyzetemet, eszközeimet és kapcsolataimat. Szükségesnek tartom, hogy részletesebb magyarázatot adjak erről, mert tudom, hogy a Párizsból való elutazásom sok hazug vád és gyanú tárgya volt.

Először is tudomásom van róla, hogy sokan Ledru-Rollin* ügynökének neveztek. Felség! Ebben a gyónásban én nem titkoltam

¹⁸ „Berlinben harcolnak, a király beszédet mondott, majd elmenekült! Bécsben is harcoltak. Metternich megszökött, kikiáltották a köztársaságot! Egész Németország mozgolódik. Az olaszok győztek Milánóban: Velencében az osztrákok csúfos vereséget szenvedtek. Ott is kikiáltották a köztársaságot, egész Európa köztársaság lesz. Éljen a köztársaság!"

¹⁹ „A Jóistent elkergették az égből, ott is kikiáltották a köztársaságot!"

²⁰ „Csak egy választásunk maradt: elfelejtetni magunkat."

²¹ „Hogy visszakergesse ezt a barbár népet az ázsiai pusztákra."

el Ön elöl semmit, egyetlen vétkeket, egyetlen bűnös cselekedetemet sem; egész lelkemet lemeztelenítettem Ön előtt; láthatta tévelygésemet, láthatta, hogy egyik örültségből a másikba, hibából vétekbe, vétekből bűnös cselekedetbe vettem magam... De higgyen nekem, Felség, amikor azt mondom, hogy elgondolásaim és vállalkozásaim esztelenségével és bűnösségével egyidejűleg sokkal több büszkeség, önállóság, emberi méltóság és végül hazaszeretet van bennem, semhogy arra vállalkoztam volna, hogy a hazám ellen áskálódó, megvetett ügynök vagy bármilyen párt, bárki vak és mocskos eszköze legyek! Vallomásaimban többször elmondtam, hogy Ledru-Rollint úgyszólván nem is ismertem, mindössze egyszer láttam életemben, akkor is legföljebb egy tucat semmitmondó szót váltottam vele; most is csak ezt mondhatom, mert ez az igazság. Jóval közelebbi ismeretségben álltam Louis Blancnal és Floconnal; Albert-ral* viszont csak Franciaországba való visszatérésem után ismerkedtem meg. Az alatt az egy hónap alatt, melyet Párizsban töltöttem, háromszor ebédeltem Louis Blancnál, és egyszer jártam Flocon lakásán, még néhányszor ebédeltem Caussidière-nél, a forradalmár rendőrprefektusnál, akinél pár alkalommal láthattam Albert-t; a Provizorikus Kormány más tagjaival ebben az időben nem találkoztam. Csak egy körülmény szolgáltatott ürügyet a fent említett vádra, de ez, azt hiszem, ismeretlen vádlóim előtt.

Amikor elhatároztam, hogy az orosz határra utazom, nem lévén pénzem erre az utazásra, sokáig próbálkoztam barátaim és ismerőseim körében, de mivel nem jutottam semmire, szívemet megkeményítve úgy döntöttem, hogy a Provizorikus Kormány demokrata tagjaihoz fordulok. A következő tartalmú rövid levelet fogalmaztam, és négy példányban elküldtem Flocon-nak, Louis Blancnak, Albert-nak és Ledru-Rollinnak: „A megbukott kormány által Franciaországból kutasztva, a februári forradalom után pedig visszatérve oda s most az orosz határra, a Poseni Hercegségbe szándékozván utazni, hogy ott együttműködjem a lengyel hazafiakkal, pénzre van szükségem, és kérem a Provizorikus Kormány demokrata tagjait, adjanak nekem 2000 frankot, nem ajándék-segélyként, amit nem kívánok, és amire nincs is jogom, hanem kölcsönként, s megígérem, hogy mihelyt lehet, visszafizetem.” Amikor Flocon megkapta a levelet, magához kéretett, és azt mondta, hogy ő és barátai a Provizorikus Kormányban hajlandók kölcsönözni nekem ezt a jelentéktelen összeget, vagy ha kívánom, többet is, de előbb tárgyalnia kell a Lengyel Centralizációval, mert kötelezettséget vállalt irányukban arra, hogy mindent megbeszél velük, ami valamelyest is érinti Lengyelországot. Hogy milyen természetűek lehettek ezek a megbeszélések, és hogy a lengyel demokraták mit mondtak rólam Floconnak, nem tudom, csak azt, hogy másnap jóval nagyobb összeget ajánlott föl, de én csak 2000-et fogadtam el, és hogy a búcsúzásnál azt kérte tőlem, Németországból és Lengyelországból írjak cikkeket lapja, a *Réforme* számára. Kétszer írtam neki: mindjárt az elején Kölnből, majd Köthenből 1848 legvégén, amikor elküldtem

a szlávokhoz intézett felhívásomat. Tőle nem kaptam se levelet, se megbízást, s nem álltam vele sem közvetlen, sem közvetett kapcsolatban. A pénzt nem adtam vissza, mert Németországban állandó szegénységben éltem.

Másodszor azzal vádoltak, jobban mondva gyanúsítottak – a vádhoz nem voltak konkrét bizonyítékok –, tehát gyanúsítottak, hogy amikor elindultam Párizsból, titkos kapcsolatban álltam a lengyel demokratákkal, velük összehangolva, az ő megbízásukból és előre kidolgozott terv szerint cselekedtem. Ez a gyanú fölöttébb természetes, de szintén nélkülöz minden alapot. Az emigrációkban két dolgot kell megkülönböztetni: a hangoskodó tömeget és a titkos társaságokat, melyek mindig csak néhány vállalkozó kedvű emberből állnak, akik láthatatlan kézzel irányítják a tömeget, és titkos összejöveteleken készítik elő a vállalkozásokat. Én ebben az időben rengeteg lengyel emigránst ismertem, és ők is ismertek engem, még jobban, mint én ismerhettem mindegyiküket, mert ők nagyon sokan voltak, én pedig az egyetlen orosz közöttük; hallottam, mit beszéltek: a nagyotmondásaikat, fantáziálásukat, reményeiket – egyszóval azt, amit bárki hallhatott volna, ha akarja; de nem vettem részt az üléseiken, és nem voltam beavatva a valódi összeesküvők titkaiba. Párizsban ebben az időben csak két komoly lengyel társaság volt: Czartoryskié és a demokratáké. Czartoryski pártjával soha nem álltam kapcsolatban, őt magát is csak egyszer láttam. 1846-ban szerettem volna kapcsolatba lépni a Demokratikus Centralizációval, de próbálkozásom nem járt sikerrel, a februári forradalom után pedig még csak nem is találkoztam egyetlen tagjával sem, úgyhogy ebben az időben sokkal kevesebbet tudtam a lengyel demokraták elképzeléseiről, mint az akkori belga, olasz, kivált pedig a német vállalkozásokról. Az olaszok közül Mamianit és Pepe tábornokot ismertem, akik semmilyen társasághoz nem tartoztak. A belgák közül ismertem néhány vezetőt, hallottam szándékaikról, de nem avatkoztam be az ügyeikbe. Közelebről és jobban ismertem a német ügyeket, jó barátságban lévén Herweghgel, aki aktívan részt vett bennük. Tanúja voltam Herwegh szerencsétlen badeni hadjárata kezdetének, tudtam a rendelkezésére álló eszközökről, fegyverekről és segítőtársakról, a Provizorikus Kormány ígéreteiről és az ezredébe föliratkozott munkások létszámáról, továbbá a badeni demokratákkal való kapcsolatáról; azért tudtam minderről, mert Herwegh barátja voltam, de semmilyen formában nem kötöttem sem személyemet, sem szándékaimat az ő szándékaihoz.

Akkori helyzetem képének kiegészítéséül, és hogy ne hagyjak benne egyetlen homályos pontot sem, végül szólnom kell néhány szót az oroszokról is. Hiszen azzal, hogy ismerőseimnek nevezem őket, nem kompromittálhatom jobban őket, mint amennyire ők kompromittáltak magukat Párizsban. Ivan Golovin, Nyikolaj Szazonov,* Alekszandr Herzen* és talán még Nyikolaj Ivanovics Turgenyev – íme, az összes orosz, akiről némi okkal föl lehetne tétélezni, hogy politikai kapcsolatban álltam velük. De Golovint nem

kedveltem, nem tiszteltem, mindig távol tartottam magam tőle, a februári forradalom után pedig, úgy rémlik, egyszer sem találkoztam vele. Nyikolaj Szazonov okos, művelt, tehetséges ember, de öntelt és a végtelenségig önimádó. Eleinte az ellenségének tekintett, amiért nem tudtam meggyőzni magam az orosz arisztokrácia önállóságáról – ő akkoriban prominens képviselőjének tartotta magát; később már a barátjának nevezett. Én nem hittem a barátságában, de elég gyakran láttam, és élveztem okos és szeretetre méltó társalgását. Miután visszatértem Belgiumból, néhányszor találkoztam vele Herweghnél; fújt rám, és mint később hallottam, elsőnek kezdte terjeszteni rólam azt az álhírt, hogy én Ledru-Rollin bábja vagyok. Sokkal közelebb állt szívemhez Herzen. Ő jó és nemes lelkű, szellemes és élénk, kicsit epikureus és fecsegő ember. 1847 nyarán láttam Párizsban; akkor még nem gondolt emigrálásra, és ő nevetett legjobban politikai tendenciámon; a legkülönbébb kérdésekkel és ügyekkel foglalkozott, de főleg irodalommal. 1847 nyarának végén Itáliába utazott, és 1848 nyarán tért vissza Párizsba, két vagy három hónappal azután, hogy én eljöttem onnan, úgyhogy útjaink elváltak, soha többé nem találkoztunk, és nem is leveleztünk. Csak egyszer küldött nekem pénzt Reichellel. Végül Ny. Turgenyevről csak annyit mondhatok, hogy ebben az időben még jobban, mint valaha, elzárkózott az egész világtól, és mint gazdag „rentier”²² eléggé megijedt a forradalomtól. Alig láttam, s akkor is úgyszólván csak futtában.

Egyszóval, Felség, teljes joggal mondhatom, hogy minden társaságon kívül állva, minden külső ösztönzéstől és befolyástól függetlenül éltem és cselekedtem: esztelenségeim, vétkeim és bűneim csakis az enyémekek voltak és maradtak. Sokban, nagyon sokban bűnös vagyok, de sohasem alacsonyodtam le odáig, hogy idegen ügynök, idegen eszmék rabja legyek.

Végezetül van ellenem még egy aljas vád.

Azzal vádoltak, hogy két lengyellel együttműködve, akiknek már a nevére sem emlékszem, kezet akartam emelni Cári Felséged életére. Nem fogom részletezni ezt a rágalmat; részletesen válaszoltam rá külföldön tett vallomásaimban, és restellnék sokat beszélni erről a tárgyról. Csak annyit mondok, Felség: bűnös vagyok Ön előtt és a törvény előtt, tudatában vagyok bűnös cselekedeteim nagyságának, de azt is tudom, hogy lelkem sohasem volt képes sem gaztetre, sem aljasságra.* Politikai fanatizmusomnak, amely inkább a képzeletemben élt, semmint a szívemben, megvoltak a maga szigorúan megszabott határai, és sem Brutus, sem Ravailac, sem Alibaud nem hősideálom. Amellett, Felség, lélekben tulajdonképpen soha nem éreztem árnyalatnyi gyűlöletet sem Ön ellen. Amikor a tüzérségi iskola kadétja voltam, mint valamennyi társam, én is szenvedélyesen rajongtam Önért. Előfordult, hogy amikor meglátogatta táborunkat, már a hír is, hogy „Ófelsége jön”, kimondhatatlan lelkesedést keltett bennünk, s mindenki látni akarta

²² Magánzó.

Önt. Az Ön jelenlétében nem ismertünk félelmet, ellenkezőleg, Önnél és az Ön pártfogásában kerestünk védelmet előljáróinkkal szemben; nem mertek utánunk jönni Alekszandrijába. Emlékszem, ez a kolera idején történt.* Ön szomorú volt, Felség; mi némán körülálltuk Önt, és a megindultságtól reszketve néztük, s mindnyájan átéreztek határtalan szomorúságát, habár nem tudhattuk okát, s mily boldog volt az, akit Ön szóra méltatott! Azután, sok-sok évvel később külföldön, amikor már elszánt demokratává lettem, kötelességemnek éreztem, hogy gyűlöljem Miklós cárt, de gyűlöletem csak a képzeletemben, a gondolataimban élt, nem a szívemben: egy elvont politikai személyiséget gyűlöltem, az oroszországi önkényuralom megtestesítőjét, Lengyelország leigázóját, nem pedig azt az eleven, felséges lényt, aki úgy megrendített, s belopta magát ifjú szívembe az élet küszöbén. Az ifjúság benyomásait nem könnyű kitörölni, Felség! De még politikai fanatizmusom csúcspontján is mértéket tartott esztelenségem; az Ön elleni kirohanásaim soha nem lépték túl a politika szféráját; kegyetlen, vaskezű, könyörtelen despotának merészelttem nevezni Önt, gyűlöletet és lázadást szítottam az Ön hatalma ellen, de soha nem merészelttem, nem is akartam és nem is tudtam volna szentségtörő nyelvemmel az Ön személyét érinteni, Felség, és – hogy is fejezzem ki magam, nem találok rá szavakat, habár mélyen átérzem a különbséget – egyszóval soha nem beszéltem, nem írtam aljas lakáj módjára, aki szidja, gyalázza, rágalmazza urát, mert tudja, hogy az vagy nem hallja, vagy sokkal messzebb van tőle, semhogy botjával elérhetné. Végül, Felség, még a legutóbbi időkben is minden demokratikus fogalmammal ellentétben s mintegy akaratom ellenére mélységesen tiszteltem Önt! Nemcsak én, sokan mások is, lengyelek és általában európaiak, velem együtt elismerték, hogy a jelenleg uralkodó koronás fők közül egyedül Ön őrizte meg hitét uralkodói elhivatottságában. Ilyen érzésekkel, ilyen gondolatokkal minden politikai esztelenségem mellett sem lehettem volna cárgyilkossá. Higgye el, Felség, hogy ez a vád nem más aljas rágalomnál.

Most pedig visszatérek saját történetemhez.

Átvéve a pénzt Flocontól, útlevéért mentem Caussidière-hez, de minden eshetőségre készen nem egy, hanem két útlevelet kértem tőle: az egyiket a saját nevemre, a másikat pedig álnévre, amennyire lehet, titokban akarván tartani jelenlétemet Németországban és a Poseni Hercegségben. Herweghnél megebédeltem, s átvettem tőle a badeni demokratáknak szóló néhány levelet és megbízást. Majd postakocsiba ültem, és elindultam Strasbourg felé. Ha a postakocsiban valaki megkérdez utazásom célja felől, és én válaszolni akarok neki, a következő beszélgetés folyhatott volna le köztünk:

- Utazásod célja?
- Lázadást szítani.
- Ki ellen?
- Miklós cár ellen.

- Milyen módon?
- Azt még magam sem tudom pontosan.
- Most hova utazol?
- A Poseni Hercegségbe.
- Miért éppen oda?
- Mert úgy hallottam a lengyelektől, hogy most ott elevebb, mozgalmasabb az élet, és hogy onnan könnyebben lehet hatni a cári Lengyelországra, mint Galíciából.
- Mennyi pénzed van?
- Kétezer frankom.
- És milyen reményed van még pénzre?
- Semmiféle határozott reményem nincs, de majd csak szerzek valahonnan.
- Vannak ismerőseid és kapcsolataid a Poseni Hercegségben?
- Néhány fiatalember kivételével, akikkel elég gyakran találkoztam a berlini egyetemen, nem ismerek senkit.
- Vannak ajánlóleveleid?
- Egy sincs.
- És hogyan akarsz pénz nélkül, egyedül harcolni az orosz cár ellen?
- Velem a forradalom, s remélem, Posenban vége lesz a magányomnak.
- Most minden német Oroszország ellen harsog, a lengyeleket magasztalja, s velük együtt készül harcolni az orosz cárizmus ellen. Te orosz vagy, csak nem fogsz össze velük?
- Isten ments! Csak merjék szláv földre tenni a lábukat, abban a pillanatban engesztelhetetlen ellenségükké válok; de épp azért utazom Posenba, hogy minden erőmmel megakadályozzam a lengyelek és a németek természetellenes összefogását Oroszország ellen.
- De a lengyelek egyedül nem bírnak megküzdeni az oroszok erejével.
- Egyedül nem, de a többi szlávokkal összefogva, s különösen ha sikerül melléjük állítanom a Lengyel Királyságban élő oroszokat...
- Mire alapozod ezt a reményedet, van kapcsolatod az oroszokkal?
- Nincsen. Reményemet a propagandába és a forradalmi szellem erejébe vetem, amely most az egész világot hatalmába kerítette!

Bűnöm nagyságát figyelmen kívül hagyva, Ön bizonyára fölöttébb nevetségesnek látja, Felső, hogy egyedül, ismeretlenül, minden erő híján hadra keltem Ön ellen, egy hatalmas birodalom hatalmas uralkodója ellen! Most már én is világosan látom örültségemet, és magam is nevetnék, ha kedvem volna nevetni, s önkéntelenül eszembe jut Iván Andrejevics Krilov egyik meséje...* De akkor semmit sem láttam, semmire sem akartam gondolni, csak mentem, mint a megszállott, a nyilvánvaló bukás felé. S ha valamiért részben meg lehet nekem bocsátani – nem a bűnösségemre, hanem

őrültségemre gondolok –, hát azért, mert a megittasult Párizsból jöttem, s magam is mámoros voltam, miként mindenki körülöttem.

Április első napjaiban Frankfurtba érkezve, tömérdek németet találtam ott, akik egész Németországból ide gyűltek a Vor-Parlamentbe;* majdnem minden demokratával összeismerkedtem, átadtam Herwegh leveleit és megbízatásait, és elkezdtem figyelni, megpróbálván fölfedezni az értelmet a német káoszban s legalább az egység csíráját ebben az új bábeli zűrzavarban. Körülbelül egy hétig maradtam Frankfurtban, jártam Mainzban, Mannheimban és Heidelbergben, tanúja voltam sok fegyveres és fegyvertelen népi összejövetelnek, klubokat látogattam, személyesen ismertem a badeni felkelés* legfőbb vezetőit, tudtam minden vállalkozásról, de egyikben sem vettem részt aktívan, habár szimpatizáltam velük, és sikert kívántam nekik, a saját személyemet és elképzeléseimet illetőleg továbbra is teljesen egyedül maradtam. Azután útban Berlin felé néhány napot Kölnben töltöttem, várva, hogy megérkezzen Brüsszelből a holmim. Minél északabra értem, annál jobban fázott a lelkem; Kölnben kimondhatatlan csüggedés lett úrrá rajtam – mintha előre éreztem volna eljövendő bukásomat! De semmi sem állíthatott meg. Berlinbe érkezésem másnapján letartóztattak, mert először Herweghnek hittek, majd pedig büntetésül azért, hogy két útlevelet találtak nálam. Egyébként csak egy napig tartottak fogva, azután elengedtek, de szavamat vették, hogy nem megyek a Poseni Hercegségbe, de nem maradok Berlinben sem, hanem továbbutazom Breslauba.²³ Minutoli rendőrfőnök elvette tőlem a saját nevemre kiállított útlevelet, de visszaadta a másikat, amelyik a nem létező Leonard Neglinski nevére szólt, sőt még egyet adott Wolf vagy Hofmann névre, már nem emlékszem pontosan, mert nyilván azt akarta, ne szokjam le arról, hogy két útlevelemmel utazom. Így hát Berlinből semmi mást nem láttam, mint a rendőrség épületét, s továbbutaztam Breslauba, ahova április végén vagy május legelején érkeztem meg.

Ott is maradtam egyfolytában egészen a Szláv Kongresszusig,* azaz május végéig, tehát majdnem egy hónapig. Első dolgom volt összeismerkedni a breslauer demokratákkal; a második megkeresni azokat a lengyeleket, akikkel összefoghatnék. Az első könnyű volt, a második nemhogy nehéz, hanem éppenséggel lehetetlen. Ebben az időben sok lengyel gyűlt Breslauba Galíciából, Krakkóból, a Poseni Hercegségből, végül pedig emigránsok Párizsból és Londonból. Afféle lengyel kongresszus volt ez, s amennyire tudom, nem járt komoly eredményekkel; én nem voltam jelen az üléseiken, de hallottam, hogy nagy lármát csaptak, súlyos viták és nézeteltérések támadtak az egyes tartományok és pártok között, aminek következtében a lengyelek szét is széledtek anélkül, hogy lényeges döntésre jutottak volna. Én kezdettől fogva nehéz és furcsa helyzetbe kerültem köztük: mindenki ismert, nagyon szívélyes volt hozzám, rengeteg bókot mondtak, mégis idegennek

²³ Breslau Wroclaw német neve.

éreztem magam; minél hízelgőbb szavakat hallottam tőlük, annál nagyobb hűvösséget éreztem a szívemben, és sehogy se tudtuk megérteni egymást. Ráadásul épp ebben az időben másodszor is elterjedt köztük, még erőteljesebben, mint először, állítólagos árulásom híre; főleg az emigránsok, közülük is a Demokrata Társaság tagjai adtak hitelt s terjesztették ezt a rágalmat. Jóval később bocsánatot kértek tőlem, s az egészet Ledóchowski* grófra, erre a vén fecsegőre tolták, akit állítólag Lamartine* figyelmeztetett, ő pedig sietett óvni tőlem az összes lengyel demokratát. A lengyelek láthatólag elhidegültek tőlem, én pedig végül is türelmemet vesztvén, faképnél hagytam őket, úgyhogy a prágai kongresszusig nem is volt velük semmilyen kapcsolatom, csak néhányukkal találkoztam minden politikai cél nélkül.

Annál többet forogtam a németek társaságában. Eljártam a demokrata klubjukba, s akkora népszerűségnek örvendtem közöttük, hogy csakis az én fáradásomnak volt köszönhető, hogy Arnold Rugét, régi barátomat beválasztották a breslaueri küldötteként a frankfurti nemzetgyűlésbe. A németek mulatságos, de jóindulatú népség, velük majdnem mindig szót értettem, kivéve a kommunista írókat. Ebben az időben a németek politikásdit játszottak, és úgy hallgattak engem, mint valami orákulumot. Összeesküvésekre és komoly vállalkozásokra nem került sor közöttük, annál több volt a lárma, nótázás, sörivás és kérkedő fecsegés; mindent nyilvánosan, az utcán csináltak, beszéltek meg, nem voltak se törvények, se vezetők: teljes szabadság volt, s minden este, mintegy mulatságból, egy kis zavargás. A klubjaik csakis arra voltak jók, hogy gyakorolják bennük a szónoklást, jobban mondva az üres szócséplést.

Az egész május teljes tétlenségben telt el: unatkoztam, bánkódtam, és vártam az alkalmas pillanatot. Csüggedésemhez nem csekély mértékben járultak hozzá az akkori politikai események: a Poseni Hercegségben kudarccal végződő (habár a porosz katonaságra csak szégyent hozó) fölkelés, a lengyelek (az emigránsok) kitiltása Krakkóból, majd nem sokkal később Poroszországból is, a badeni demokraták teljes hajótörése, végül pedig a demokraták első veresége Párizsban a már akkor elkezdődő forradalmi apály nyilvánvaló előjele volt. A németek ezt nem vették észre, és nem értették meg, de én megértettem; és először kezdtem kételkedni a sikerben. Végül beszélni kezdtek a Szláv Kongresszusról; elhatároztam, hogy Prágába utazom, remélvén, hogy ott megtalálom a cselekvéshez szükséges arkhimédészi pontot.

Mindeddig, a lengyeleket és természetesen az oroszokat leszámítva, egyetlen szlávot sem ismertem. És még sohasem jártam az osztrák tartományokban. Csak szemtanúk elbeszéléséből és könyvekből tudtam róluk. Párizsban ugyan hallottam egy klubról, melyet Cyprien Robert* alapított, aki Mickiewiczet követte a szláv irodalom tanszékének élén, de nem látogattam ezt a klubot, nem óhajtván érintkezni egy francia által vezetett szlávokkal. Így hát a velük való megismerkedésem és közeli kapcsolatba kerülésem

nóvum volt számomra, és sokat vártam a prágai kongresszustól; különösen azt reméltem, hogy a többi szlávok segítségével sikerül leküzdenem a lengyelek nemzeti gőgjét.

Reményeimben, habár nem váltak valóra teljesen, nem csalatkoztam. A szlávok politikai szempontból gyermekek, de hallatlan frisséget és összehasonlíthatatlanul több természetes érzet és energiát találtam bennük, mint a németekben. Megható volt látni találkozásukat, gyerekes, de mélyről fakadó lelkesedésüket; azt lehetett volna hinni, hogy egy család tagjai, akiket a mostoha sors szerteszórt a világban, és most hosszú és keserves távollét után először látják viszont egymást: sírtak, nevettek, ölelgették egymást, és sem könnyekben, sem örömeikben, sem szívből jövő szavaikban nem volt semmi hamisság, semmi fennhéjázó dagályosság; minden egyszerű, őszinte, szent volt. Párizsban a néposztály demokratikus tobzódása, heroizmusa ejtett meg, itt pedig az egyszerű, de mély szláv érzelmek őszintesége és melege. Bennem magamban is fölébredt a szláv szív, úgyhogy az első időkben szinte teljesen elfeledkeztem minden demokratikus szimpátiámról, amely Nyugat-Európához fűzött. A lengyelek a maguk politikai jelentőségének magasából néztek le a többi szlávokra, kissé félrehúzódtak, és enyhén megmosolyogták őket. Én viszont föloldódtam körükben, velük laktam, és szívvel-lélekkel osztoztam örömeikben, ezért kedveltek, és szinte kivétel nélkül valamennyien megbíztak bennem.

Az az érzés, amely minden szlávot összefűz: a németek gyűlölete. „Proklatij nyemec”,²⁴ ez az erőteljes és csöppet sem udvarias kifejezés, mely valamennyi szláv nyelven majdnem egyformán hangzik, fantasztikus hatással van minden szlávra; én néhányszor kipróbáltam az erejét, és láttam, hogy még a lengyeleket is le lehet győzni vele. Néha elég volt minden apropó nélkül szidni a németeket – máris elfelejtették lengyel fensőbbségüket, éppúgy, mint oroszgyűlöletüket és azt a ravasz, ámbár teljesen haszontalan politikájukat is, amely sokszor készíti őket arra, hogy a németekkel kacérkodjanak – egyszóval elég volt ahhoz, hogy teljesen kiszakítsam őket abból a szűk, beteges, mesterkélten hideg burokból, melyben nagy nemzeti tragédiáik miatt akaratuk ellenére éltek, s ahhoz, hogy fölébredjen bennük az eleven szláv szív, és ugyanúgy érezzenek, mint minden szláv. Prágában, ahol se vége, se hossza nem volt a németek szidalmazásának, még a lengyelekhez is sokkal közelebb éreztem magam. A németgyűlölet minden beszélgetés kimeríthetetlen témája volt, ismeretlenek között ez helyettesítette a köszönést: ha két szláv találkozott, az első szó, amely elhangzott köztük, majdnem mindig a németek ellen szólt, mintha csak így akarták volna biztosítani egymást, hogy mindketten igazi, derék szlávok. A szláv egységnek és a szlávok egyetértésének legfőbb alapja a németgyűlölet: oly erős, oly mélyen belevésődött minden szláv szívébe, hogy még most is meg vagyok győződve róla, Felső, előbb-utóbb valami módon – bárhogy

²⁴ „Átkozott német.”

alakuljanak is a politikai viszonyok Európában – a szlávok le fogják rázni a német igát, és eljő az idő, amikor nem lesznek többé se porosz, se osztrák, se török szlávok.

A Szláv Kongresszus fontossága nézetem szerint abban állt, hogy ez volt az első összejövetel, az első ismerkedés, az első kísérlet arra, hogy a szlávok összefogjanak és szót értsenek egymással. Ami magát a kongresszust illeti, éppúgy, mint minden kongresszus és politikai összejövetel manapság, teljesen semmitmondó és értelmetlen volt. A kongresszus eredetéről a következőket tudom.

Prágában már régtől fogva volt egy tudós literátusokból álló kör, melynek célja a cseh irodalom, a cseh nemzeti szokások, általában a szláv nemzeti jelleg – melyet a németek éppúgy elnyomnak, visszaszorítanak és megvetnek, mint a magyarok – megőrzése, fejlesztése és föllendítése. Ez a kör állandó és eleven kapcsolatot tartott fenn a szlovákok, horvátok, szlovének, szerbek, sőt a Poroszországban és Szászországban élő szorbok hasonló köreivel, és, hogy úgy mondjam, élükre állt. Palacký,* Šafárik,* Thun* gróf, Hanka,* Kollár*, Hurban*, Ludovit Štúr* és mások voltak a szláv propaganda élharcosai, mely először irodalmi síkon folyt, majd politikai tényezővé emelkedett.* Az osztrák kormány nem kedvelte, de eltúrte őket, mert a magyarok ellen voltak. Bizonyítékul és példaképpen csak egy körülményt említek: tiz-tizenöt évvel ezelőtt még egy lélek sem beszélt Prágában csehül, legföljebb a csócselék és a munkásnép; mindenki németül beszélt, és német módra élt; szégyellték cseh nyelvüket és cseh származásukat; most viszont senki, még a nők, még a gyermekek sem hajlandók németül megszólalni, de még maguk a Prágában élő németek is megtanulták csehül megértetni magukat. Csak Prágát hoztam föl példának, de ugyanez történt minden cseh, morva és szlovák kis- és nagyvárosban, a falvak pedig soha nem szűntek meg a szláv nyelvet használni és szláv módra élni.

Őn is tudja, Felség, milyen mély és erős rokonszenv él a szlávokban a hatalmas orosz birodalom iránt, melytől támaszt és segítséget reméltek, és mennyire félt és fél ma is az osztrák kormány, és általában a németek az orosz pánszlávizmustól! Az elmúlt években az ártalmatlan irodalmi kör kibővült, megerősödött, bekapcsolta és magával ragadta az egész ifjúságot, gyökeret eresztett a néptömegekbe – és az irodalmi mozgalom egyszer csak politikaivá változott. A szlávok csak az alkalomra vártak, hogy a világ elé lépjenek.

Ez az alkalom 1848-ban kínálkozott. Az osztrák birodalom hajszál híján szétesett sokféle, egymással ellenséges, összeférhetetlen elemére, és ha egy időre megmenekült is ettől, nem a maga elaggott erejéből, hanem csakis Felséged segítségével! Fölkeltek az olaszok, fölkeltek a magyarok és a németek, végül fölkeltek a szlávok is. Az osztrák, jobban mondva: az innsbrucki kormány – mert akkor több osztrák kormány volt, de legalábbis kettő: egy tényleges kormány Innsbruckban és egy másik, hivatalos és alkotmányos, Bécsben; nem szólva a harmadikról, a magyarról, melyet ugyancsak hivatalosan

elismertek* –, tehát a mindenki által elhagyott és szinte minden eszközétől megfosztott innsbrucki dinasztikus kormány a szlávok nemzeti mozgalmától remélte megmentését.

A Szláv Kongresszus Prágába való összehívásának ötlete a csehektől, nevezetesen Šafáříktól, Palackýtól és Thun gróftól származott.* Innsbruckban örömmel kaptak rajta, mert azt remélték, hogy a szlávok kongresszusa lesz az ellenméreg a németek frankfurti kongresszusára. Thun gróf, Palacký és Brauner* akkor Prágában afféle provizórikus kormányt alakított, melyet Innsbruck elismert, ők pedig a bécsi minisztereket megkerülve érintkeztek vele, akiket nem akartak sem elismerni, sem engedelmeskedni nekik, mert a német nemzet ellenséges képviselőit látták bennük. Ily módon létrejött a félig-meddig hivatalos cseh párt, amely félig szláv, félig kormánypártként lépett föl: kormánypártként, mert meg akarta menteni a dinasztíát, a monarchia elvét és az osztrák monarchia egységét, de nem feltételek nélkül, mert először is alkotmányt követelt, másodsor a birodalmi székhely áthelyezését Bécsből Prágába, amit meg is ígértek neki, természetesen azzal a szilárd eltökéltséggel, hogy az ígéretet nem tartják be; végül pedig az osztrák monarchia teljes átalakítását németből szlávra, hogy ne a németek és ne a magyarok szorongassák a szlávokat. hanem megfordítva. Mindezt Palacký akkoriban megjelentetett brosúrájában így fejezte ki: „Wir wollen das Kunststück versuchen, die bis zu ihrem tiefsten Wesen erschütterte Monarchie auf unserem slavischen Boden und mit unserer slavischen Kraft zu beleben, zu heilen und zu befestigen.”²⁵ Lehetetlen vállalkozás, mellyel vagy őket kellett hogy becsapják, vagy ők kellett hogy becsapjanak másokat.

Ám a cseh párt nem érte be azzal, hogy a szláv elem csak az osztrák birodalomban jusson túlsúlyra. Félhivatalos jellegére és a kedvező innsbrucki ígéretekre alapozta reményeit, még valamiféle cseh hegemoniát is akart s a szlávok közt biztosítani a cseh nyelv, a cseh nemzetiség elsőbbségét. Morvaországon kívül magához akarta csatolni a szlovákok földjét, az osztrák Sziléziát, sőt Galíciát is, azzal fenyegetvén meg a lengyeleket, hogy ha nem mennek bele, fölláztatják ellenük a ruszinokat – egyszóval egy erős cseh királyságot akartak létrehozni.

Ezek voltak a cseh politikusok aspirációi. Persze erős ellenállásba ütköztek a szlávoknál, sziléziaiaknál s legfőképpen a lengyeleknél. Az utóbbiak egyáltalán nem azért jöttek el Prágába, hogy a cseheknek engedelmeskedjenek, sőt az igazat megvallva nem is azért, mintha olyan nagyon vonzódnának szláv testvéreikhez és a szláv gondolathoz, hanem egyszerűen abban a reményben, hogy támaszra és segítségre lelnek saját nemzeti vállalkozásaikhoz. Ily módon már az első napon kitört a harc, nem az idegyűlt szláv tömeg közt, hanem csak a vezetőik között, leginkább a csehek és a

²⁵ „Meg akarunk próbálkozni azzal a mutatóval, hogy a mi szláv talajunkon és szláv erőnkkel életre keltjük, meggyógyítjuk és megerősítjük a legmélyebb alapjaiban megrendült osztrák monarchiát.”

lengyelek, valamint a lengyelek és a ruszinok között; de ez a harc éppúgy nem vezetett semmire, mint az egész kongresszus. A délszlávokat nem érdekelte az egész huzakodás, őket csakis a magyarok elleni háborúra való fölkészülés foglalkoztatta: igyekeztek rábeszélni a többi szlávokat, hogy halasszák el a belső problémákat a magyarok teljes leveréséig és – mint egyesek mondták – a Magyarországról való teljes kiűzésükig. A lengyelek sem erre, sem arra nem voltak hajlandók, és följánlották a közvetítést, amit sem a délszlávok, sem, amint hallottam, a magyarok nem akartak elfogadni. Egyszóval mindenki a magáét fújta, és a másikat akarta ugródeszkának fölhasználni; leginkább a csehek, akiket elkényeztettek az innsbrucki bókok, azután a lengyelek, akiket igazán nem a sors, hanem az európai demokraták bókjai kényeztettek el.

A kongresszus három szekcióból állt: az északiból, amelybe a lengyelek, ruszinok és sziléziaiak tartoztak, a nyugatiból, amely a esetiekből, morvákából és szlovákokból állt, és a déliből, amelyben a szerbek, horvátok, szlovének és dalmátok ülészttek. Palackýnak, a kongresszus fő kiagyalójának és vezetőjének előzetes elképzelése szerint ezen a kongresszuson csakis az ausztriai szlávoknak kellett volna részt venniök; a nem ausztriaiak csak mint vendégek lehettek volna jelen, de ezt az elképzelést mindjárt az elején elvetették, és nem vendégként, hanem mint tényleges kongresszusi tag vett részt sok poseni és emigráns lengyel, néhány törökországi szerb és végül két orosz: én meg egy óhitű pópa,* akinek a nevét elfelejtettem (egyébként meg lehet találni Šafárik nyomtatásban megjelent kongresszusi beszámolójában);* ez a pópa, jobban mondva szerzetes egy saját metropolitával és önkormányzattal rendelkező óhitű bukovinai kolostorból jött (önkormányzatukat, ha jól tudom, épp akkoriban szüntették meg az orosz kormány követelésére); eredetileg Bécsbe utazott a nyugdíjba küldött metropolitával együtt, majd meghallván a Szláv Kongresszus hírért, átjött Prágába.

Én az északi, vagyis a lengyel szekcióba jegyeztettem be magam, s ez alkalomból rövid beszédet mondtam, melyben kifejtettem, hogy Oroszország kirekesztette magát a szláv testvériségből azzal, hogy rabságba döntötte Lengyelországot, különösen pedig azzal, hogy kiszolgáltatta a németeknek, az egész szláv nemzetség közös és legfőbb ellenségének, és csak úgy lehet tagja újra a szláv egységnek és testvériségnek, ha visszaadja Lengyelország szabadságát, ezért nekem a szlávok kongresszusán a lengyelek közt a helyem. A lengyelek megtapsoltak, és megválasztottak – kívánságommal összhangban – a délszláv szekcióba küldendő képviselőjüknek. Az óhitű pópa velem együtt csatlakozott a lengyel szekcióhoz, és ajánlásomra még a közgyűlésbe is beválasztották, amely a három fő csoport delegátusaiból állt. Nem hallgatom el Felséged előtt, hogy eszembe ötlött: ezt a pópát föl kell használni a forradalmi propagandára Oroszországban. Tudtam, hogy orosz földön sok az óhitű és más szakadár, s hogy az orosz nép hajlik a vallási fanatizmusra. Az én pópám pedig ravasz ember volt,

életrevaló és leleményes, igazi agyafúrt orosz; többször járt Moszkvában, sokat tudott az óhitűekről és általában az oroszországi szakadárokról, meg azt hiszem, a kolostora is állandóan kapcsolatban állt az orosz óhitűekkel. De nem volt időm foglalkozni vele, no meg kételkedtem is az ilyen együttműködés erkölcsös voltában; még nem volt határozott akciótervem, nem voltak kapcsolataim, s főleg nem volt pénzem; pénz nélkül pedig az ilyen emberekkel szóba se érdemes állni. Amellett ebben az időben testestül-lelkestül lefoglalt a szláv kérdés, a pópát alig láttam, azután pedig teljesen szem elől vesztettem.

A napok teltek, a kongresszus nem haladt. A lengyelek a napirenddel, parlamenti formákkal, no meg a ruszin kérdéssel foglalkoztak; a fontosabb kérdéseket nem a kongresszuson tárgyalták meg, hanem külön, és nem ily népes gyűléseken. Én ezeken nem vettem részt, csak hallottam, hogy részint folytatódtek a bresloui csatározások, de főként Kossuthról és a magyarokról beszéltek, akikkel, ha nem tévedek, a lengyelek már akkor kezdtek jó kapcsolatot kiépíteni a többi szláv rosszallásától kísérve. A cseheket saját becsvágyó terveik foglalták le, a délszlávokat az előttük álló háború. Az általános szláv kérdéssel kevesen törődtek. Megint elfogott a csüggedés, kezdtem magam Prágában is olyan magányosnak érezni, mint annak előtte Párizsban és Németországban. Néhányszor fölszóltam a lengyel és a délszláv szekcióban és a közgyűlésen. Íme, beszédeim tartalma:

„Miért jöttetek Prágába? Azért, hogy területi érdekeitekről tárgyaljatok, vagy azért, hogy a szláv népek minden külön ügyét, érdekeit, követeléseit, problémáit az egy és osztatlan nagy szláv kérdéssé olvassátok össze? Foglalkozzatok hát végre evvel, és rendeljétek alá a külön követeléseket a közös szláv ügynek. Gyűlésünk az első szláv gyűlés; itt kell lefektetnünk az új szláv élet alapjait, meg kell hirdetnünk és meg kell erősítenünk a szláv nemzetek egységét, melyek mostantól fogva egy és osztatlan, hatalmas politikai testté lettek.

Először is kérdezzük meg magunktól: összejövételünk csak az osztrák szlávoké-e, vagy össz-szláv összejövétel? Mit jelent az a kifejezés, hogy »osztrák szlávok«? Nem többet, mint az osztrák birodalom területén élő szlávokat, vagy ha úgy tetszik, az ausztriai németek által rabságba döntött szlávokat. Ha összejövételünket csak az osztrák szlávok képviselőjére akarjátok korlátozni, milyen jupon nevezitek szlávoknak? Hiszen kizárjátok az orosz birodalom valamennyi szláv nemzetét, a porosz fennhatóság alatt élő szlávokat, a törökországi szlávokat – a kisebbség kizárja az óriási többséget, és még szlávoknak meri nevezni magát! Nevezétek magatokat német szlávoknak, kongresszusotokat pedig a német rabok kongresszusának, és ne szláv kongresszusnak.

Tudom, hogy sokan reménykednek közületek az osztrák dinasztia támogatásában. Az most fűt-fát ígér, hízeleg nektek, mert szüksége van rátok; de betartja-e ígéreteit, képes lesz-e egyáltalán betartani, ha majd a ti segítségetekkel visszaállítja elbukott

hatalmát? Ti azt mondjátok, hogy igen; én biztos vagyok benne, hogy nem.

Minden kormány első törvénye az önvédelem törvénye, ennek rendel alá minden erkölcsi törvényt, és még nem volt rá példa a történelemben, hogy bármely kormány kényszer nélkül betartotta volna azokat az ígéreteit, melyeket válságos percekben tett. Majd meglátjátok, hogy az osztrák dinasztia el fogja felejteni szolgálataitokat, sőt még rajtatok áll bosszút a saját hajdani szégyenletes gyöngeségéért, amely arra kényszerítette, hogy megalázkodjék előttek, hogy hízogően nyilatkozzék rebellis követeléseitekről. Az osztrák dinasztia története bővelkedik az ilyen példákban, s nektek, tudós cseheknek, akik oly jól s oly részletesen ismeritek hazátok múltbéli szerencsétlen sorsát, éppen nektek kell legjobban tudnotok, hogy nem a szlávok szeretete és nem a szláv függetlenség és a szláv nyelv, a szláv erkölcsök és szokások szeretete, hanem csakis a szükség vastörvénye készíti most arra, hogy barátságotokat keresse.

Végül, föltételezve még a lehetetlent is, föltételezve azt, hogy az osztrák dinasztia csakugyan meg akarja és meg tudja tartani adott szavát, mit nyernétek vele? Ausztria félig német államból félig szláv állammá lesz, ami azt jelenti, hogy ti elnyomottakból elnyomókká váltok, másokat gyűlölők közül mások által gyűlöltekké; azt jelenti, hogy ti, a kis létszámú ausztriai szláv nemzet, elkülönítitek magatokat a szláv többségtől; hogy magatok ássátok alá a szlávok egyesülésének minden reményét, annak a hatalmas szláv egységnek a reményét, amely – legalábbis a szavaitokból ítélve – legelső és legfőbb vágyatok. A szláv egység, a szláv szabadság, a szláv újjászülés nem képzelhető el másképp, mint az osztrák birodalom teljes lerombolása útján.

Nem kevésbé tévednek azok, akik a szlávok függetlenségének visszanyerését az orosz cártól remélik. Az orosz cár újabb szoros szövetséget kötött az osztrák dinasztiaival, nem értetek, hanem ellenetek, nem azért, hogy segítsen nektek, hanem azért, hogy erőszakkal visszakényszerítsen – éppúgy, mint minden lázongó osztrák alattvalót – a régi alávetettségbe, a régi, föltétel nélküli engedelmességhez. Miklós cár nem szereti sem a nép szabadságát, sem az alkotmányt: Lengyelország az eleven példa rá. Tudom, hogy az orosz kormány régóta azon van, hogy megdolgozzon titeket (éppúgy, mint a törökországi szlávokat) ügynökei révén, akik bejárák a szlávok lakta földeket, a pánszlávizmus eszméjét terjesztik köztetek, a közeli segítség reményét hintik el, az összes szláv nemzet állítólagos küszöbönálló felszabadulásával kecsegtetnek, amit majd az orosz cárizmus hatalmas erejére támaszkodva értek el, és nem kételkedem, hogy az utóbbi már látja is a távoli, nagyon távoli jövőben azt a pillanatot, amikor minden szlávok lakta föld az orosz birodalom része lesz. De közülünk senki sem fogja megérni a vágyva vágyott pillanatot. Oly sokáig akartok várni? Addigra nem csak ti, szlávok, fogtok a végelgyengülés határára jutni. Most nincs helyetek az orosz birodalomban: ti az életet akarjátok, ott pedig most

halotti csönd van. Ti önállóságot, mozgást követeltek, ott pedig gépies engedelmesség van. Föltámadást, fölemelkedést, fölvilágosodást, fölzsabadulást akartok, ott pedig halál, sötét tudatlanság és rabszolgamunka van. Ha Miklós cár Oroszországhoz csatlakoznátok, akkor minden önálló népi élet és minden szabadság sírjába szállnátok. Igaz, hogy Oroszország nélkül nem teljes a szláv egység, és nincs szláv erő; de esztelenség volna a szlávok megváltását és megsegítését a mostani Oroszországtól várni. Mi marad hát? Előbb egyesüljétek Oroszországtól függetlenül; ne zárjátok ki, de várjátok meg, reméeljétek, hogy hamarosan szabad lesz – a ti példátok magával ragadja, és ti lesztek az orosz nép fölzsabadítói, amely majd viszont a ti erőtök és védópajzsotok lesz.

Kezdjétek hát az összefogást azzal, hogy kijelentitek: ti, szlávok, és nem osztrák szlávok, hanem az osztrák birodalom határain belül élő szlávok, Prágába gyűltetek, és összefogtatok, hogy megvessétek az alapját az összes szláv népek jövődjéé szabad és hatalmas föderációjának, és hogy ti, csehek és morvák, Galíciából és Krakóból való lengyelek, ruszinok, sziléziaiak, szlovákok, szerbek, szlovének, horvátok és dalmátok, addig is, amíg csatlakoznak hozzátok az orosz birodalomban élő testvéreitek, erős és eltéphetetlen védelmi és támadó szövetségre léptek egymással a következő elvek alapján...”

Nem szándékszem itt és most fölsorolni valamennyi általam kigondolt pontot, csak annyit mondok, hogy ez a tervezet, amelyet később kinyomtatnak – mellesleg, tudtomon kívül és csak egy kis részét – az egyik cseh folyóiratban, demokratikus szellemben volt megfogalmazva,* hogy a közigazgatást illetően tág teret engedett a nemzeti és területi különbségeknek (föltételezve egyébként, hogy bizonyos alapvető és mindenkire nézve kötelező meghatározások itt is érvényesek); de mindabban, ami a bel- és külpolitikát érinti, a hatalmat teljes egészében a központi kormány kezében összpontosította. Ily módon a lengyeleknek éppúgy, mint a cseheknek, föl kell oldódnok minden önös és öntetszelgő aspirációjukkal egyetemben a közös szláv szövetségben. Még azt is tanácsoltam a kongresszusnak,* hogy követelje az akkor még mindenben engedékeny innsbrucki udvartól a szövetség hivatalos elismerését és ugyanazokat az engedményeket, amelyeket nem sokkal előbb a magyaroknak tett, ezért nem tagadhat meg derék és hű szlávjaitól sem, úgymint: külön szláv minisztériumot, külön szláv hadsereget szláv tisztekkel és külön szláv pénzügyeket. Azt is tanácsoltam, hogy követeljék a horvát és más szláv ezredek visszarendelését Itáliából; végül pedig azt, hogy küldjenek megbízottat Magyarországra Kossuthhoz, de már nem Jellačić bán, hanem az egyesült szlávok nevében, hogy békés úton oldják meg a magyar-szláv kérdést, és javasolják a magyaroknak éppúgy, mint az erdélyi oláhoknak: lépjenek be a szláv, vagy ha úgy tetszik, a keleti köztársasági szövetségbe a szlávokkal mindenben egyenlő jogokkal bíró tagként.

Bevallom, Felség, hogy amikor ilyen tervezetet terjesztettem a Szláv Kongresszus elé, az osztrák birodalom teljes lerombolása lebegett előttem, mert mindenképpen ez lesz a sorsa, akkor is, ha kénytelenségből elfogadja, akkor is, ha visszautasítja a tervezetet, aminek következtében a dinasztia katasztrofális összeütközésekbe kerülne a szlávokkal. A másik és fő célom az volt, hogy az egyesült szlávokban leljem meg a kiindulópontot az Oroszországban kifejtendő széles körű forradalmi propagandához, az Ön elleni harc megindításához, Felség! A németekkel nem foghattam össze: ez Európa, vagy ami még rosszabb, Németország háborúját jelentette volna Oroszország ellen; nem foghattam össze a lengyelekkel sem, ők nem nagyon hittek nekem, és amikor jobban megismertem nemzeti karakterüket, kiirthatatlan, bár történelmileg érthető önzésüket, magamnak is lelkiismeret-furdalásom támadt, és teljesen lehetetlennek éreztem, hogy velük együtt lépjek föl saját hazám ellen. A szláv szövetségben viszont egy még tágabb hazát láttam, amelyben – természetesen, ha Oroszország is csatlakoznék hozzá – a lengyelek és a csehek kénytelenek volnának átengedni neki az elsőbbséget.

Többször használtam az „oroszlángi forradalmi propaganda” kifejezést; ideje végre megmagyaráznom, hogyan érttem én ezt a propagandát, milyen reményeket fűztem, és milyen eszközeim voltak hozzá.* Először is, Felség, ünnepélyesen ki kell jelentenem Önnek, hogy sem addig, sem abban az időben, sem később nemhogy bármilyen kapcsolatom lett volna, de még csak ilyen kapcsolat halvány árnyékára sem volt és nincs reményem sem Oroszországgal, sem oroszokkal – egyetlen emberrel sem, aki az Ön birodalmának határain belül él. 1842 után legföljebb ha egy tucat levelet kaptam Oroszországból, és talán ugyanennyit írtam én is; e levelekben még csak meg sem említődött a politika. 1848-ban reméltem kapcsolatot létesíteni a poseni és a galíciai határon élő oroszokkal; ehhez a lengyelek segítségére lett volna szükségem, de a lengyelekkel, mint már többször megjegyeztem, nem sikerült igazán szót értenem; jómagam egyszer sem jártam sem a Poseni Hercegségben, sem Krakkóban, sem Galíciában, és nem is ismertem e tartományok egyetlen olyan polgárát sem, akiről meggyőződéssel és tiszta lelkiismerettel állíthatnám, hogy kapcsolatban állt a Lengyel Királysággal vagy Ukrajnával. De nem is hiszem, hogy a lengyeleknek ebben az időben szoros kapcsolatuk lett volna az Orosz Birodalom határmenti tartományaival: panaszkodtak az összeköttetés nehézségeire, arra az eleven, áttörhetetlen falra, amellyel az orosz birodalom körülbástyázta magát. Többnyire csak értelmetlen, kósza hírek keringtek: például egyszer az a hír terjedt el, hogy Moszkvában lázadás tört ki, és hogy állítólag megint lelepleztek egy orosz összeesküvést; máskor az, hogy orosz tisztek összetörték a varsói fellegrvár ágyúit, és más efféle badarságok, melyeknek én minden örülségem mellett soha nem adtam hitelt.

Minden vállalkozásom a szándék stádiumában maradt, nem azért, mintha nem akartam volna cselekedni, hanem mert se

alkalmam, se anyagi eszközeim nem voltak a propagandához. Orlov gróf azt mondta nekem, a kormánynak jelentették, hogy én, úgymond, külföldön beszéltem az Oroszországgal, különösen a Kis-Oroszországgal fönálló kapcsolataimról.* Erre csak azt mondhatom, hogy sohasem szerettem hazudni, ezért nem beszéltem és nem is beszélhettem olyan kapcsolatokról, amelyek nem léteztek. Ukrajnáról viszont hallottam a Galíciában élő lengyel földbirtokosoktól, éspedig azt, hogy miután 1848 elején fölszabadították a galíciai jobbágyokat, a volhiniai és podoliai, valamint a kijevi kormányzóság területén élő kisorosz parasztok közt olyan erős mozgolódást észleltek, hogy nem egy földesúr, az életét féltve, Odesszába menekült. Ennyi az egész, amit Kis-Oroszországról hallottam; könnyen lehet, hogy utóbb nyilvánosan is beszéltem az említett hírekről, mert az égvilágon mindenbe belekapaszzkodtam, ami valamelyest is ébren tartotta, jobban mondva fölébreszthette az európai, kivált pedig a szláv közvélemény előtt az orosz forradalom lehetőségébe, szükségességébe vetett hitet.

Itt egy megjegyzést kell tennem.

Előző életem – fogalmaim, helyzetem, kielégíthetetlen cselekvésvágyam –, valamint a forradalmi karrier utáni szerencsétlen áhítozásom béklyójában sem tudtam kitépni Oroszországot sem a természetemből, sem a szívemből, sem a gondolataimból, így hát nem is lehetett más tevékenységi köröm, mint Oroszország, vagyis hinnem kellett, jobban mondva: kényszerítenem kellett magam és másokat is, hogy higgyenek az orosz forradalomban. Amit ebben a levélben Mickiewiczről mondtam, éppúgy mondhattam volna magamról is, ha nem is oly mértékben: abban az időben egyszerre voltam csaló és becsapott; áltattam magamat és másokat, mintegy erőszakot téve a magam elméjén és hallgatóságom józan eszén. Nem vagyok sarlatán természet, Felség, ellenkezőleg, semmi sem olyan ellenszenves előttem, mint a sarlatánság, és soha nem hunyt ki bennem az egyszerű, tiszta igazság utáni vágy, de szerencsétlen, természetellenes helyzetem, amelybe különben a magam hibájából jutottam, arra kényszerített, hogy olykor akaratom ellenére sarlatán legyek. Kapcsolatok és pénz nélkül, egyedül a magam elképzeléseivel egy idegen közegben csak egy segítőm volt: a hit. Azt mondtam magamnak: a hit hegyeket tud megmozgatni, lerombolja az akadályokat, legyőzi a győzhetetlent, megteszi a lehetetlent; már maga a hit fél siker, fél győzelem; erős akaratú párosulva megfelelő körülményeket teremt, embereket szül, egy szívvé, egy erővé forrasztja össze a tömeget; azzal biztattam magam, hogy ha én hiszek az orosz forradalomban, és másokat is – európaiakat, kivált pedig a szlávokat, majd az oroszokat is – arra készítetek, hogy higgyenek benne, lehetségessé, sőt szükségessé teszem a forradalmat Oroszországban. Egyszóval hinni akartam, és azt akartam, hogy mások is higgyenek. Nem csekély munka és súlyos harc árán sikerült létrehoznom ezt a csalóka, mesterséges,

erőltetett hitet; magányos perceimben sokszor gyötrő kétségek leptek meg: kételkedtem vállalkozásom erkölcsösségében éppúgy, mint a lehetőségében; nemegyszer hallottam belső szemrehányó hangot, és nemegyszer mondtam el magamnak a Pál apostolnak mondott szavakat, amikor még Saulusnak hívták: „Nehéz az ige ellen rugódozni.” De mindhiába: elfojtottam magamban a lelkiismeret szavát, és mint hozzám méltatlanokat elűztem kétségeimet. Kevésbé ismertem Oroszországot, nyolc évig külföldön tartózkodtam, amikor pedig Oroszországban éltem, annyira lefoglalt a német filozófia, hogy semmit sem láttam magam körül. Amellett Oroszország megismerése a kormányzat hathatós segítsége nélkül nehéz, sőt szinte lehetetlen még azok számára is, akik meg akarják ismerni; az egyszerű nép, a parasztok megismerése pedig, azt hiszem, még a kormányzat számára is nehéz.

Amikor külföldön élve először fordult a figyelmem Oroszország felé, emlékezetembe idéztem, összegyűjtöttem régi, öntudatlan benyomásaimat, s részint ezekből, részint különféle, hozzám eljutó hírekből megalkottam egy sosemvolt Oroszországot, amely készen áll a forradalomra; demokratikus vágyaim Prokrasztész-ágyába gyömöszöltem minden tényt, minden körülményt. Így csaptam be magamat és másokat. Soha nem beszéltem sem oroszországi kapcsolataimról, sem ottani befolyásomról: ez hazugság lett volna, a hazugságot pedig utálok; de amikor körülöttem föltételezték, hogy van befolyásom, vannak konkrét kapcsolataim, hallgattam, nem ellenkeztem, mert szinte csak ebben a véleményben leltem támaszra vállalkozásaimhoz. Ily módon számos, teljesen megalapozatlan hír kelhetett szárnyra, s jutott el minden bizonnyal a kormányhoz is.

Oroszországi propaganda tehát még csírájában sem létezett, csakis az én képzeletemben. De ott is hogyan? Megpróbálok a kérdésre a lehető legőszintébben és legrészletesebben válaszolni. Felség, nagyon nehéz lesz számomra ez a vallomás! Nem mintha félnék attól, hogy fölébresztem Cári Felséged jogos haragját, s a legszigorúbb büntetést idézem fejemre; 1848 óta, különösen pedig bebörtönzésem óta oly sokféle helyzetbe kerültem, s oly különböző benyomások értek – várakozások, keserű tapasztalatok és keserves előérzetek, remények, aggodalmak és félelmek –, hogy a lelkem végül megkövesedett, eltompult, s úgy rémlik, a reménység és a félelem nincs rám többé semmilyen hatással. Nem, Felség. De nehéz, mert szégyellem éppen Önnek megvallani azokat a bűnös cselekedeteket, amelyeket Ön ellen és Oroszország ellen terveltem ki, habár ezek a bűnös cselekedetek csak gondolatok, szándékok formájában léteztek, és sohasem öltötték tettek formáját.

Ó, ha ott állhatnék Ön előtt, Felség, mint uralkodóm és bírám előtt, akkor megszabadíthatnám magam ettől a belső kintól anélkül, hogy fölösleges részletekbe bocsátkoznék. Akkor elég volna ennyit mondanom: „Minden erőmmel és minden rendelkezésemre álló lehetőséget latba vetve azon voltam, hogy forradalmat szítsak Oroszországban; be akartam hatolni oda, föl akartam lázítani

uralkodója ellen, s végül lerombolni a fönnálló rendet. Ha nem lázítottam föl, ha nem kezdtem el a propagandát, csakis azért, mert nem voltak meg hozzá az eszközeim, nem pedig azért, mert hiányzott belőlem az akarat.” Akkor akadálytalanul érvényt lehetne szerezni a törvény szankcióinak, mert egy ilyen beismerés elegendő ahhoz, hogy az Oroszországban létező legsúlyosabb büntetést szabják ki rám. De Felséged rendkívüli kegyelme folytán most nem mint felséges bírám, hanem mint felséges gyóntatóatyám előtt állok Ön előtt, s föl kell tárnom agyamnak minden rejtett gondolatát. Tehát magam gyónok meg Önnek mindent; igyekszem világosságot és rendet teremteni gondolataim és érzelmeim káoszában; úgy fogok beszélni Önhöz, mint ahogy Istenhez szólnék, akit sem hízélgéssel, sem hazugsággal nem lehet becsapni. Kérve kérem Felségedet, engedje elfelednem egy pillanatra, hogy a hatalmas és rettegett cár előtt állok, aki előtt milliók reszketnek, s akinek jelenlétében senki nem merészel nemhogy kimondani, de még gondolni sem olyasmit, ami az ő véleményével ellentétes. Engedje hát azt gondolnom, hogy csupán lelkiatyám előtt beszélek.

Forradalmat akartam Oroszországban. Az első kérdés: miért akartam? A második kérdés: milyen rendet kívántam a jelenleg fennálló rend helyébe? S végül a harmadik kérdés: milyen eszközökkel és milyen módon gondoltam elkezdni a forradalmat Oroszországban?

Ha az ember bejárja a világot, mindenütt sok gonoszságot, elnyomást, igazságtalanságot tapasztal, de Oroszországban talán többet, mint más államokban. Nem azért, mintha Oroszországban az emberek rosszabbak volnának, mint Nyugat-Európában; ellenkezőleg, én azt hiszem, az orosz ember jobb, derekabb, nagylelkűbb, mint a nyugati; de Nyugaton a gonoszság ellen van orvosság: a nyilvánosság, a közvélemény, végül pedig a szabadság, amely minden embert nemessé tesz és fölemel. Ez az orvosság Oroszországban nem létezik. Nyugat-Európa azért látszik olykor rosszabbnak, mert ott minden gonoszság fölszínre kerül, kevés az, ami titokban marad. Oroszországban pedig minden betegség befelé húzódik, fölemészti a társadalmi szervezet legbelsejét. Oroszországban a félelem a fő mozgató erő, márpedig a félelem megöli az életet, az ésszt, elfojtja a lélek minden nemes rezdülését. Oroszországban nehéz és keserves annak az élete, aki szereti az igazságot, az embereket, felebarátait, aki minden emberben egyformán tiszteli halhatatlan lelke méltóságát és függetlenségét, akinek nemcsak az okoz szenvedést, ha ő esik áldozatául az elnyomásnak, hanem az is, ha a szomszédját sújtja. Az orosz közélet a kölcsönös elnyomások láncolata: a magasabban álló szorongatja az alatta lévőt, aki tűr, nem mer panaszkodni, de elnyomja a még alacsonyabban állót... A legrosszabb sora az egyszerű népnek van, a szegény orosz muzsiknak, aki a társadalmi létra legalacsonyabb fokán állva, már senkit sem sanyargathat, de kénytelen eltűnni a sanyargatást mindenkitől. Ahogy az ismert mondás tartja: „Bennünket csak az nem ver, aki rest.”

Mindenütt lopnak és sápot szednek, és pénzért törvénytelenséget követnek el – Franciaországban is, Angliában is, a tisztességes Németországban is, Oroszországban azonban, azt hiszem, sokkal többet, mint más államokban. Nyugaton a tolvaj ritkán rejtőzhet el, mert ezernyi szem lesi, s bármelyik leleplezheti a tolvajlást és a törvénytelenséget, akkor pedig nincs az a miniszter, aki meg tudná védeni a tolvajt. Oroszországban viszont előfordul, hogy mindenki ismeri a tolvajt, az elnyomót, a törvénytelenét, mindenki ismeri, de mindenki hallgat, mert fél, még a fölöttesek is hallgatnak, mert ők is bűnösök, és csak azzal törődnek, hogy a miniszter vagy a cár meg ne tudja. De a cár messze van, Felső, az Úristen pedig magasan! Oroszországban nehéz, sőt majdnem lehetetlen megállnia a hivatalnoknak, hogy ne váljék tolvajjává. Először is mindenki lop körülötte, s a szokás neki is természetévé válik, ami azelőtt rosszallást keltett, utálatosnak tűnt, hamarosan természetessé, elkerülhetetlenné, szükségszerűvé lesz; másodszor az alárendelt sokszor maga is kénytelen valamilyen formában sápot adni följobbvalójának; végül pedig azért, mert ha valaki fejébe veszi is, hogy becsületes ember marad, társai és főnökei gyűlölni fogják: először kikiáltják csodabogárnak, barbárnak, összeférhetetlennek, és ha nem javul meg, még liberálisnak, veszedelmes szabadgondolkodónak is; addig nem lesz nyugtuk, amíg teljesen el nem tapossák, és le nem söprik a föld színéről. Azok a kishivatalnokok, akiket ez az iskola nevel, idővel magasabb beosztásba kerülnek, és majd ugyanezzel a módszerrel fogják nevelni a helyükbe lépő fiatalságot – és a tolvajlás, törvénytelenítés és elnyomás él s virul Oroszországban, mint az ezerkarú polip, melyet bármennyit vernek és vagdosnak, soha nem pusztul el.

A félelem egymagában nem elég hatékony ezzel a mindent és mindenkit pusztító kórral szemben. Egy időre elrettent, de csak rövid időre. Az ember mindenhez hozzászokik, még a félelemhez is. A Vezúvot falvak veszik körül, még az a hely is, ahol Herculaneumot és Pompejit maga alá temette, emberektől népes; Svájcban itt-ott népes falvak épültek repedezett sziklacsúcsok alatt, mindenki tudja, hogy a szikla bármelyik nap, bármelyik órában lezuhanhat, s borzalmas zuhanása közben ízzé-porrá zúz mindent, ami alája kerül, de senki sem mozdul, azzal a gondolattal nyugtatgatva magát, hátha még sokáig nem fog lezuhanni. Így vannak ezzel az orosz hivatalnokok is, Felső! Tudják, hogy az Ön haragja rettenetes, és ha eljut Önhöz valamilyen gonosztett, valami tolvajlás híre, büntetése szigorú; mindenki reszket az Ön haragjának még a gondolatától is, és mégsem hagynak fel a tolvajlással, az elnyomással, a törvénytelen cselekedetekkel! Részint azért, mert nehéz lemondani a régi, megrögzött szokásról, részint pedig azért, mert mindenkit ezernyi szál fűz össze, mindenki le van kötelezve a vele együtt tolvajlóknak; leginkább pedig azért, mert mindahány azzal a gondolattal nyugtatgatja magát, hogy ő olyan óvatosan csinálja és olyan erős protekcióval a háta mögött, hogy bűncselekményeinek híre soha nem jut Felsőged fülébe.

A félelem egymagában nem hatékony. Az ilyen baj ellen más orvosságok kellene: nemes érzések, független gondolkodás, a tiszta lelkiismeret büszke rettenthetetlensége, az emberi méltóság tisztelete önmagunkban és másokban, s végül mindenkinek, aki tisztességtelen, embertelen, nyilvános megvetése, a társadalmi szégyen, a társadalmi lelkiismeret! De ezek a tulajdonságok, ezek az erők csak ott lelhetőek fel, ahol a lélek szabadon szárnyalhat, nem pedig ott, ahol a rabság és a félelem uralkodik; ezektől az erényektől Oroszországban nem azért félnek, mert nem szeretik őket, hanem mert attól tartanak, hogy velük együtt a szabad gondolat is megjelenik...

Nem merek belebocsátkozni a részletekbe, Felség! Nevetséges és arcátlan dolog lenne olyasmiről beszélnem Önnek, amit ezerszer jobban tud nálam. Én kevéssé ismerem Oroszországot, s amit tudtam róla, elmondtam néhány cikkemben és brosúrámban, valamint a védelmemre írott levélben, amelyet Königstein várában fogalmaztam. Ezekben gyakran betegesen égő lélekkel és hangnemben, arcátlan és bűnös kifejezésekkel illetem Önt, Felség, vétvén az ellen az orosz szólás ellen, hogy „ne teregessük ki a szennyesünket!”, de akkori meggyőződésemmel összhangban, úgyhogy mindazért, ami valótlan és helytelen bennük, Oroszországra vonatkozó ismereteim hiánya és észbeli korlátaim a felelősek, nem pedig a szívem.

Legjobban az a szerencsétlen helyzet zavart és döbrentett meg, amelyben az úgynevezett alja nép tengődik: a derék és mindenki által elnyomott orosz muzsik. Iránta több rokonszenvet éreztem, mint a többi osztály iránt, sokkalta többet, mint az orosz nemesség jellemtelen és feslett erkölcsű rendje iránt. Rá alapoztam minden reményemet az újjászületésben, egész hitemet Oroszország nagyszerű jövőjében; csak benne láttam frisseséget, nagylelkűséget, világos elmét, amelyet még nem fertőzött meg a tengerentúli rontás, és az orosz őserőt – mivé lehetne ez a nép, gondoltam, ha szabadságot és tulajdont adnának neki, ha megtanítanák írni-olvasni! – és azt kérdeztem, hogy a mostani kormányzat, a korlátlan hatalommal fölruházott, semmilyen törvény által, valóban semmilyen idegen joggal, semmilyen ellenerővel nem korlátozott abszolút uralom miatt nem fordítja mindenhatóságát az orosz nép fölzsabadítására, fölemelésére, felvilágosítására? És még sok, e legfőbb fundamentális kérdéssel összefüggő kérdés merült föl lelkemben, s ahelyett, hogy úgy válaszoltam volna rájuk, ahogy Cári Felséged minden alattvalójának válaszolnia kell, ha ilyen kétségei támadnak: „Nem az én dolgom ezekről a témákról elmélkedni, Őfelsége és tanácsadói tudják a teendőjüket, az én dolgom engedelmeskedni”; vagy a másik válasz helyett, amely szintén nem alaptalan, és az első indoka lehet: a kormány minden kérdésre fölülről tekint, figyelme mindenre kiterjed, én viszont alulról nézem őket, s nem láthatom mindazt az akadályt, nehézséget és körülményt, amit a bel- és külpolitika jelenlegi állása idéz elő, ezért nem tudom megszabni az egyes tettek legalkalmasabb pillanatát – e

válaszok helyett arcátlanul és rebellis módra így válaszoltam elmémben és írásaimban: „A kormányzat először is azért nem szabadítja föl az orosz népet, mert a jog szerint korlátlan hatalma ellenére valójában számos körülmény akadályozza, láthatatlan szálak kötik meg a kezét, béklyózza a korrupt közigazgatás, végül pedig a nemesek önzése. De leginkább azért nem, mert nem akar sem szabadságot, sem fölvilágosodást, sem az orosz nép fölemelkedését, ugyanis nem lát benne mást, mint lélektelen gépezetet, melynek segítségével Európában hódíthat!” Ez a válasz szöges ellentétben áll az alattvalói hűségéből fakadó kötelességgel, de nem mond ellent demokratikus fogalmaimnak.

Azt kérdezhetik tőlem: hogyan gondolkodsz most? Felség, nehéz erre a kérdésre válaszolnom! A több mint két évig tartó, magánzárkában eltöltött fogság alatt sok mindent újragondoltam, és mondhatom, még soha életemben nem gondolkodtam el olyan komolyan, mint ez alatt az idő alatt: egyedül voltam, távol minden kísértéstől, eleven és keserű tapasztalatok birtokában. Még jobban kételkedni kezdtem sok régi gondolatom igazságában, amikor Oroszország területére érve oly emberszerető, nemes és részvételtjes fogadtatásban volt részem a várt kegyetlen és durva bánásmód helyett. Útközben sok mindent hallottam, amiről korábban nem tudtam, és amit külföldön soha el nem hittem volna. Sok minden, nagyon sok minden megváltozott bennem; de elmondhatom-e tiszta lelkiismerettel, hogy nem maradt bennem sok-sok nyoma a régi betegségnek is? Egyvalamit tökéletesen megértettem: a kormányzás tudománya és az uralkodás ügye oly nagy, oly nehéz, hogy – hacsak nem készítették föl rá különleges neveléssel, ha nem élt ebben az atmoszférában, ha nem ismerkedett meg, és nem foglalkozik állandóan vele, kevés ember érheti föl egyszerű ésszel, hogy az államok és a népek életében sok magasabb rendű körülmény, törvény van, amely nem mérhető közönséges mércével, és hogy sok olyasmi, amit a magunk életében helytelennek, súlyosnak, kegyetlennek látunk, egy magasabb politikai szférában szükségesnek bizonyulhat. Megértettem, hogy a történelemnek megvan a maga titokzatos, logikus – habár a köznapi logikának gyakran ellentmondani látszó –, megváltó erejű – habár egyéni vágyainkkal nem mindig összhangban álló – menete, és hogy néhány, a történelemben igen ritka kivételtől eltekintve, melyeket a Gondviselés mintegy megenged, és az utókor elismerése megszentel, senkinek sincs sem elhivatottsága, sem joga, bármilyen őszintének, igaznak és szentnek lássék is a meggyőződése, hogy rebellis gondolataival és erőtlen kezével útját állja a kifürkészhetetlen, magasabb rendű sorsnak. Egyszóval megértettem, hogy saját elképzeléseim és cselekedeteim a legnagyobb mértékben nevetségesek, értelmetlenek, arcátlanok és bűnösök voltak: bűnösök Felségeddel, uralkodómmal szemben, bűnösök Oroszországgal, a hazámmal szemben, és bűnösök minden politikai és erkölcsi, isteni és emberi törvénnyel szemben! De visszatérek rebellis demokratikus kérdéseimhez.

Azt is megkérdeztem magamtól: „Mi haszna van Oroszországnak a meghódított földekből? És ha a fél világ behódol neki, vajon boldogabb, szabadabb, gazdagabb lesz-e? Vagy akár csak erősebb? Nem hull-e szét a hatalmas orosz birodalom, amely már most is olyan óriási, hogy szinte beláthatatlan; nem fog-e végül szétesni, ha még tovább terjeszkedik? Hol van terjeszkedésének végső célja? Mit ad cserébe a meghódított népeknek elorzott függetlenségükért? – szabadságról, felvilágosodásról, népjólétról nem beszélhetünk. Legföljebb saját nemzetiségét, megtoldva rabsággal. Hát legyen orosz, jobban mondva nagyorosz az egész világ? Az lehet-e egyáltalán? Orosszá válhat-e valaha is Nyugat-Európa a nyelvében, szívében, lelkében? Orosszá válhat-e még csak a többi szláv nemzet is? Elfelejtheti-e saját nyelvét – amikor még Kis-Oroszország sem tudta elfelejteni –, irodalmát, nemzeti műveltségét, meleg otthonát, hogy teljesen eltűnjön – Puskin kifejezésével élve: az orosz tengerbe ömöljön?* Mit nyernek ők, s mit nyer maga Oroszország az ilyen erőszakos elkeveredés révén? Ők azt kapják, amit Fehér-Oroszország kapott a hosszú lengyel rabigában: a nép teljesen legyengül és elbutul. Hát Oroszország? Oroszországnak kell majd viselnie a mérhetetlenül nagy és végtelenül bonyolult, erőszakos centralizációnak minden terhét. Oroszországot éppúgy gyűlölni fogja a többi szláv nemzet, mint ahogy most a lengyelek gyűlölik; nem a fölszabadítót, hanem a szlávok nagy családjának elnyomóját fogja látni benne, aki – bár akarata ellenére, saját jóléte és szabadsága rovására – az ellensége lett, s a végén maga is meggyűlöli mindenki által gyűlölt önmagát, kényszerű győzelmeiben nem talál mást, mint kint és rabságot. Megöli a szlávokat, megöli önmagát is! Hát ez legyen a vége az éppen csak elkezdődött szláv életnek és szláv történelemnek?

Felség! Nem igyekeztem enyhíteni a kifejezéseken! A maguk nyers pőreségében idéztem Ön elé azokat a kérdéseket, amelyek lelkemben akkor fölindulást keltettek, azt remélve, hogy Ön kegyes és elnéző lesz, s tettem ezt azzal a szándékkal, hogy legalább valamelyest megmagyarázzam Cári Felségednek, hogyan jutottam, jobban mondva hogyan tántorogtam egyik kérdéstől a másikig, egyik következtetéstől a másikig, míg végül részben sikerült meggyőzőnöm magam az orosz forradalom szükségességéről és erkölcsösségéről.

Eleget mondtam ahhoz, hogy megmutassam, mily zabolátlanul csapongtak elmémben a gondolatok. Most pedig, számolva azzal a veszéllyel, hogy véték a logika és a gondolkodás rendje ellen, sietve átugrom számos hasonló kérdésen és gondolaton, amelyek eljuttattak a forradalmi végkövetkeztetéshez. Nehéz, mérhetetlenül nehéz, Felség, ezekről a dolgokról beszélnem Önnek. Nehéz, mert nem tudom, mi módon kellene megfogalmaznom: ha enyhítek a kifejezéseken, Ön azt képzelheti, hogy leplezni vagy kisebbíteni akarom gondolataim arcátlanságát, és hogy gyónásom nem őszinte, nem teljes; ha viszont megismétlem azokat a kifejezéseket, melyeket politikai esztelenségem hevében

Ettől kár félnie, a
személyes sértést
mindig tiszta
szívből
megbocsátom!

használtam, még – isten ments! – azt találja hinni Felséged, hogy éppen Ön előtt akarok kérkedni szabadgondolkodással. Ezenkívül most, hogy részletesen visszaidézem régi gondolataimat, különbséget kellene tennem azok közt, amelyeket már teljesen elvettem, és azok közt, amelyeket részben vagy teljesen ma is vallok, s akkor végtelen magyarázatokba, elmefuttatásokba kellene bocsátkoznom, ami nemcsak illetlenség volna, hanem teljesen ellentétes is e gyónás szellemével és egyedüli céljával, ami csupán vétkeim hiánytalan föltárása lehet. De még ez sem olyan nehéz, mint arról beszélnem Önnek, Felség, miket merészelttem gondolni az Ön uralkodásának irányáról és szelleméről; ez még sokkalta nehezebb, több okból is: egyrészt helyzetemből kifolyólag, hiszen úgy állok Felséges Uralkodóm előtt, mint az ítéletre váró bűnös, másrészt nehéz az önbecsülésem miatt is, mert szinte hallom, amint Felséged azt mondja: „Arról fecseg a kölyök, amihez nem ért!” De mindennél nehezebb a szívemnek, mert úgy állok Ön előtt, mint züllött, elbitangolt, tékozló fiú megsértett és haragvó atyja előtt.

Egyszóval, Felség, azt bizonygattam magamnak: Oroszországnak ahhoz, hogy megmentse becsületét és jövőjét, forradalmat kell véghezvinnie, meg kell döntenie az Ön hatalmát, meg kell szüntetnie a monarchikus kormányzást, s ily módon kiszabadítván magát a belső rabságból, élére kell állnia a szláv mozgalomnak: fegyverét az osztrák császár, a porosz király, a török szultán és, ha szükséges lesz, Németország és a magyarok ellen, egyszóval az egész világ ellen kell fordítania, hogy végleg fölszabadítson minden idegen elnyomás alatt szenvedő szláv nemzetet. A porosz Szilézia fele, Nyugat- és Kelet-Poroszország nagy része, egyszóval mindazok a területek, ahol szláv, lengyel nyelven beszélnek, el kell szakadjon Németországtól. Képzeletem még messzebb rugaszkodott: azt gondoltam, azt reméltem, hogy a körülményei által szorongatott magyar nemzet is, amely magányos sziget a szláv népek tengerében, és amelynek természete inkább keleti, mint nyugati, továbbá a moldovánok és az oláhok, sőt végül még Görögország is belép a Szláv Szövetségbe,* s ily módon létrejön egy egységes és szabad keleti állam, és ez az újjászülető keleti világ mintegy ellentéte leend – de nem ellensége – a nyugatinak, a fővárosa pedig Konstantinápoly lesz.

Íme, mily messzire vittek forradalmi várakozásaim! Melyeket különben nem személyes becsvágyam szült, erre megesküszöm Önnek, Felség, és merem remélni, hogy erről Ön is hamarosan meggyőződik. Ám először arra a kérdésre kell felelnem, milyen kormányzati formát kívántam Oroszországnak. Nagyon nehéz lesz rá felelnem, minthogy elképzeléseim e tekintetben föltöbb homályosak és bizonytalanok voltak. Nyolc évig élvén külföldön, tudtam, hogy Oroszországot nem ismerem, s azt gondoltam, nem nekem kell, s kivált nem külföldről eldöntennem új életének törvényeit és formáit. Láttam, hogy magában Nyugat-Európában is, ahol az életviszonyok már meglehetősen kialakultak, ahol hasonlíthatatlanul magasabb fokú az öntudat, mint Oroszországban

– láttam, hogy még ott sem képes senki megjósolni nemhogy a jövő állandó formáit, de még a holnap változásait sem, s azt mondtam magamban: Oroszországot most senki sem ismeri, sem az európaiak, sem az oroszok, mert Oroszország hallgat; nem azért hallgat, mert nincs mit mondania, hanem csak azért, mert nyelvét és mozgási lehetőségeit gúzsba kötötték. Hadd térjen magához, és szólaljon meg – majd akkor megtudjuk, mit gondol, és mit akar; majd ő maga mondja meg, milyen formákra és intézményekre van szüksége. Ha csak egy orosz lett volna a közelemben ebben az időben, akivel beszélhettem volna Oroszországról, elmémben bizonyára – nem mondom, hogy jobb és ésszerűbb, de legalábbis határozottabb fogalmak alakultak volna ki. De teljesen egyedül voltam gondolataimmal; ezernyi zavaros, egymásnak ellentmondó fantáziakép hemzsegett elmémben, és sehogy se tudtam rendbe szedni őket; s minthogy meg voltam győződve, hogy e labirintusból a magam erejéből úgysem juthatok ki, minden kérdés megválaszolását elhalasztottam addig, amikor majd orosz földre lépek.

Én köztársaságot kívántam. De milyen köztársaságot? Nem parlamentit. A képviseleti kormányzásért, az alkotmányos formákért, a parlamenti arisztokráciáért és az úgynevezett hatalmi ekvilibrisztikáért, amelyben a működő erők mindegyike oly ravaszul helyezkedik el, hogy egyikük sem cselekedhet külön, egyszóval a nyugati liberálisoknak ezért az egész szűkre szabott, ravaszul összebonyolított és jellemtelen politikai katekiziséért sohasem rajongtam, nem rokonszenveztem vele, még csak nem is tiszteltem; ebben az időben azonban, látván a parlamenti formák gyümölcseit Francia- és Németországban, de még a Szláv Kongresszuson is – különösen a lengyel szekcióban,* ahol a lengyelek ugyanúgy parlamentesdit játszottak, mint ahogy a németek forradalmasdit – még jobban megvettem. Amellett az orosz parlament, de még a lengyel is csakis nemesekből állna – az oroszba talán még bejuthatna a kereskedő réteg –, ám a nép óriási tömege, az igazi nép, Oroszország talpköve és ereje, egész életének és jövőjének alapja, a nép, gondoltam, képviselők nélkül maradna, továbbra is elnyomná és megalázná az a nemesség, amelyik most is ezt teszi. Azt gondoltam, hogy Oroszországban inkább, mint bárhol, erős, diktatórikus hatalomra lesz szükség, amely kizárólag a néptömegek fölemelésével és művelésével foglalkozna – egy irányát és szellemét tekintve szabad hatalomra, de parlamenti formák nélkül; szabad tartalmú könyvek kinyomtatására, de a könyvnyomtatás szabadsága nélkül; az azonos nézeteket vallók által körülvett, az ő tanácsaik által támogatott, önkéntes közreműködésük által megszilárdított, de senki és semmi által nem korlátozott hatalomra. Azt mondtam magamban, hogy egy ilyen diktatúra és a monarchikus hatalom közt mindössze az lesz a különbség, hogy az előbbinek, létrejötte szelleménél fogva, arra kell törekednie, hogy mielőbb szükségtelessé tegye létét, hiszen célja csakis a nép szabadsága, önállósága és fokozatos felnőtte érlelése; míg a

monarchikus hatalomnak arra kell törekednie, hogy sohase váljék fölöslegessé, ezért alattvalóit örökre gyermeki állapotban kell tartania.

Hogy mi lesz a diktatúra után, nem tudtam, s úgy véltem, hogy ezt nem is tudhatja előre senki. S hogy ki lesz a diktátor? Azt lehetne hinni, hogy magamat szántam erre a magas posztra. Ám ez a föltevés teljesen igazságtalan lenne. Meg kell mondanom, Felső, hogy az olykor fanatikus egzaltáltságon kívül – ami azonban inkább a körülmények és természetellenes helyzetek, semmint saját természetem rovására írható – nem vagyok birtokában sem ama ragyogó tulajdonságoknak, sem amaz óriási hibáknak, amelyek vagy kiváló politikai egyéniségeket, vagy nagy összeesküvőket szülnek. Bennem azelőtt is, ekkor is oly csekély becsvágy élt, hogy szíves örömet alávettem volna magam bárkinek, aki megfelelő képességekkel, eszközökkel és erős akarattal rendelkezik ahhoz, hogy az általam akkor abszolút igazságoknak hitt elveket szolgálja. Boldogan követtem és hittel engedelmeskedtem volna neki, mert mindig szerettem és tiszteltem a fegyelmet, amely meggyőződésen és hiten alapul. Nem mondom, hogy egy csöppnyi becsvágy sem volt bennem, de sohasem tengett túl; éppenséggel mindig le kellett győzőm magam s mintegy erőszakot tenni természetemen, valahányszor a nyilvánosság előtt készültem beszélni vagy akár csak írni számára. Nem voltak meg bennem ama nagy hibák sem à la Danton vagy à la Mirabeau, az a mélységes, telhetetlen romlottság, amely, hogy kielégítse vágyait, kész fenekestül fölforgatni a világot. De ha volt is bennem önzés, csakis a mozgás igényében, a cselekvés szükségletében mutatkozott meg. Természetemnek kezdettől fogva volt egy gyökeres hibája: a fantasztikus, szokatlan, hallatlan kalandok, a határtalan horizontot nyitó vállalkozások kedvelése, melyeknek senki sem láthatja előre a végét. A megszokott, nyugodt körben untam magam, valósággal fulladoztam. Az emberek általában a nyugalmat keresik, azt tekintik a legfőbb jónak; engem viszont kétségbe ejtett a nyugalom, lelkem szüntelen izgalomtól remegett, mozgást, életet, cselekvést követelt. Valahol az amerikai rengetegben, a nyugati telepések között kellett volna születnem, ott, ahol a civilizáció éppen csak elkezdődött, ahol az élet megállás nélküli harc a vademberekkel, a vad természettel, nem pedig egy berendezkedett civil társadalomban. Vagy ha a sors úgy rendelte volna, hogy fiatalon beálljak tengerésznek, mára valószínűleg igen derék és tisztességes ember vált volna belőlem, aki nem gondol a politikára, s nem keres másutt kalandokat és viharokat, mint a tengeren. De a sors sem ezt, sem azt nem akarta, így a mozgás és cselekvés igénye kielégítetlen maradt bennem. Ez az igény volt – utóbb a demokratikus egzaltáltsággal párosulva – úgyszólván az egyetlen mozgatóm. Ami az utóbbit illeti, néhány szóban összefoglalható: a szabadság szeretete és a hajthatatlan gyűlölet az elnyomás minden fajtájával szemben, leginkább akkor, ha nem engem, hanem másokat sújt. Boldogságomat mások boldogságában, saját méltóságomat a körülöttem élők méltóságában megtalálni,

szabadnak lenni mások szabadsága által – ez az én hitem, egész életem törekvése. Szent kötelességemnek éreztem, hogy szembeszálljak mindennemű elnyomással, bárhonnán származzék, és bárkit sújtson is. Mindig hajlamos voltam a donkijotizmusra, nemcsak a politikában, hanem a magánéletben is; nem tudtam közönyösen szemlélni az igazságtalanságot, különösen nem a nyílt elnyomást; minden illetékesség és jogcím nélkül sokszor beavatkoztam mások dolgába, még annyi időt sem hagyva magamnak, hogy átgondoljam, miért is teszem, s ily módon izgalmakban bővelkedő, de üres és haszontalan életem során sok ostobaságot követtem el, sok kellemetlenséget idéztem fejemre, s néhány ellenséget is szereztem, holott én úgyszólván senkit nem gyűlölök. Íme, Felség, minden értelmetlen cselekedetem, vétkem és bűnöm valódi nyitja. Azért mondom ezt ilyen meggyőződéssel és határozottan, mert az elmúlt két évben épp elég időm volt önmagam tanulmányozására, egész eddigi életem átgondolására; s most oly hidegvérűen ítélem meg magam, ahogy csak egy haldokló, sőt egy halott teheti.

Ilyen irányú gondolatokkal és érzésekkel nem gondolhattam saját diktátori szerepemre, nem melengethettem keblemben becsvágyó terveket. Ellenkezőleg, annyira meg voltam győződve, hogy el fogok bukni az egyenlőtlen harcban, hogy többször megírtam Reichel barátomnak: örökre búcsúzom tőle, mert ha nem halok meg Németországban, akkor majd meghalok Lengyelországban, vagy ha Lengyelországban sem, akkor Oroszországban. Többször mondtam a németeknek és a lengyeleknek is, amikor a jövő kormányzati formákról vitatkoztak jelenlétemben: „A mi missziónk a rombolás, nem az építés; építeni majd mások fognak, akik jobbak is, okosabbak is, frissebbek is nálunk.” Ezt reméltem Oroszország számára is: azt gondoltam, hogy majd a forradalmi mozgalomból új, erős emberek emelkednek ki, élére állnak, és elvezetik a célhoz.

Ilyen bizonytalan gondolatokkal a fejedben, azt sem tudva, mi lesz a sorsa vállalkozásodnak, hogyan szánhattad el magad olyan nehéz feladatra – kérdezhetik tőlem –, mint az orosz forradalom? Nem hallottál a Pugacsov-lázadásról, vagy nem tudod, micsoda barbárságra, milyen vadállati kegyetlenségre képes a föllázadt orosz muzsik? S nem emlékszel Puskin szavaira: „Isten óvjon bennünket az értelmetlen és kegyetlen orosz rebelliótól”?...*

Felség! Erre a kérdésre, erre a szemrehányásra nehezebb válaszolnom, mint az összes előzőkre. Nehezebb, mert bűnöm nem lépte ugyan túl a gondolatok szféráját, de gondolatban már akkor bűnösnek éreztem magam, és beléremegtem, ha bűnös vállalkozásom lehetséges következményeire gondoltam – és mégsem mondtam le róla! Igaz, azzal a hiú reménnyel áltattam magam, hogy meg tudom állítani, meg tudom fékezni a zabolátlan tömeg mámoros dühét; de reményem téves volt, s azzal a szofizmával mentegtettem magam, hogy néha a szörnyű gáztettre is szükség van, végül pedig azzal vigasztalódtam, hogy ha sok lesz is

az áldozat, én is köztük leszek... Isten a tudója, lett volna-e bennem elég jellem, erő és harag, hogy ha nem is magam követem el, újtukra bocsássam a bűnös cselekedeteket? Tudja Isten! Szeretném azt hinni, hogy nem, de lehet, hogy igen. Hisz mi mindenre képes a fanatizmus! Nemhiába mondják, hogy a rossz úton csak az első lépés megtétele nehéz. Sokat és hosszan gondolkoztam erről a témáról, s máig sem tudom, mit mondjak; csak hálát adok Istennek, amiért nem engedte, hogy gonosztevévé és saját honfitársaim hóhérává váljak.

A módokat és eszközöket illetőleg, melyeket az oroszországi propagandában véltem alkalmazni, szintén nem tudok határozott választ adni. Nem voltak és nem is lehettek határozott reményeim, mivel semmilyen kapcsolatom nem volt Oroszországgal; de hajlandó lettem volna minden adódó eszközt megragadni, úgymint: összeesküvés a hadseregben, az orosz katonák föllázítása, az orosz foglyok meggyőzése (ha foglyaink lettek volna), hogy belőlük hozzam létre az orosz forradalmi hadsereg magvát, s végül a parasztok fölbujtása... egyszóval, Felség, az Ön szentséges hatalma ellen gondolatban és szándékaimban elkövetett bűneimnek se határa, se mértéke! Még egyszer megköszönöm a Gondviselésnek, hogy idejében megállított, és nem hagyta, hogy elkövessem, vagy akár csak elkezdjem gonosz vállalkozásomat Ön ellen, fölment uralkodóm ellen és a hazámmal szemben. Mindamellet tudom, hogy nem annyira a tett, mint a szándék teszi a bűnöst, s félretéve németországi vétkeimet, amelyekért először halálra, majd életfogytiglani dologházra ítélték, teljesen és tiszta szívemből tudatában vagyok, hogy a legtöbbet Felséged és Oroszország ellen vétettem, és hogy bűneimmel kiérdemeltem a legsúlyosabb büntetést!

A bűnbánó fejre
nem sújt le pallos;
Isten bocsásson
meg neki!

Gyónásom legnehezebb részén ezzel túl vagyok. Már csak németországi vétkeimről kell Önnek számot adnom, melyek konkrétabbak ugyan, s nem szorítkoznak a puszta gondolatra, mindamellet hasonlóképpen kisebb súllyal terhelik lelkiismeretemet, mint azok a Felséged és Oroszország ellen gondolatban elkövetett vétkek, melyekről az imént fejeztem be részletes és őszinte beszámolómat. De hadd vegyem föl ismét elbeszélésem fonalát.

Abban az időben támaszpontokat kerestem a cselekvéshez. Minthogy a lengyelek közt az imént vázolt okok miatt nem találtam meg, a szlávok körében kezdtem keresni. Később, látva, hogy a Szláv Kongresszustól is hiába várok bármit, a kongresszuson kívül kezdtem magam köré gyűjteni az embereket, hogy majd megalakítsak egy titkos társaságot, az elsőt, amelyben részt vettem: a Szlávok Baráti Társaságát. Néhány szlovák, morva, horvát és szerb alkotta tagságát. Engedje el nekem, Felség, hogy megnevezzem őket: elég annyi, hogy rajtam kívül Cári Felséged egyetlen alattvalója sem vett részt benne, és hogy maga a társaság mindössze néhány napig egzisztált: a prágai felkelés, a katonaság győzelme, majd az összes szlávok kényszerű elutazása Prágából szétszórta az egészet a

kongresszussal együtt. Annyi ideje sem volt, hogy megszerveződjék, vagy akár csak működésének alapjait megvesse, máris szétszóródott a szélrózsa minden irányába anélkül, hogy megállapodtunk volna a kapcsolattartás, a levelezés módjában, úgyhogy ezután nem volt és nem is lehetett kapcsolatom egyetlen tagjával sem, s későbbi cselekedeteimre sem lehetett semmi hatása. Említeni is csak azért említettem, hogy semmit se hagyjak ki részletes beszámolómból.

A Szláv Kongresszus az utolsó időben valamelyest változtatott irányvonalán: részben a lengyelek nyomásának engedve, részben az én közreműködésem, valamint a hozzám hasonlóan gondolkodó szlávok hatására fokozatosan közeledett az össz-szláv gondolathoz, a liberális – azt már nem mondhatnám, hogy demokratikus – szellemhez, s beszüntette az osztrák kormány különleges céljainak kiszolgálását. Ez egyúttal a halálos ítéletét jelentette. A prágai felkelést különben nem a kongresszus, hanem a diákság és az úgynevezett cseh demokraták szervezték.* Az utóbbiak akkor még nagyon kevesen voltak, és azt hiszem, hiányzott a határozott politikai irányvonaluk is; csatlakoztak a fölkeléshez, mert a fölkelés akkor nagy divat volt. Ebben az időben én alig ismertem őket, mert ők nemigen látogatták a kongresszus üléseit, s többnyire Prágán kívül tartózkodtak a környező falvakban, ahol a parasztokat bujtogatták, hogy vegyenek részt az általuk előkészített fölkelésben. Én semmit sem tudtam a terveikről, még a tervbe vett megmozdulásról sem, amely engem éppúgy meglepett, mint a Szláv Kongresszus többi részvevőjét. Csak a kitűzött nap előestéjén, akkor is csak bizonytalanul és homályosan hallottam először a diákok és a munkásosztály állítólag másnapra várható fölkeléséről, és a többiekkel együtt próbáltam rávenni a diákokat, hogy mondjanak le a képtelen vállalkozásról, ne adjanak alkalmat az osztrák katonaságnak a könnyű győzelemre. Nyilvánvaló volt, hogy herceg Windisch-Grätz tábornok semmit sem óhajt oly hevesen, mint éppen egy ilyen alkalmat, hogy fölrázza csüggedt katonáit, megerősítse a meglazult fegyelmet, és annyi szégyenletes vereség után elsőnek mutasson példát Európának, hogyan kell győznie a hadseregnek a rebellis tömeggel szemben. Számos intézkedésével mintha csak ingerelni akarta volna a prágai lakosságot, szinte rákényszerítette a lázadásra, a buta diákok pedig lehetetlen követeléseikkel, amelyeket egyetlen tábornok sem teljesíthetett volna anélkül, hogy el ne veszítse becsületét az egész hadsereg előtt, végre megadták neki a vágyva vágyott ürügyet a katonai beavatkozásra.

Egészen a kapitulációig Prágában maradtam, önkéntes szolgálatot teljesítve:* puskával járkáltam egyik barikádtól a másikig, néhányszor lőttem is, de egyébként ebben az egész ügyben mintegy vendégként viselkedtem, mert nem vártam tőle nagy eredményt. De végül azt tanácsoltam a diákoknak és a többi résztvevőnek, hogy kergessék el a városi tanácsot, amely titkos tárgyalásokat folytatott Windisch-Grätz herceggel, s állítsanak a helyére egy diktatori hatalommal fölruházott katonai bizottságot; tanácsomat követni akarták, de már későn; Prága megadta magát, én

pedig másnap hajnalban visszautaztam Breslauba, ahol ezúttal – ha nem tévedek – július elejéig maradtam.

Ha jellemezni akarnám, milyen benyomást tett rám a szlávokkal való első találkozásom Prágában, azt mondanám, hogy fölbredt bennem a szláv szív és a szláv érzés, amely majdnem arra készítetett, hogy elfelejtsem a nyugat-európai demokratikus mozgalomhoz fűződő érdekeimet. Még erősebben hatott rám a németek értelmetlen lármája a szlávok ellen, amitől egész Németország visszhangzott a Szláv Kongresszus föloszlatása után, de főleg a frankfurti nemzetgyűlés. Ez már nem demokratikus lármázás volt, hanem a német nemzeti önzés hangja: a németek csak maguknak akartak szabadságot, másoknak nem. Frankfurtba gyűlve, már csakugyan azt képzelték, hogy egységes és erős nemzetté váltak, és ők fogják eldönteni a világ sorsát! „Das deutsche Vaterland”,²⁶ amely eladdig jobbára csak a dalokban meg a szivarfüst és sör mellett folytatott beszélgetésekben élt, Európa felének hazájává kell hogy váljék! A frankfurti nemzetgyűlés, amely maga is lázadásból született, lázadáson alapult, és csakis a lázadás éltette, már az olaszokat és a lengyeleket kezdte lázadóknak nevezni, és úgy tekintett rájuk, mint a német nagyság és a német mindenhatóság rebellis és bűnös ellenfeleire! A „stammverwandt und meerumschlungen”²⁷ Schleswig-Holsteinért folyó háborút szent háborúvá nyilvánította, az olaszoknak Itália szabadságáért folytatott háborúját és a lengyeleknek a Poseni Hercegségben megkísérelt akcióit pedig bűnösnek. De nemzeti gyűlöletük még ennél is nagyobb dühvel fordult a Prágában összegyűlt ausztriai szlávok ellen. A németek régóta a saját jobbágyaiknak tekintették őket, és még azt sem akarták megengedni, hogy szlávok módjára lélegezzenek! Ebben a szlávgyűlöletben, ebben a szlávok fölfalásával fenyegetőző lármában az összes német párt részt vett, nem csak a konzervatívok és liberálisok, mint Itália és Lengyelország esetében; a demokraták kiabáltak lehangosabban a szlávok ellen: az újságjaikban, broszúráikban, a törvényhozó testületekben és a népgyűléseken, a klubokban, a sörözőkben, az utcán... Olyan fékevesztett lárma, akkora vihar volt ez, hogy ha ölni lehetne vele, a szlávok már rég mind egy szálig meghaltak volna. Prágai utam előtt nagy tekintélynek örvendtem a bresloui demokraták körében, de minden befolyásom elveszett és semmivé vált, amikor visszaérkezésem után védelmembe vettem a demokraták klubjában a szlávok jogait: egyszerre mindenki nekem esett, még azt sem hagyták, hogy befejezzem a mondanivalómat – ez volt az utolsó szónoki próbálkozásom a bresloui klubban és egyáltalában a német klubokban és nyilvános gyűléseken. Egyszerre megutáltam a németeket – annyira megutáltam őket, hogy képtelen voltam közömbösen szót váltani velük, nem bírtam elviselni a nyelvüket, de még a hangjukat se; emlékszem, amikor egyszer odajött hozzám

Gyönyörű!

Épp ideje volt!

²⁶ „Német haza.”

²⁷ „Törzsökös és tenger ölelte...”

kéregetni egy német koldusgyerek, alig bírtam megállni, hogy meg ne üssem.

De nemcsak én – minden szláv, a lengyeleket sem kivéve, ugyanígy érzett. A lengyelek, akiket becsapott a francia forradalmi kormány,* becsaptak a németek, és megsértettek a német zsidók, fennhangon kezdték hirdetni, hogy nem marad más hátra, mint az orosz cár védőszárnyai alá menekülni és azt a kegyet kérni tőle, hogy az összes ausztriai és poroszországi lengyel tartomány is Oroszországhoz csatlakozhassék. Ez volt az általános hangulat a Poseni Hercegségben, Galíciában és Krakkóban; csak az emigráció ellenkezett, de az emigráció ebben az időben szinte semmi befolyással nem rendelkezett. Azt hihetnők, hogy a lengyelek képmutatók voltak, csak rá akartak ijeszteni a németekre; de ők ezeket nem a németeknek mondták, csak egymás közt, mégpedig akkora hévvel s olyan kifejezéseket használva, hogy akkor sem kételkedtem őszinteségükben, de még most is meg vagyok győződve róla, hogy ha Ön, Felség, akkor ki akarta volna bontani a szláv zászlót, minden feltétel, minden tárgyalás nélkül, vakon követték volna Önt; ők és mindenki, aki szláv nyelven beszél az osztrák és a porosz tartományokban, boldogan, fanatikusan rohant volna az orosz sas széles szárnyai alá, és nemcsak a gyűlölt németek, hanem egész Nyugat-Európa ellen hajlandó lett volna lelkesen hadat viselni.

Nem kétlem,
vagyis én álltam
volna a forradalom
élére, mint egy
szláv Masaniello,*
köszönöm szépen!

Kár, hogy nem
küldte el!

Furcsa gondolatom támadt akkor. Fejembe vettem, hogy azonnal írok Felségednek, s már bele is kezdtem a levélbe; ez is afféle gyónás lett volna, csak büszkébb és fennköltebb, mint amelyet most írok – akkor szabad voltam és még tapasztalatlan –, különben elég őszinte és szívből fakadó: szántam-bántam bűneimet, bocsánatért esedeztem, azután némileg kiélezve és dagályosan ábrázolva a szláv népek akkori helyzetét, valamennyi elnyomott szláv nevében könyörögtem Felségednek, hogy segítsen rajtunk, fogadjon hatalmas pártfogásába, legyen a megmentőnk, atyánk, nyilvánítsa magát minden szlávok uralkodójává, tűzze ki végre Európa keleti felében a szlávok zászlaját, hadd ijedjenek meg a németek és a szláv nemzetek minden elnyomója és ellensége! A levél hosszú és terjengős volt, fantasztikus és meggondolatlan, de lelkes és szívből jövő; sok neveltséges és ostoba, de sok igaz gondolatot is tartalmazott, egyszóval híven tükrözte a lelkemben uralkodó zűrzavart és a számtalan ellentmondást, amely elmémet akkoriban izgatta. Ezt a levelet összetéptem és elégettem, még mielőtt befejeztem volna. Észbe kaptam, és eszembe jutott, milyen neveltségesnek és arcátlanoknak vélhetné Felséged, hogy én mint Cári Felséged alattvalója, mégpedig nem is egyszerű alattvalója, hanem államellenes bűnös, írni merészelek Önnek, de nem bocsánatáért esedezem, hanem még tanácsokat is merészelek adni Önnek, s politikájának megváltoztatására akarom rábírnival... Azt mondtam magamnak: ennek a levélnek nem lenne semmi haszna, viszont örökre kompromittálna a demokraták szemében, akik esetleg könnyen tudomást szerezhetnének sikertelen, furcsa, csöppet sem

demokrata próbálkozásomról. De volt még két körülmény, amelyek minden más oknál inkább arra készítettek, hogy lemondjak szándékomról, és amelyeket furcsamód egyidejűleg tapasztaltam.

Először is megtudtam, mondhatni, hivatalos forrásból, nevezetesen a breslauer rendőrfőnöktől,²⁸ hogy az orosz kormány kiadatásomat követelte a poroszoktól azon az alapon, hogy én a fentebb említett lengyelekkel – két fivérrel, akiknek nevét azelőtt sosem hallottam, és most sem jut eszembe – merényletet készülök elkövetni Cári Felséged ellen. Erre a rágalomra már megfelelttem, és könyörgök Felségednek, engedje el, hogy ismét beszélnem kelljen róla! Másodszor állítólagos kém voltom híre már nem korlátozódott a lengyelek badar fecsegésére, hanem helyet kapott a német sajtóban is. Dr. Marx, a brüsszeli német kommunisták egyik vezére, aki másoknál is jobban gyűlölt engem, amiért nem voltam hajlandó társaságuk és gyűléseik kényszeredett látogatóinak számát szaporítani, ebben az időben a Kölnben megjelenő [Neue] *Rheinische Zeitung* szerkesztője volt. Ő közölte elsőnek azt a Párizsból érkezett tudósítást, amelyben a szememre hányták, hogy állítólagos besúgással sok lengyelt lebuktattam; s mivel a *Rheinische Zeitung* a német demokraták kedvenc olvasmánya volt, egyszerre mindenki és mindenütt fennhangon hirdette, hogy áruló vagyok. Most már kétfelől szorongattak: a kormány szemében a cár meggyilkolását tervező gonosztevő voltam, a közvélemény szemében pedig aljas spion. Akkor meg voltam győződve róla, hogy mindkét rágalom ugyanabból a forrásból származik. Jóvátehetetlenül megszábták sorsomat: megesküdtem magamnak, hogy nem mondok le vállalkozásaimról, nem térek le választott utamról, hanem továbbmegyek rajta, nem nézve se jobbra, se balra; addig megyek, amíg el nem pusztulok, s halálommal be nem bizonyítom a lengyeleknek és a németeknek, hogy nem vagyok áruló.

N. B.

Néhány magyarázkodási kísérlet után – részint levélben, részint személyesen, részint pedig a német sajtóban – úgy ítélt meg, hogy breslauer tartózkodásomnak se haszna, se célja; július elején Berlinbe utaztam, és szeptember végéig ott maradtam. Berlinben gyakran találkoztam Emmanuel Arago francia követtel: őnála találkoztam a török követtel, aki többször kért, hogy látogassam meg,* de nem mentem el hozzá, mert nem akartam, hogy azt mondják rólam, bármilyen módon is elősegítem a törökök oroszellenes politikáját, hiszen éppen azt akartam, hogy minden szláv szabaduljon ki a török igából, és omoljon össze a törökök hatalma. A porosz törvényhozó vagy alkotmányozó gyűlés több német és porosz tagjával is össze-összejöttem, leginkább a demokratákkal, de valamennyitől kellő távolságban tartottam magam, még azoktól is, akikhez azelőtt elég közel álltam Breslauban: minduntalan úgy rémlett, úgy néznek rám, mint egy spionra, ezért már-már valamennyiüket meggyűlöltem, s mindtől eltávolodtam. Sohasem volt ilyen nehéz életem, Felség, mint ebben

²⁸ Kuhnak hívták

az időben: sem azelőtt, sem azután, még akkor sem, amikor szabadságomtól megfosztva, két büntetőper megpróbáltatásain kellett keresztülesnem. Ekkor értettem meg, milyen nehéz lehet egy valódi spion helyzete, vagy hogy milyen aljasnak kell lennie egy spionnak ahhoz, hogy közömbösen tudja elviselni sorsát. Nagyon nehéz helyzetben voltam, Felség!

Ráadásul az európai horizont számomra, a demokrata számára nyilvánvalóan beborult. A forradalomra mindenütt reakció vagy a reakcióra való átmenet következett. A júniusi párizsi események minden demokratára nézve súlyos következményekkel jártak, nemcsak Párizsban és Franciaországban, hanem egész Európában. Németországban még nem került sor leplezetlenül reakciós lépésekre, úgy tetszett, mindenki teljesen szabad, de akinek volt szeme, láthatta, hogy a kormányok szép csöndben készülődnek, tanácskoznak, gyűjtik az erőt, s csak az alkalmas pillanatra várnak, hogy döntő csapást mérjenek, és csakis azért tűrik el a német honatyák badar fecsegését, mert ez több hasznot hoz, mint amennyi kárt okoz nekik. És nem is csalatkoztak: a német liberálisok és demokraták maguk járatták le magukat, és fölöttébb megkönnyítették a győzelmüket. A szláv kérdésben is zűrzavar uralkodott ebben az időben: Jellačićnak egyáltalán nem hittem, de abban az időben még Kossuth is rossz demokrata volt: a reakciós frankfurti parlamenttel kacérkodott, sőt hajlandó lett volna Innsbruckkal is kibékülni és őt támogatni Béccsel, a lengyelekkel és Itáliával szemben, ha az innsbrucki udvar belemegy az ő külön magyar követeléseibe.

Mindeközben Berlinhez szögezett a pénztelenség. Ha pénzem lett volna, talán elmegyek Magyarországra, hogy szemtanúja lehessen az eseményeknek, és akkor sok-sok lappal bővült volna amúgy is terjedelmes gyónásom! De pénzem nem lévén, nem mozdulhattam. Nem volt kapcsolatom a szlávokkal sem; L'udovit Šturnak egy jelentéktelen levelét kivéve, amelyre válaszolni akartam,* de nem tehettem, mert nem tudtam a címét, Ausztriából egyetlen sort sem kaptam, és én sem írtam senkinek. Egyszerűen egészen december haváig teljes tétlenségben telt az időm, úgyhogy nem tudom, mit is mondhatnék róla, hacsak azt nem, hogy vártam a jobb időket azzal az eltökélt szándékkal, hogy megragadom a cselekvésre kínálkozó első alkalmat. Hogy milyen szellemben kívántam cselekedni, azt már tudja Felséged. Ez volt életem legnehezebb korszaka. Pénz nélkül, barátok nélkül, spionnak kikiáltva, egyedül egy népes városban, nem tudtam, mitévő legyek, mihez fogjak, de néha még azt sem, miből fogok megélni másnap. De nemcsak a pénztelenség szögezett Berlinhez, illetve Poroszországhoz, egyáltalában Észak-Németországhoz, hanem a rólam terjesztett rágalom is, s jóllehet a politikai körülmények időközben szemlátomást megváltoztak, mégpedig oly módon, hogy úgyszólván semmiben sem reménykedhettem, mégsem térhettem vissza, s nem is akartam visszatérni Párizsba, az egyetlen menedékhelyre, amely számomra maradt, mielőtt tettekkkel nem

N. B.

bizonyítom demokratikus meggyőződéselem őszinteségét. Ki kellett tartanom a végsőkig, hogy megmentsem bemocskolt becsületemet. Haragossá, emberkerülővé, fanatikussá váltam, s bármilyen nyaktörő vállalkozásra hajlandó lettem volna, csak aljas ne legyen; mintegy egész valóm egyetlen forradalmi eszmévé, a rombolás szenvedélyes vágyává alakult át.

N. B.

Szeptember végén, alkalmasint az orosz követség követelésére – mert én magam a legcsekélyebb indokot sem szolgáltatam rá – távozni kényszerültem Berlinből.* Visszamentem Breslauba, de október elején Breslauból is kénytelen voltam távozni,²⁹ sőt egyáltalában minden porosz tartományból, ama fenyegetés terhe alatt, hogy ha visszatérek, kiadnak az orosz kormánynak. Ezzel a veszedelemmel a fejem fölött természetesen meg sem próbáltam, hogy visszatérjek. Szerettem volna Drezdában maradni, de onnan is elűztek egy félreértés folytán, mint később a miniszter elmondta, valamint az orosz követség régi követelése alapján. Egyik helyről a másikra újetván, végül az Anhalt-Kötheni Hercegségben állapodtam meg, amely a porosz tartományok közé beékelve, furcsamód nemcsak Németországban, hanem, azt hiszem, az egész világon a legszabadabb alkotmánnyal dicsekedhetett, s ennek következtében, ha rövid időre is, a politikai száműzöttek menedékhelyévé vált. Néhány régi ismerőst fedeztem föl, akikkel együtt tanultam a berlini egyetemen. Volt ott mindenféle törvényhozó és nemzetgyűlés, klub és Ständchenek és Katzenmusikok,³⁰ de voltaképpen szinte senki sem foglalkozott politikával, úgyhogy november közepéig ismerőseimmel együtt semmilyen más elfoglaltságot nem találtam, mint nyulakra és más vadakra vadászni. A pihenés ideje volt ez számomra.

Pihenésem nem sokáig tartott. A sors a sír csöndjét tartogatta számomra egy várbörtönben. Még október havában, amikor Jellačić bán, Pestet elkerülve, egyenest Bécs felé indult, herceg Windisch-Grätz tábornok pedig kivonult katonáival Prágából, szerettem volna az utóbbi városba menni, hogy egy második fölkelésre biztassam a cseh demokratákat. Ám meggondoltam magam, és Köthenben maradtam. Mégpedig azért, mert még nem volt kapcsolatom Prágával, és nem tudtam, milyen változások mennek ott végbe a júniusi napok óta, és milyen gondolatok foglalkoztatják az elméket; a demokratákat kevésbé ismertem, és nem reméltem sikert, inkább erős ellenállásra számítottam Palacký alkotmányos pártja részéről. Prágában, gondoltam, már régen elfelejtettek, s részint azért, hogy a prágaiaknak eszükbe juttassam személyemet, részint hogy amennyire lehet, a magam szláv és demokratikus elképzeléseinek inkább megfelelő irányba tereljem a szláv mozgalmat, végül pedig

²⁹ Breslauban éppúgy, mint Berlinben, a demokraták fegyveres választ készültek adni a porosz kormány első reakciós intézkedéseire. Talán sohasem volt ilyen közel az össznépi fölkeléshez a porosz Szilézia, mint éppen ebben az időben. Én láttam az előkészületeket, örültem nekik, de magam nem vettem részt bennük: határozottabb fordulatra vártam. – (*Bakunyin jegyzete.*)

³⁰ Szerenádok és macskazenék.

azért, hogy bebizonyítsam a lengyeleknek és a németeknek, hogy nem vagyok orosz kém, s lehetőséget teremtsek magamnak az újabb közeledésre, nekiláttam megfogalmazni egy fölhívást a szlávokhoz – „Aufruf an die Slaven” –, melyet később ki is nyomtattak Lipcsében,* és ugyancsak a vád dokumentumaihoz csatoltak. Sokáig írtam, több mint egy hónapig, félretettem, majd újból elővettem, néhányszor átfogalmaztam, és sokáig nem szántam el magam a kinyomatására. Nem fejezhettem ki benne elég világosan és tisztán a magam szláv gondolatát, mert ismét közeledni kívántam a német demokratákhoz, szükségesnek tartván ezt a közeledést, lavírozni voltam kénytelen a szlávok és a németek között, habár a hajózásnak éppen ehhez a fajtájához nem nagyon értek, nem is igen gyakoroltam benne magam, és még kevésbé kedvelem. Arról akartam meggyőzni a szlávokat, hogy közeledniök kell mind a német, mind pedig a magyar demokratákhoz. A körülmények már mások voltak, mint májusban: a forradalom hanyatlóban, a reakció mindenütt megerősödött, s csak az összes európai demokraták összefogásától lehetett remélni a kormányok reakciós szövetségének legyőzését.

Novemberben, a bécsi eseményeket követően a porosz alkotmányozó gyűlést is föloszlatták erőszakos úton. Ennek következtében néhány volt képviselő megjelent Köthenben, többek között Hexamer* és d’Ester,* a németországi demokrata klubok központi vezetőségének tagjai. Ez a bizottság egyébként nem volt titkos: nem sokkal előbb választották meg a berlini demokratikus kongresszus nyilvános ülésén. Hamarosan azonban Németország-szerte titkos társaságokat szervezett, és azt lehet mondani, hogy ezzel kezdődött a német titkos társaságok működése. Kétségtelenül korábban is voltak ilyenek, és pedig kommunisztikus jellegűek, de ezeknek úgyszólván semmi befolyásuk nem volt. Németországban egészen november haváig minden nyilvánosan történt: az összeesküvések is, a lázadások is, a lázadások előkészületei is, bárki tudomást szerezhetett róluk, ha akart. A németeket elkényeztette a forradalom, amely anélkül, hogy az ujjukat is megmozdították volna érte, véráldozat nélkül, az égből hullt az ölükbe, ezért sokáig nem voltak képesek felismerni a kormányok növekvő erejét és a saját erőtlenségüket; fecsegték, énekeltek, szavakban félelmetesnek mutatták magukat, de a tettekben gyermekeknek, s azt hitték, a szabadságuknak soha nem lesz vége, elég, ha összevonják a szemöldöküket, és minden kormány reszketni fog. A bécsi és berlini események azonban az ellenkezőjéről győzték meg őket: végre megértették, hogy ha meg akarják tartani a könnyen szerzett szabadságot, komolyabb lépéseket kell tenniök, és egész Németország titokban készülődni kezdett az új forradalomra.

Én d’Estert és Hexamert Berlinben láttam először, de akkor még alig ismertem őket, mert tőlük is távol tartottam magam, akárcsak mindenki mástól, németektől és lengyelektől egyaránt. Köthenben közelebbi ismeretséget kötöttem velük; ők eleinte nem bíztak meg bennem, csakugyan azt hívták, hogy kém vagyok, de

később hittek nekem. Sokat beszélgettem s vitatkoztam velük a szláv kérdésről; sokáig nem tudtam megértetni velük, hogy a németeknek le kell mondaniok a szlávokkal szembeni területi igényeikről; végül sikerült meggyőznöm őket erről is. Így kezdődött politikai kapcsolatunk – az első határozott célt szolgáló, pozitív kapcsolatom a németekkel és egyáltalában valamilyen aktív politikai párttal. Megígérték, hogy minden befolyásukat latba vetik a német demokratáknál annak érdekében, hogy kiirtsák belőlük a szlávokkal szembeni gyűlöletet és elfogultságot; én pedig azt ígértem, hogy hasonló szellemben igyekszem hatni az utóbbiakra. Ebben ki is merült kölcsönös kötelezettség-vállalásunk. Minthogy már nem tartottak tőlem, tudomást szereztem elképzeléseikről, előkészületeikről, a titkos társaságok megalakításáról, hallottam az ugyancsak akkortól datálódó külföldi kapcsolataikról, de én magam nem avatkoztam be az ügyeikbe, még csak kérdezősködni sem akartam, attól félve, hogy újabb gyanút ébresztenek bennük. Sietve befejeztem a szlávokhoz intézett fölhívás megszövegezését, amelyet nem sokkal később ki is nyomattam Lipcsében.

December végén részint azért, hogy közelebb legyek Csehországhoz, és olyan városban lakjam, amely több alkalmat kínál a kapcsolatok fönntartására, mint Köthen, részint pedig azért, mert azt hallottam, hogy a porosz kormány le akarja fogatni mindazokat, akik ebbe a hercegségbe menekültek, Hexamerrel és d'Esterral együtt Lipcsébe költöztem. Ott véletlenül megismerkedtem néhány szláv fiatallal, akinek neve és részletes jellemzése megtalálható az osztrák váddokumentumok között. Köztük volt két testvér: Gustav és Adolf Straká,* a lipcsei egyetem teológiai karának cseh hallgatói. Nemes lelkű és derék fiatalemberek, akik, mielőtt velem megismerkedtek volna, nem is gondoltak a politikára, habár mindkettő lelkes szláv volt. Elbukásuk, aminek egyedül én vagyok az oka, súlyos teher a lelkeimen. Mielőtt Lipcsébe érkeztem volna, az enyémmel teljesen ellentétes nézeteket vallottak, nagy tisztelői lévén Jellačićnak; szerencsétlenségükre találkoztak velem, s én megváltoztattam egész gondolkodásukat, elszakítottam őket békés tevékenységüktől, s rávettem, hogy legyenek csehországi vállalkozásaim eszközei; ha most megkönnyíthetném sorsukat azzal, hogy áldozatul dobom a sajátomat, boldogan vállalnám a rájuk mért büntetést. De már késő. Egyébként rajtuk kívül sem azelőtt, sem akkor, sem később senki más nem vontam be vállalkozásaimba. Csak őértük kell felelnem Isten előtt.

Az ő révükön szereztem tudomást arról, hogy a szlávokhoz intézett fölhívásomnak erős visszhangja támadt Prágában: hogy egy részét le is fordították, és közzétették egy demokratikus cseh újságban, melynek dr. Sabina* volt a szerkesztője. Ez indított arra a gondolatra, hogy Lipcsébe hívjak néhány csehet és lengyelt abból a célból, hogy a németekkel tanácskozzunk, és szót értsünk velük, vessük meg az alapját a közös forradalmi fellépésnek. E célból Prágába küldtem Gustav Strakát azzal a megbízatással, hogy lépjen kapcsolatba Arnolddal,* aki ugyancsak egy demokratikus cseh lap

szerkesztője volt, és Sabinával – akiknek különben akkor még csak a nevét tudtam, de személyesen nem ismertem őket.³¹ Írtam a Poseni Hercegségbe is azoknak a lengyel ismerőseimnek, akiktől leginkább remélhettem, hogy hasonlóan éreznek, és hajlandók együttműködni. De a lengyelek közül senki sem jött el, még csak nem is válaszolt senki; Prágából is egyedül Arnold jött el, aki nem engedte meg Strakának, hogy Sabinát is elhívja, részint azért, mert nem bízott benne, részint pedig, gondolom, irigységből. Mindezek a körülmények, melyekről különben nem én, hanem Arnold és a Straká fivérek tettek vallomást, részletesen ki vannak fejtve az osztrák vádiratban. Nem fogok kitérni, Felső, a jelentéktelen részletekre, amelyekre szükség lehet egy inkvizíciós eljárásban az igazság föltárása érdekében, de fölöslegesek és nem helyénvalók egy önkéntes és őszinte gyónásban. Elbeszélésem folytatásaképpen csupán azokról a körülményekről teszek említést, amelyekre az összefüggés vagy ama lényeges tények föltárása érdekében van szükség, amelyek mindkét vizsgáló bizottság előtt rejtve maradtak.

Rátérve szerencsétlen forradalmi karrierem utolsó aktusának ismertetésére, először el kell mondanom, mit is akartam, és majd ezután ismertetem magukat a tetteket.

Politikai hevületem, melyet a korábbi kudarcok és furcsa helyzetem elviselhetetlensége, végül pedig a reakció európai győzelme a végsőkig ingerelt és szított, abban az időben hágott tetőfokára: egész valómmal mohón és szenvedélyesen kívántam a forradalmat, s azt hiszem, valamennyi vörös köztársaságpartí között én voltam a legizőbb vörös. Tervem a következő volt.

A német demokraták hazájukban általános fölkelést készítettek elő 1849 tavaszára. Azt akartam, hogy a szlávok egyesüljenek velük és a magyarokkal, akik akkor már nyilvánvalóan a leghatározottabban föllázdak az osztrák császár ellen. Azt akartam, hogy egyesüljenek ezekkel is, azokkal is, nem azért, hogy beolvadjanak Németországba, vagy behódoljanak a magyaroknak, hanem hogy a forradalom európai diadalával együtt a szláv nemzetek is elnyerjék függetlenségüket. Az idő kedvezőnek látszott egy ilyesfajta rendezéshez: a magyarok és a németek, tanulva a tapasztalatokból, szövetségeseket kerestek, és készek voltak lemondani korábbi aspirációikról. Azt reméltem, hogy a lengyelek hajlandók lesznek közvetíteni Kossuth és a magyarországi szlávok között, én magam pedig elvállaltam volna a szlávok és a németek közötti közvetítést. Azt akartam, hogy az új szláv mozgalom központja ne Lengyelország, hanem Csehország legyen. Több okból: először is azért, mert Lengyelországot annyira kimerítették és demoralizálták a korábbi vereségek, hogy nem hittem abban, hogy idegen segítség nélkül is kivívhatják a szabadságot, viszont Csehországot még alig érte el a reakció, abban az időben teljes szabadságot élvezett, erős volt és friss, és a sikeres forradalmi

³¹ Itt meg kell jegyezni, hogy Gustav Strakával a Szláv Hársfának,* ennek a többé-kevésbé demokratikus cseh klubnak is küldtem üzenetet, de ezt Sabina magánál tartotta, mert túlságosan veszélyesnek vélte. – *(Bakunyin jegyzete.)*

mozgalom minden előfeltételével rendelkezett. Ezenkívül nem akartam, hogy a lengyelek álljanak a készülő forradalom élére, attól tartva, hogy vagy kizárólag lengyel jellegűvé tennék, vagy ha szükségét látnák, még ki is szolgáltathák a többi szlávot régi szövetségeseiknek, a nyugat-európai demokratáknak, de még inkább a magyaroknak. Végül pedig tudtam, hogy Prága mintegy fővárosa, Moszkvája az ausztriai és nem lengyel szlávoknak, és azt hiszem, nem minden alap nélkül reméltem, hogy ha Prága fölkel, a többi szláv nemzet is követi példáját, és csatlakozik mozgalmához – szemben Jellačićyal és az osztrák dinasztia többi, bár nem nagyszámú hívével. Tehát a németek részéről egyetértést, rokonszenvet és, ha a szükség úgy hozza, fegyveres segítséget vártam a porosz kormánnyal szemben, amely – az orosz példa hatására és a fertőzéstől félve – valószínűleg nem óhajtott volna tétlen szemlélője lenni a Csehországban föllobbanó forradalmi tűznek. A lengyelektől azt vártam, hogy közvetítenek a magyarok irányában, továbbá részvételt, tiszteket és legfőképpen pénzt, ami nekem nem volt, és ami nélkül bárminemű vállalkozás lehetetlen. A legnagyobb várakozással mégis Csehországra tekintettem, benne összpontosultak reményeim. De még Prágánál és általában a városi lakosságnál is többet reméltem a morva és a cseh, valamint a német parasztoktól. Szerintem a német, sőt eleinte a francia demokraták is óriási hibát követtek el azzal, hogy propagandájuk csakis a városokra szorítkozott, nem hatolt el a falvakig; a városok, hogy úgy mondjam, arisztokratává váltak, aminek következtében a falvak közömbösen szemlélték a forradalmat, sőt sok helyütt ellenséges érzületről tettek tanúságot. Holott úgy tetszik, mi sem lett volna könnyebb, mint fölszítani a forradalmi szellemet a földműves osztályban – kivált Németországban, ahol még oly sok maradványa élt a földet sújtó régi feudális törvényeknek, s ez alól nem volt kivétel maga Poroszország sem, ahol a magántulajdon és az emberek általában vett szabadsága mellett egyes tartományokban, például Sziléziában még fönmaradtak a korábbi jobbagység nyomai, és ahol a különben elég nagy számú szabad tulajdonos mellett ott van a föld nélküli parasztok sokkal népesebb osztálya, az úgynevezett „Häuslerék”, sőt olyanok is, akiknek még házuk sincs. De a földműves osztály sehol sem mutatott olyan forradalmi hajlandóságot, mint Csehországban. Ott egészen 1848-ig csorbíthatatlanul megmaradt a feudalizmus minden terhével és elnyomásával együtt: úriszék, feudális adók és illetékek, tized és más egyházi kötelezettségek szorongatták a földtulajdonos parasztokat. A föld nélküliek osztálya pedig még népesebb volt, s a helyzete még súlyosabb, mint Németországban. Amellett Csehországban sok gyár létesült, aminek következtében sok a gyári munkás, ezeket pedig a sors is arra rendelte, hogy a demokratikus propaganda regrutái legyenek.

1848-ban egyszerre megszűntek az összes terhek, a parasztok örökös elégedetlenségének és panaszainak tárgyai, minden régi adó, a sokféle úrbér és robot, az osztrák birodalom ásatag politikai

szervezetével együtt. De csak ideiglenesen, nem örökre. Az elnyomást anarchia követte. A megrémült kormány zavarában, hogy megmeneküljön a teljes hajótöréstől, fűhöz-fához kapkodott, eszébe jutott az 1846-ban Galíciában alkalmazott demokratikus csapda, és hirtelen, minden előzetes intézkedés nélkül kihirdette a parasztok korlátlan és föltétlen tulajdonszabadságát. Ügynökei ellepték a csehek földjét, s fennen hirdették a kormány nagylelkűségét. Csehországban azonban egészen mások a viszonyok, mint Galíciában. Csehországban a gazdag tulajdonosok, a nemesek és arisztokraták gyűlölt elnyomó osztálya nem lengyel összeesküvőkből áll, hanem németekből, akik testestül-lelkestül az osztrák dinasztia, még inkább a számukra oly kedvező régi monarchiabeli viszonyok hívei. A nép nem járt el robotra, és semmilyen más adót nem volt hajlandó fizetni, mint a kincstári adót, de azt is csak kelletlenül, fogcsikorgatva. A tulajdonosok, nemesek, arisztokraták osztálya, egyszóval mindazok, akik Csehországban az osztrák pártot alkotják, elszegényedtek, elvesztették erejüket; a kormány mindamellert semmit sem nyert, mert a nép, amely mindig szívesen követte a cseh hazafiak tanítását, a nem kellő időben kapott nagy ajándékáért: a szabadságért nem mutatott sem különösebb hálát, sem szeretetet. Ellenkezőleg: hallván, hogy a kormányt az arisztokrácia befolyásolja, nem bízott benne, állandóan gyanakodott, hátha meggondolja magát, és visszaveti őt régi, elnyomott helyzetébe. Végül a rendkívüli újoncozás, melyet egy éven belül többször megismételtek, általános nyugtalanságot és elégedetlenséget keltett a cseh népben. Ilyen körülmények között nem volt nehéz fölkelésre buzdítani.

Én határozott, radikális, egyszóval olyan forradalmat kívántam Csehországban, hogy ha utóbb levernék is, fenekestül fordítson föl mindent, úgy, hogy az osztrák kormány a győzelem után se találjon semmit a régi helyén. Kihasznlva azt a kedvező körülményt, hogy Csehországban az egész nemesség és általában a gazdagok egész osztálya kizárólag németekből áll, minden nemest, az egész ellenséges beállítottságú papságot, klérust el akartam űzni és válogatás nélkül elkobozni minden úri birtokot, hogy részben fölösszam a föld nélküli parasztok között, ezzel is a forradalom mellé állítva őket, részben pedig rendkívüli forradalmi jövedelemforrássá tegyem. Le akartam rombolni minden várat és palotát, el akartam égetni minden közigazgatási, bírósági és peres okmányt és papirost, akár kincstári, akár úri, és kifizetettnek, vagyis semmisnek nyilvánítani minden jelzalogot és minden egyéb adósságot, amely nem halad meg bizonyos összeget, például 1000 vagy 2000 aranyat. Egyszóval iszonyú és példátlan forradalmat képzeltem el, habár inkább a dolgok, semmint az emberek ellen irányuló forradalmat. Valóban mindent fejtetőre állított volna, s úgy beleivódott volna a nép vérébe és életébe, hogy az osztrák kormány még a győzelme után sem bírná soha kiirtani, nem tudná, mihez kezdjen, mit tegyen, nem bírná összeszedni, de még csak föl sem lelné az örökre lerombolt régi rend maradványait, és soha nem

békülhetne ki a cseh néppel. Egy ilyen forradalom, amely már nem szorítkoznék egyetlen nemzetre, példájával, lángvörös propagandájával nemcsak Morvaországot és az osztrák Sziléziát ragadná magával, hanem a porosz Sziléziát és általában minden határos német tartományt, úgyhogy a német forradalom is, amely mindeddig a városok, a kispolgárok, gyári munkások, literátusok és ügyvédek forradalma volt, ugyancsak össznépi forradalommá válnék.

Elképzeléseim azonban nem merültek ki ebben. Egész Csehországot egyetlen forradalmi táborra akartam változtatni, olyan erőt szándékoztam létrehozni belőle, amely nemcsak a maga földjén képes megvédeni a forradalmat, hanem támadólag léphet föl Csehországon kívül is, forradalmasítva az összes szláv nemzetet, fölkelésre buzdítva minden népet s lerombolva mindent, ami magán viseli az ausztriai lét bélyegét, ezzel segíthet a magyaroknak, a lengyeleknek, egyszóval képes hadat viselni Ön ellen is, Felség!

Morvaország, amelyet történelmi emlékei, szokásai, nyelve ősidők óta Csehországhoz köt, és amely mindig úgy tekintett Prágára, mint a fővárosára, akkoriban pedig még külön szálak is fűzték hozzá – a klubjai –, Morvaország, gondoltam, szükségképpen követi a cseh mozgalmat. Vele együtt csatlakoznak majd a szlovákok és az osztrák Szilézia. Ily módon a forradalom nagy kiterjedésű és gazdag területet ölel föl, melynek Prága lesz a központja. Prágában kell majd székelnie a korlátlan diktatórikus hatalommal fölruházott forradalmi kormányoknak. Addigra elűzzük a nemességet, az egész forradalomellenes papságot, ízzé-porrá zúzzuk az osztrák közigazgatást, elkergetjük a hivatalnokokat, csak Prágában tartunk meg néhányat a legfőbbek és legképzettebbek közül tanácsadónak és a statisztikai nyilvántartás végzése céljából. Ugyancsak megszüntetünk minden klubot és újságot, az anarchista fecsegés minden fórumát: mindent a diktatórikus hatalomnak vetünk alá. A fiatalságot és a tehetséges embereket, akiket jellemük, képességeik és hajlamaik alapján kategóriákba sorolunk, szétküldjük az egész országba, hogy provizórikus katonai és forradalmi szervezetet hozzanak létre. A néptömeget két részre kell osztani: az egyiket úgyahogy fölfegyverezni és otthon hagyni az új rend őrzésére, s ha netán sor kerülne rá, fölhasználni a partizán³²-háborúban; a fiatalokból és minden fegyverforgatásra képes szegény emberből, a gyári munkásokból és a munka nélküli iparosokból, valamint a művelt kispolgári fiatalok nagy részéből hadsereget kell szervezni, nem Freischaren-t,³³ hanem katonaságot régi lengyel tisztek, valamint szolgálaton kívül helyezett ausztriai katonák és altisztek segítségével, akiket képességeik és buzgalmuk alapján tiszti rangra emelnénk. A költségek óriásiak lennének, de azt reméltem, hogy ezeket majd fedezni lehet részben az elkobzott birtokok jövedelméből, részben rendkívüli adókból és olyasféle

³² Ezt a franciából átvett szót az oroszban az 1812-es napóleoni háború óta használják.

³³ Szabadcsapatokat.

bankjegyekből, mint a Kossuth-bankó. Erre egy eléggé nagyralátó pénzügyi tervet készítettem, amelynek ismertetése itt nem lenne helyénvaló.

Így festett a csehországi forradalomra vonatkozó tervem. Csak nagy vonásokban fejtettem ki, nem mentem bele a részletekbe, mert megvalósításához az első lépéseket sem tettem meg, és senki vagy legalábbis nagyon kevesen tudtak egyes, egészen ártatlan részleteiről; az egész csak az én bűnös fejemben létezett, de ott sem egyszerre alakult ki, hanem fokozatosan, a körülményeknek megfelelően változva és kiegészülve. Most pedig, mellőzve e terv politikai és erkölcsi vagy politikai-büntetőjogi bírálatát, azt kell ismertetnem Felségeddel, milyen eszközök álltak rendelkezésemre e grandiózus elképzelések valóra váltásához.

Először is egy árva garas nélkül érkeztem meg Lipcsébe. Annyim sem volt, amennyi a saját szegényes élelmezésemre kellett volna, és ha Reichel nem küld hamarosan egy kisebb összeget, igazán nem tudtam volna, miből éljek meg, mert a magam fogalmai és lelkiismerete szerint jogom volt pénzt kérni, sőt követelni másoktól, de nem a magam számára. Pénzre volt szükségem. „Sans argent point de suisses!”³⁴ – mint egy régi francia mondás tartja, nekem pedig mindent magamnak kellett létrehoznom: kapcsolatot teremteni Csehországgal és a magyarokkal, az elképzeléseimnek megfelelő pártot szervezni Prágában, amelyre későbbi akcióim során támaszkodhatom. Azt mondom, „létrehoznom”, mert amikor Lipcsébe érkeztem, még nyoma sem volt semmiféle akciónak, minden csak az én elképzelésemben élt. D’Estertől és Hexamertől nem kérhettem pénzt, mert nekik is nagyon kevés volt annak ellenére, hogy ők ketten alkották egész Németország demokrata központi bizottságát, és afféle adót szedtek a német demokratáktól, de ebből még a saját politikai költségeik fedezésére sem futotta. A lengyelekben volt minden reményem, de ők nem jöttek el hívásomra. Újabb kapcsolatom velük, pontosabban a lengyel demokratákkal Drezdában kezdődött, és tiszta lelkiismerettel mondhatom, hogy egészen 1849 márciusáig semmilyen politikai kapcsolatban nem álltam a lengyelekkel, de még az a kapcsolat sem bontakozhatott ki, amelyet március havában kezdeményeztem velük. Így hát pénzem nem lévén, mihez kezdhettem volna? Szerettem volna Párizsba menni részben pénzért, részben hogy kapcsolatba lépjek a francia és lengyel demokratákkal, s végül hogy megismerkedjem Teleki* gróffal, Kossuth volt követével, jobban mondva a francia kormányhoz küldött megbízottjával, és az ő révén kapcsolatba lépjek magával Kossuthtal; de megfontolván a dolgot, letettem róla a következő okból. Tudtam, és pedig Reichel barátomtól, hogy a *Rheinische Zeitung*-ban megjelent rágalmasz tudósítás miatt a francia demokraták is bizalmatlanok velem szemben. Amikor megjelent a szlávokhoz intézett fölhívásom, egy

³⁴ Bakunyin hibásan idéz. Az idézet helyesen: Point d’argent, point de Suisse... Pénz nélkül semmire se megy az ember.

példányát hosszú levél kíséretében elküldtem Floconnak. E levélben akkori fogalmaim szerint kifejtettem a németországi helyzetet és a szláv kérdés állását; értesítettem arról, hogy megértettem és teljesen egyetérték a német demokraták központi társaságával abban, hogy Németországban érlelődően van egy második forradalom, és hogy mik a szándékaim a szlávokat és különösen Csehországot illetően; rábeszéltem, hogy küldjön megbízottat a francia demokraták közül Lipcsébe, ahova magam is készültem, hogy létrejöjjön a kapcsolat a tervezett német-szláv mozgalom és a franciák között; végül szemrehányást tettem neki, amiért képes volt hitelt adni a rágalomnak, s azzal az ünnepélyes kijelentéssel zártam leveletem, hogy lévén az egyetlen orosz az európai demokraták táborában, még szigorúbban kell őriznem a becsületemet, mint bárki másnak, és ha most nem válaszol, és nem bizonyítja be konkrét tettekkkel, hogy föltétel nélkül hisz a becsületességemben, kötelességemnek érzem, hogy megszakítsak vele minden kapcsolatot. Flocon nem válaszolt, és nem küldött senkit, de bizonyára azért, hogy bebizonyítsa irántam érzett szimpátiáját, kinyomatta lapjában fölhívásom teljes szövegét; ugyanezt tették a lengyelek a *Demokrata Polski*-ban; de én sem az egyiket, sem a másikat nem olvastam Lipcsében, és Flocon hallgatását a bizalmatlanság sértő jelének véltem, ezért még a számomra szent cél érdekében sem tudtam elszánni magam, hogy újabb alkalmat keressek az akár hozzá, akár a pártjához való közeledésre, nem szólva a lengyel demokratákról, akik ha nem is maguk agyalták ki, de kétségtelenül főként ők terjesztették a rólam szóló rágalmakat, melyekre semmivel sem szolgáltam rá. Ilyen viszonyba kerülvén a franciákkal és a lengyelekkel, nem sok hasznot reméltem a Teleki gróffal való ismeretségtől sem, tudván, milyen szoros barátság fűzi a lengyel emigrációhoz. Számot vetve magamban mindennel, azt gondoltam, hogy a párizsi út merő időpocsékolás volna, az idő pedig drága, mert tavaszig már csak egy-két hónap van hátra. Így hát ez alkalommal is le kellett mondanom a kiterjedt kapcsolatok és bőséges anyagi eszközök reményéről, s kénytelen voltam beérni a szegény lipcseiek, később pedig a drezdai demokraták önkéntes segítségével, s nem hiszem, hogy az 1849-es év januáriusától májusáig többet költöttem volna, mint 400, ha sokat mondok, 500 tallért. Ennyi pénzzel akartam fölláztatni egész Csehországot!

Most pedig áttérek kapcsolataim és tetteim ismertetésére.

Külföldön tett vallomásaimban többször kijelentettem, hogy semmilyen részem nem volt a német demokraták előkészületeiben a németországi, jelesül a szászországi forradalomra. Most is csak ezt mondhatom tiszta lelkiismerettel, és ez a szintiszta igazság. Kívántam a németországi forradalmat, szívvel-lélekkel kívántam mint demokrata, és mert föltevésem szerint megadta volna a jelet s mintegy az első lökést a cseh forradalomnak, de én magam semmivel nem segítettem elő sikerét, hacsak azzal nem, hogy szavakkal buzdítottam és bátorítottam az általam ismert német demokratákat, de sem a klubjaikat, sem a megbeszéléseiket nem

látogattam, nem kérdezősködtem semmiről, inkább közönyt tettem, és hallani sem akartam az előkészületeikről, habár akaratlanul is sok mindenről hallottam; engem azonban csakis a csehországi propaganda foglalkoztatott. A németektől csupán két dolgot vártam és kértem.

Először, hogy teljesen változtassák meg a szlávok iránti érzelmeiket és viszonyukat, hogy nyilvánosan és fennszóval adjanak hangot a szláv demokraták iránti szimpátiájuknak, és világos állásfoglalásban ismerjék el a szlávok függetlenségét. Egy ilyen megnyilatkozást szükségesnek tartottam, hogy magukat a németeket határozott és fennszóval bejelentett kötelezettségvállalásra szorítsam, és hogy ezzel is hatni tudjak az európai demokratákra, hogy arra kényszerítsem őket, hogy más szemmel, nagyobb szimpátiával szemléljék a szláv mozgalmat; végül pedig azért, hogy le lehessen küzdeni a szlávokba beleivódott németgyűlöletet, és mint szövetségest és jó barátot lehessen bevonni őket az európai demokraták közösségébe. Meg kell mondanom, hogy d'Ester és Hexamer betartotta adott szavát, mert nem sokkal később és csakis az ő igyekezetüknek hála, majdnem az egész demokratikus német sajtó, a klubok és kongresszusok egészen más nyelven kezdtek beszélni, és a leghatározottabban nyilatkoztak Németországnak a szlávok irányában tanúsítandó magatartásáról: teljesen és feltétel nélkül elismerték az utóbbiak jogát a függetlenségre, felszólították őket, hogy csatlakozzanak az európai forradalom közös ügyéhez, és szövetséget és segítséget ígértek nekik a frankfurti aspirációkkal szemben* éppúgy, mint a többi reakciós német párttal szemben. Ez a határozott, egységes és egészen váratlan kiállás a többiekre is megtette a kívánt hatást: nemcsak a lengyel demokraták, hanem a franciák és a francia demokrata sajtó, sőt Rómában az olasz demokraták is kezdtek úgy beszélni már a szlávokról, mint lehetséges és kívánatos szövetségeseikről. A szlávokat, jelesül a cseh demokratákat meglepte és megörvendeztette ez a váratlan fordulat, és ők is kifejezésre juttatták sajtójukban az európai, sőt a német és magyar demokraták iránti rokonszenvüket. Ily módon megtörtént az első lépés a közeledés irányában.

De ez nem minden: le kellett küzdeni a csehországi németek csehgyűlöletét, mégpedig nemcsak enyhíteni ellenséges érzületükön, hanem arra is rávenni őket, hogy fogjanak össze a csehekkel a forradalom közös ügye érdekében. Nem könnyű feladat, mert a gyűlölet mindig ott a legmélyebb és legerősebb, ahol egymás közelében élő és állandó érintkezésben lévő nemzetek között dúl. Ráadásul Csehországban a németek és a csehek gyűlölködése frissen élt, eleven emlékekből táplálkozott, és az osztrák kormány szüntelenül azon volt, hogy fölszítsa és elmérgesítse. Első jelei az 1848-as forradalom kezdetén mutatkoztak a két nemzet ellentétes, egymást kizáró irányzatában. A lakosság kétharmadát kitevő csehek azt akarták – és teljes joggal akarták, teszem hozzá én –, hogy Csehország legyen kizárólag szláv és Németországtól teljesen

független ország, ezért is nem kívánták elküldeni képviselőiket a frankfurti parlamentbe. A németek ezzel szemben, arra hivatkozva, hogy Csehország mindig a Német Szövetséghez tartozott, és ősidők óta integráns része a hajdani Német Birodalomnak, végleges csatlakozást és az *újjászülető Németországba való beolvadást* követeltek tőle. A csehek hallani sem akartak a bécsi kormányról; a németek a bécsi minisztereken kívül semmilyen más hatalmat nem akartak elismerni. Ily módon kemény összecsapásokra került sor, melyeket egyrészt Innsbruck, másrészt a bécsi kormány szított, úgyhogy amikor 1848 júniusában Prága fölkelt, a Csehország területén élő németek szabadcsapatokat (Freischaren) alakítva, tömegestül siettek az osztrák katonaság segítségére. Herceg Windisch-Grätz tábornok egyébként elég hűvösen fogadta a segítséget: megköszönte és hazaküldte őket. Attól fogva soha nem szünetelt az ellenségeskedés a csehek és a németek között, s nem volt könnyű leküzdeni. Hexamer és d'Ester e tekintetben sokat segített nekem, éppúgy a szász demokraták: ők több ízben elküldték megbízottaikat Csehország németek lakta részébe, továbbá próbálták hatni rájuk a szász határ mentén lakó demokraták révén, úgyhogy májusig már sok német változtatott meggyőződésén, és habár én nem álltam velük közvetlen kapcsolatban, tudom, hogy sokan hajlandók voltak csatlakozni a csehekhez a közös forradalomban. Ennyiből állt a kapcsolatom a német demokratákkal, akiknek ügyeibe, újból megismétlem, nem avatkoztam be.

Most rátérek a csehekre.

Arnold egyedül jött el hívásomra Lipcsébe. Egyébként még ennek is örültem, mert már megtanultam, hogy kevéssel is beérjem. Ő is mindössze egy napot töltött Lipcsében, hiába volt minden igyekezetem, hogy tovább ott tartsam. Ily rövid idő alatt nem tudtam sem Csehországról és Prágáról alaposabban kikérdezni, sem teljes egészében ismertetni vele a magam elképzeléseit. Ráadásul e rövid idő háromnegyed részét is a d'Esterrel és Hexamerrel való, teljesen haszontalan tárgyalás foglalta le, mert ők fejükbe vették, hogy nyilvános szláv-német kongresszust hívnak össze Lipcsébe – a németek még mindig nem tudtak kigyógyulni szerencsétlen kongresszus-mániájukból –, de én a leghatározottabban tiltakoztam ez ellen a badar terv ellen. Komoly, négyszemközti tárgyalásra mindössze négy-öt óránk maradt; ezt, amennyire lehetett, igyekeztem kihasználni, hogy rábeszéljem Arnoldot, legyen a szövetségese, működjék együtt velem az én elgondolásaim szellemében.*

A főntebb említett okokra és érvekre támaszkodva igyekeztem meggyőzni őt, hogy siettetni kell a csehországi forradalmat, s tudván, milyen erős befolyása van a cseh ifjúság és vagyontalan kispolgárság, kivált pedig a cseh parasztok körében – akiket jól ismert, lévén hosszú ideig Rohan* gróf birtokának jószágkormányzója, és elsősorban nekik írta demokratikus, egyszerű nyelvezetű folyóiratában megjelentetett cikkeit –, arra kértem őt, hogy használja föl befolyását a forradalmi propaganda érdekében.

Szervezzem előbb Prágában, majd Csehország-szerte titkos társaságokat, aminek egyedül általam kidolgozott terve már készen volt.

Ez a terv főbb vonásaiban a következőkből állt: a társaság három külön, egymástól független és egymásról nem is tudó, különböző elnevezésű szervezetből tevődne össze: az egyik a kispolgárokat, a másik az ifjúságot, a harmadik a falu népét tömörítené. Mindegyikben szigorú hierarchia és abszolút fegyelem uralkodnék, de a részletek és formák tekintetében alkalmazkodnék annak az osztálynak a jellegéhez és erejéhez, amelyre kiterjed. E társaságok csak kis létszámúak lennének, ám lehetőleg csupa tehetséges, jó képességű, energikus és befolyásos embert foglalnának magukban, akik a központi irányításnak engedelmessé, mintegy láthatatlanul hatnának a tömegekre. A három szervezetet egy központi bizottság fogná össze, amelynek három, maximum öt tagja lenne: én, Arnold; a többieket később választottuk volna ki.* Azt reméltem, hogy e titkos társaság útján meggyorsíthatom a csehországi forradalom előkészületeit, s hogy ezek mindenütt egységes terv szerint fognak folyni. Azt vártam, hogy titkos társaságom, amely a forradalom után sem oszlanék föl, hanem még jobban megerősödnék, új, energikus és valóban erős tagokkal gyarapodnék, s kiterjesztené befolyását minden szlávok lakta területre – egyszerűen azt vártam, hogy majd a forradalmi hierarchia különféle posztjaira és föladataira is ad embereket. Végül pedig azt reméltem, hogy segítségével magam is befolyásra teszek szert Csehországban, mert abban az időben Arnold tudtán kívül már megbíztam egy fiatal embert, egy Bécsben tanuló német diákot (Ottendorfert,* aki később Amerikába menekült), hogy ugyanezen terv alapján alapítsa meg a csehországi németek titkos társaságát,* melynek központi bizottságában eleinte nem lettem volna benne nyíltan, csak titokban irányítottam volna munkáját; úgyhogy ha tervem valóra válik, a mozgalom minden szála az én kezemben fut össze, s biztos lehettem volna, hogy a kitervelt csehországi forradalom nem tér le az általam kijelölt útról. Arra vonatkozólag, hogy a forradalmi kormány hány tagú legyen, és milyen formában alakuljon meg, még nem volt határozott elképzelésem; előbb alaposabban meg akartam ismerni az embereket éppúgy, mint a körülményeket; nem tudtam, hogy én magam nyíltan a tagja leszek-e, de abban nem kételkedtem, hogy közvetlenül és aktívan részt fogok venni a munkájában. Nem az önteltség és a nagyravágás késztetett arra, hogy végre levetkőzzem korábbi szerénységemet, hanem az az egyévi tapasztalaton alapuló meggyőződés, hogy az általam ismert demokraták közül senki sem lesz képes annyira átlátni a forradalom összes körülményeit és oly határozottan és erélyesen intézkedni, amennyire szükségesnek láttam a győzelem érdekében, mint jómagam.

Végül pedig Arnold és prágai hívei révén akartam megnyerni a Szláv Hársfát, ezt a cseh, helyesebben szláv hazafias társaságot, az osztrák birodalom területén működő szláv egyesületek és klubok

elismert központját. Általában nem tulajdonítottam nagy jelentőséget a kluboknak, nem szerettem, sőt lenéztem, mert csak az ostoba dicsekvés és üres, sőt ártalmas fecsegés melegágyainak tartottam őket. De a Szláv Hársfa kivétel volt a szabály alól: okos és gyakorlatias emberek alapították időszerű és gyakorlatias célokra. Annak a hatalmas irodalmi propagandának hathatós és cselekvőképes, erősen politikus folytatója volt, amely az 1848-as forradalom előtt fölélesztette és, mondhatni, újjászervezte a szláv életet. Ebben az időben is eleven központja volt az Ausztria területén élő szlávok minden politikai akciójának, és fiókszervezeteket hozott létre nemcsak Csehországban, hanem az osztrák birodalom minden szlávok lakta tartományában (kivéve Galíciát), és olyan általános tiszteletet vívott ki, hogy minden prominens szláv megtiszteltetésnek tartotta, ha tagja lehetett, még a Bécs felé vonuló Jellačić bán is szükségesnek tartotta levelet intézni hozzá, melyben mintegy bocsánatot kért tettéért, és azt bizonygatta, hogy nem azért vonul Bécs ellen, mert ott új forradalom tört ki, és most demokratikus irányzatot követ, hanem azért, mert Bécs a német nemzeti párt központja. A Szláv Hársfában pártállásra való tekintet nélkül minden szláv hazafi részt vett; eleinte Palacký, a szlovák Štur és Jellačić párthívei voltak benne többségben, később azonban – s ehhez az én időközben kinyomtatott fölhívásom is hozzájárult – észrevehetően megsaporodtak a demokraták, és elég gyakran lehetett hallani, hogy „Éljen Kossuth!”³⁵ Végül pedig az egész Cseh Hársfa határozottan eltért korábbi irányvonalától, és fennen kifejezésre juttatta a magyarok iránti szimpátiáját, nem volt hajlandó több pénzt küldeni sem a szlovákoknak, sem a délszlávoknak, akik Kossuth ellen fordultak. A Szláv Hársfát megnyerni akkoriban elég könnyű volt, és a cseh demokraták kezében elég erős és hathatós eszköz lehetett volna céljaim elérésére.

Arnoldot némileg meglepte, és úgy láttam, zavarba hozta elképzeléseim bátorsága. Egyébként elég sok mindent megígért, de félnken, határozatlanul és homályosan, hol pénzhiányra, hol pedig megrendült egészségére hivatkozva, úgyhogy amikor elutazott Lipcséből, az volt a benyomásom, hogy úgyszólván semmi eredményt nem hozott a vele való találkozás és tárgyalás. A búcsúzáskor megígérte, hogy majd ír Prágából, és oda fog hívni, mihelyt sikerül úgy-ahogy megoldoznia a talajt a további, erélyesebb akciók számára. Kénytelen-kelletlen beértem bizonytalan ígéreteivel, mert abban az időben semmi más lehetőségem nem volt a propagandára. Ha most visszagondolok rá, milyen szegényes eszközökkel képzeltem megvalósítani Csehországban a forradalmat, nevetnem kell; magam sem értem, hogyan remélhettem sikert. De akkor semmi sem állíthatott meg. Ilyenformán gondolkodtam: a forradalom szükségszerű, tehát lehetséges. Egészen kivetkőztem magamból, a rombolás ördöge vert fészket bennem, elszántságom, jobban mondva makacsságom a nehézségekkel együtt nőtt, és a

³⁵ Az eredeti szövegben ezt a kifejezést Bakunyin hibásan „Elej Kossuth”-nak írta.

számtalan akadály nemhogy megijesztett volna, inkább fokozta bennem a forradalom szomját, és lázas, fáradhatatlan tevékenységre sarkallt. Bukásra voltam ítélve, ezt éreztem is, és boldogan mentem elébe. Az életből elegendem volt.

Arnold nem írt; megint nem kaptam semmi hírt Csehországról. Akkor, élve az alkalommal, hogy egy fiatalember (Heimberger,* egy osztrák hivatalnok fia, aki később Amerikába szökött) Bécsbe készül, részben beavattam őt titkaimba, és megkértem, hogy visszafelé jövet látogassa meg Arnoldot, és írjon nekem Prágából. Ő ott is maradt, mellesleg a saját akaratából, és állandó tudósítómmá vált. Ezen az úton tudtam meg, hogy habár Arnold a jelek szerint igen keveset tett és azt is rosszul, Prágában a hangulat napról napra élénkebb, elszántabb és mindinkább közelít az én elképzeléseimhez. Akkor elhatároztam, hogy magam megyek Prágába, és a Straká fivéreket is rábeszéltem, hogy térjenek vissza Csehországba. Ez március közepén vagy végén, vagy talán április elején történt; már elfelejtettem a dátumokat. Különben a vádirat pontosan föltünteti őket.

Ekkor hallottam először arról, hogy Oroszország beavatkozik a magyarok háborújába,* és hogy orosz csapatok lépnek Magyarország területére az osztrák hadsereg megsegítésére. Ez a hír indított arra, hogy egy második fölhívást fogalmazzak a szlávokhoz,* melyet később a *Dresdner Zeitung* közölt, és szintén szerepel a vád bizonyítékai között; ebben – éppúgy, mint az elsőben, csak még erélyesebben és közérthetőbben – forradalomra szólítottam fel a szlávokat, valamint arra, hogy viseljenek háborút az osztrák és az orosz seregek ellen, noha az utóbbiak is szlávok, még hozzá mindaddig, „so lange diese den verhängnisvollen Namen des Kaisers Nikolai in ihrem Munde führen!”³⁶ A fölhívást a Straká fivérek azonnal lefordították csehre, és mindkét nyelven nagy példányszámban kinyomatták Lipcsében. A cseh kiadást a Straká fivérekre bízta, a németet pedig a szász demokratákra azzal, hogy mielőbb terjesszék el Csehországban.

Prágába Drezdán át utaztam. Ott megszakítottam utamat néhány napra, megismerkedtem a szász demokrata párt néhány vezetőjével – mellesleg minden konkrét cél nélkül, minthogy nem volt hozzájuk se ajánlólevelem, se megbízatásom Lipcséből –, mondhatni, véletlenül, egy demokratikus Kneipében,³⁷ dr. Wittig* révén, akivel még az első, 1842-es drezdai tartózkodásom alatt kötöttem ismeretséget. Többek között megismerkedtem Röckel* demokrata képviselővel, akivel később igen szoros kapcsolatba kerültem, és aki aktív szerepet játszott a drezdai forradalomban éppúgy, mint a prágai kísérletben. Drezdában kezdődött újabb, immár pozitív kapcsolatom a lengyelekkel. Ez pedig a következőképpen történt.

³⁶ „Amíg ezek Miklós cár vést hozó nevét az ajkukra veszik!”

³⁷ Csapszékben.

Drezdában teljesen véletlenül összekerültem a Demokrata Társaság rendkívül aktív tagjával, a Galíciából emigrált Kryżanowskival,* akivel 1847-ben Brüsszelben kötöttem ismeretséget, de akkor még nem volt köztünk semmilyen politikai kapcsolat. Drezdában Galíciából Párizsba tartva állapodott meg; szülőföldjéről, azt hiszem, az osztrák rendőrség üldözése elől kellett elmenekülnie. Régi ismerősökként üdvözöltük egymást, és az első szavak után máris szemrehányást tettem neki a lengyel demokraták rólam terjesztett rágalmai miatt. Erre azt válaszolta, hogy sem ő, sem Heltman* barátja, akivel együtt lakott Galíciában, soha nem adott hitelt az üres híreszteléseknek, mindig és mindenütt cáfolták, sőt éppen azt akarták, hogy jöjjek Galíciába, ahol hasznukra lehettem volna, még írni is akartak nekem, de nem tudták a címemet. Azt nem mondta, hogy mivel lehettem volna hasznukra Galíciában. Miután elég hosszan elbeszélgettünk különféle dolgokról, úgy találtam, hogy elképzelései sokban hasonlítanak az enyémekekhez. Azt is észrevettem, hogy szívesen létesítene velem szorosabb kapcsolatot, így hát föltártam előtte a cseh forradalomra vonatkozó szándékaimat, illetve nem tértem ki a részletekre, csak azt mondtam neki, hogy vannak kapcsolataim Csehországban, s most Prágába utazom, hogy meggyorsítsam a forradalom előkészületeit, és már régóta szeretnék kapcsolatot teremteni a lengyelekkel abból a célból, hogy együtt lépjünk akcióba, de eddig még minden ilyen próbálkozásom kudarcot vallott, sőt aljas rágalmakat vont maga után. Lelkesen egyetértett a szlávokra vonatkozó elképzeléseimmel, és engedélyt kért, hogy, mint mondta, hivatalosan tárgyalhasson nevemben a Centralizációval.

Ennek örültem, és a következő pontokban állapodtunk meg: 1. a Centralizáció két megbízottat küld, akik Drezdában velem együtt munkálkodnak majd a csehországi forradalom előkészítésén, és akik, majd ha elkezdődik a forradalom, velem együtt tagjai lesznek az össz-szláv központi bizottságnak, amelyben lehetőség szerint a többi szláv nemzet is képviselteti magát; 2. a Centralizáció vállalja, hogy lengyel tiszteket küld a csehországi forradalomnak, továbbá pénzt, és ráveszi Teleki grófot, hogy küldjön egy magyar megbízottat elegendő pénzzel ellátva, hogy velünk együtt hatni tudjon az akkor Csehországban állomásozó magyar ezredekre, és hogy az illető révén állandó kapcsolatot tarthassunk Telekivel és Kossuthal. Drezdában is meg akartunk alakítani egy német-szláv bizottságot a csehországi és a szász forradalmi előkészületek összehangolása céljából, de ez utóbbi tervünk megvalósításához hozzá sem fogtunk, mert – mint később még szólni fogok róla – a szászok között nem folyt semmilyen különösebb előkészület. Sőt azt mondhatom, a többi pontból sem valósult meg semmi, azt az egyet kivéve, hogy Heltman és Kryżanowski eljött Drezdába a Centralizáció nevében, de üres kézzel. Egy angol útlevel volt az egyetlen, amihez Kryżanowski révén hozzájutottam. Ezzel utaztam Prágába, miután elbúcsúztam Kryżanowskitól, aki ugyanakkor továbbutazott Párizsba. Prágában nagyon kellemetlen meglepetés

ért: láttam, hogy abszolút semmi előkészület nem történt. A titkos társaság szervezéséhez hozzá sem fogtak, s úgy vettem észre, hogy senki sem gondol közeli forradalomra. Szemrehányásokkal halmoztam el Arnoldot, de ő minden mulasztását a betegségével magyarázta. Később, azt hiszem, sokkal aktívabb lett; „azt hiszem”, mondom, mert én mindvégig azt gondoltam, hogy nem csinál semmit, és csak az osztrák nyomozó bizottságtól tudtam meg – ha ugyan igaz –, hogy később sokkal energikusabban és szorgalmasabban működött, de oly óvatosan, hogy még a legközelebbi ismerősei sem gyanítottak tevékenységéről semmit. Arnoldon kívül egy este több cseh demokratával tárgyaltam, akik hívásomra jöttek el hozzám, mégpedig oly nagy számban, hogy szinte kellemetlen meglepetésként ért. A megbeszélés igen zajosan folyt le, de nem sok értelme volt, s azt a benyomást keltette bennem, hogy a prágai demokraták nagy fecsegők, és inkább kenyerük a könnyed és tetszetős szónoklás, semmint a veszélyes vállalkozások. Azt hiszem, sikerült rájuk ijesztenem néhány akaratlanul is élesen megfogalmazott kijelentéssel. Úgy vettem észre, senki sem fogta föl közüjük, milyen feltételek mellett valósítható meg egyáltalán a csehországi forradalom. Akárcsak a németeket, akiktől különben a csehek, németgyűlöletüktől függetlenül, sokat tanultak, őket is többé-kevésbé megfertőzte a klubok szenvedélye és az üres fecsegés hatékonyságába vetett hit. Arról is meggyőződtem, hogy ha tág teret engedek becsvágyuknak, és átengedem nekik a hatalom külső jeleit, nem lesz nehéz magamhoz ragadnom a hatalmat, ha majd elérkezik a forradalom. Később négyszemközt is beszéltem némelyikükkel, és észrevéve, hogy az én elképzeléseimmel párhuzamosan néhány más, kevésbé határozott és távolabbi kilátásokkal kecsegtető, de ugyanarra a forradalmi célra irányuló vállalkozás érdekében is történnek lépések, törni kezdtem a fejem, hogyan használhatnám ki ezeket. Ehhez azonban Prágában kellett volna maradnom, ami teljességgel lehetetlen volt, mert minden igyekezetem ellenére, hogy ottlétem titokban maradjon, a prágai demokraták fecsegése következtében már másnap nemcsak az egész demokrata párt, de minden liberális tudta, hogy Prágában vagyok, és mert az osztrák kormány már akkor hajszát indított ellenem a szlávokhoz intézett első fölhívásom miatt, minden bizonnyal a letartóztatás várt volna rám, ha nem távozom idejében.

Más eszközeim nem lévén, kénytelen voltam minden reményemet a Straká fivérekbe vetni, akiknek gondolkodását sikerült, hogy úgy mondjam, megdolgoznom, és a magam szellemével feltöltenem a több mint két hónapon át tartó, naponta ismétlődő együttléteink alatt. Részletes és kimerítő instrukciókat adtam a prágai és általában a csehországi forradalom összes előkészületeire; fölhatalmaztam őket, hogy helyettem és a nevemben cselekedjenek, s habár nem ismerem részleteiben mindazt, amit utóbb cselekedtek, azt kell mondanom, hogy felelős vagyok a legkisebb akciójukért is, sokkal felelősebb és vétkesebb, mint ők maguk.

Rövid prágai tartózkodásom elegendő volt arra, hogy meggyőzőn: nem tévedtem, amikor azt reméltem, hogy Csehországban megtalálom a sikeres forradalom minden szükséges elemét. Csehországot abban az időben teljes anarchia uralta. A márciusi forradalmi vívmányok (azoknak az időknek kedvelt kifejezésével élve: die Märzerrungenschaften), melyeket az osztrák birodalom más területein már visszavettek, Csehországban még csorbíthatatlanul megvoltak. Az osztrák kormánynak még szüksége volt a szlávokra, ezért nem akart, nem mert reakciós intézkedésekhez folyamodni. Ennek következtében Prágában és egész Csehországban korlátlan szabadságot élveztek még a klubok, népgyűlések és a könyvnyomtatás is; ez a szabadság oly messzire terjedt, hogy azok a bécsi diákok és más szökevények, akiket abban az időben Bécsben agyonlőttek volna, Prágában a saját nevükön, a legcsekélyebb veszély nélkül járkáltak az utcán. A nép városon és falun egyaránt föl volt fegyverkezve, és mindenütt elégedetlenkedett; elégedetlen és bizalmatlan volt, mert érezte a reakció közeledtét, és félt újonnan szerzett jogai elvesztésétől; a falvakban félt a fenyegetően fellépő arisztokráciától és a korábbi jobbagység visszaállításától; végül pedig leginkább amiatt haragudott, hogy újból meghirdették az újoncozást, így hát csakugyan mindenütt el volt szánva a fölkelésre. Ráadásul Csehországban akkoriban igen kis létszámú katonaság tartózkodott, s annak többsége is magyar ezredekben állt, melyekben leküzdhetetlen vágy élt a lázadásra. Amikor a diákok magyar katonákkal találkoztak az utcán, és így köszöntötték őket: „Éljen Kossuth!”, a katonák ugyanúgy válaszoltak, nem törődve jelenlévő és mindent halló tisztjeikkel; ha magyar katonákat küldtek egy-egy diák letartóztatására, aki szidta a rendszert, vagy összeverekedett a rendőrökkel, a katonák a diákok pártjára álltak, és velük együtt püfölték a rendőröket. Egyszóval a magyar ezredek hangulata olyan volt, hogy a drezdai forradalmi megmozdulás első hírére tüstént föllázadt a határon állomásozó lovas félszázad, és minden hívás nélkül Szászországba vágatott. Azóta több mint két év telt el, és az osztrák kormány ez alatt az idő alatt kétségtelenül minden eszközt megragadott, hogy a magyar ezredekben kiirtsa a forradalmi, kossuthi szellemet, de ez a szellem olyan mélyen gyökerezik minden magyar szívében, az egyszerű emberekében még inkább, mint a műveltekében, hogy meg vagyok róla győződve, ha most kezdődne egy háború, elég volna egy „Éljen Kossuth!” kiáltás – és újból föllázadnának és az ellenség oldalára állnának. Abban az időben ez iránt semmi kétség nem lehetett; szilárd meggyőződésem volt, hogy az első napon, sőt az első órában csatlakoznak a csehországi forradalomhoz, ami igen fontos vívmány, mert ezáltal szilárd alapokra lehet építeni a csehországi forradalmi hadsereget. Végül a kép teljessége kedvéért hozzá kell tennem, hogy akkoriban az osztrákok pénzügyei is siralmasan álltak: Csehországban már nem állami bankjegyek voltak forgalomban, hanem helyi pénzek: minden bankárnak, sőt minden kereskedőnek megvolt a maga

bankója; még fa- és bőrermék is forgalomba kerültek, mint a civilizáció legalsó fokán álló népeknél.

Ezért igen sok volt a forradalmi elem, csak meg kellett volna nyerni őket, ehhez azonban hiányoztak az eszközeim. De még mindig nem estem kétségbe. Megbíztam a Straká fivéreket, hogy minél előbb alakítsanak titkos társaságokat Prágában; nem kell szigorúan tartaniuk magukat a régi tervhez, amelynek végrehajtásához már nem volt elég idő; elsősorban Prágára koncentrálják a figyelmüket, hogy minél előbb fölkészítsék a forradalomra; különösen arra kértem őket, lépjenek érintkezésbe a munkásnéppel, és a legmegbízhatóbb emberekből szervezzenek titokban négy-öt, legalább háromszáz főnyi csoportot, afféle forradalmi zászlóaljot, amelyre bizton támaszkodhatom, és amelynek segítségével mozgósítani tudom az összes, többé-kevésbé szervezett forradalmi elemeket. Ha Prága az enyém lesz, azt reméltem, hogy egész Csehországot megnyerhetem, mert az volt a szándékom, hogy a cseh demokrácia legfőbb vezetőit arra kényszerítem, csatlakozzanak hozzám – kényszerítem vagy meggyőzöm, vagy becsvágyaik kielégítésére a fentebb kifejtett elgondolás szerint átengedem nekik a hatalom minden dicsőségét és előnyét, ha pedig sem ezzel, sem azzal nem tudnék hatni rájuk, hát majd erővel. Végül arra kértem őket, igyekezzenek mindenkivel ismeretséget kötni, de ne nyilatkozzanak, ne fecsegenek, legyenek szerények, ne sértsék meg senki önérzetét, hanem kísérjenek figyelemmel minden mozgalmat és minden paralell vállalkozást, nehogy megelőzzenek bennünket, és írjanak meg nekem mindent a lehető legrészletesebben Drezdába, ahonnan én, mint ígértem, pénzt küldök majd nekik, és ha eljön az ideje, magam is Prágába megyek a lengyel tisztekkel együtt.

Nem sokkal azután, hogy visszatértem Drezdába, beállított hozzám Kryżanowski és Heltman, már a Demokratikus Centralizáció nevében. Nem hoztak semmit, se pénzt, se lengyel tiszteket, se magyar megbízottat, csak szívélyes üdvözlöket és tömérdek bókot a lengyel és a párizsi demokratáktól. Ami a pénzt illeti, megtudtam, hogy a Centralizáció maga is hallatlan szegénységben tengődik, akárcsak a francia demokraták, akiket teljesen kimerítették az előző évi júniusi napok; továbbá, hogy lengyel tisztek lesznek, mégpedig nagy számban Franciaországból éppúgy, mint a Poseni Hercegségből, csak elő tudják teremteni az ideutazáshoz szükséges pénzt, végül pedig, hogy Teleki grófnak bőven van pénze, de nem meri magát rászánni, hogy kapcsolatba lépjen velünk, és a magyarok pénzét a csehországi mozgalomra fordítsa anélkül, hogy erre megkapná az engedélyt Kossuthtól, akinek már írt e tárgyban, és várja a válaszát. Így hát nem tudtam beváltani egyetlen ígéretemet sem, melyet előbb a Straká fivereknek, majd pedig az ő közvetítésükkel Arnoldnak és más cseh demokratáknak tettem, akik a Prágából való elutazásom után léptek kapcsolatba velük. El kellett látnom pénzzel a Straká fivéreket Prágában, s ehhez, mint egy koldusnak, alamizsnáért kellett

könyörögnöm minden ismerősömnek, és senkitől sem kaptam egy garast sem, csak a föntebb említett Röckeltől, ettől az óvatlan, fecsegő különctől, de szenvedélyes demokratától, aki még a bútorait is eladta, hogy legalább némi pénzt juttathasson nekem.

Később összeismerkedtem a megboldogult Baier* báróval, aki azelőtt az osztrák hadseregben szolgált, majd részt vett a magyarok fölkelésében; egy ideig egy magyar vár – a nevére már nem emlékszem – védőinek élén állt, súlyosan megsebesült, emiatt eljött Magyarországról, és nem tudom, hogyan, Teleki gróf drezdai megbízottja lett, ahol, azt hiszem, csakis azzal foglalkozott, hogy tiszteket toborozzon a magyar hadseregbe. Megmutatta Teleki levelét, melyben a gróf Csehország felől kérdezősködött. Éltem az alkalommal, és rábeszéltem, hogy írjon Teleki grófnak egy általam lediktált levelet, amelyben az én nevemben értesíti a készülő csehországi forradalomról, és ecseteli mindazokat az előnyös következményeket, amelyek majd a magyarokra nézve ebből adódnak, végül pedig nyomatékosan kéri, hogy küldjön megbízottat és pénzt. Teleki azt válaszolta, hogy ő maga jön; azt hiszem, csakugyan járt is Drezdában, de későn, mert én akkor már börtönben ültem. Ez volt minden kapcsolatam a magyarokkal.

Közben tovább leveleztem a Straká fivérekkal. Ők sürgették a pénzt; küldtem is nekik, amennyit tudtam, azaz nagyon keveset, és a jövőbeli reményekkel vigasztaltam s biztattam őket, hogy tartsanak ki, ahogy én is kitartottam ezekben az időkben, és tekintet nélkül mindenre, szüntelenül és minden nehézség és akadály ellenére készítsék elő a forradalmat, s ha majd közeledik a fölkelés ideje, hívjanak oda. Valóban nagyon aktívan dolgoztak, mint később a nyomozó bizottságtól értesültem; a leveleikből nem sokat tudhattam meg, mert nagyon szűkszavúak és homályosak voltak. Ezzel mindent elmondtam csehországi vállalkozásaimra és tetteimre vonatkozólag; az utolsó ezek közül az volt, hogy Röckelt Prágába küldtem.

Előbb azonban elmondom, milyen viszonyban voltam a Drezdába jött lengyelekkel, nevezetesen Kryzanowskival és Heltmannal. Teljes joggal mondhatom, hogy abszolúte semmilyen viszonyban. Még ebben az időben sem volt teljes a bizalom sem az ő részükről énirántam, sem részemről őirántuk; soha egy félszóval sem említették lengyel ügyeiket, amelyekkel – ez volt a benyomásom – sokkal többet foglalkoztak, mint a csehekkel, ami különben nem volt nehéz, mert az utóbbiakkal egyáltalán nem foglalkoztak. A titkolózásért titkolózással fizettem, én is sok mindent elhallgattam előlük, saját elképzeléseimnek csak a felszínét mutattam meg nekik, és nem engedtem, hogy közvetlen kapcsolatba lépjenek Csehországgal. Prágával csak én leveleztem, és mindazt, amiről tudomásuk volt, csakis tőlem tudhatták meg; amikor kedvezőtlen híreket kaptam, elhallgattam előlük, amikor viszont kedvező hírek érkeztek hozzám, fölnagyítottam őket, egyszóval bizonyos fokig távol tartottam őket a valódi körülményektől és előkészületektől, és úgy éreztem, jogom van ezt cselekedni, mert

világosan láttam, hogy a Centralizáció semmilyen segítséget nem küldött nekem általuk, sem pénzt, sem tiszteket, sem a megígért magyar megbízottat, csak őket kettejüket, s őket sem azért, hogy valóban csatlakozzanak hozzám, hanem hogy lehetőség szerint nyerjék meg maguknak a cseh mozgalmat, és használják föl a maguk előttem ismeretlen céljai érdekében, a maguk kizárólagosan lengyel irányzatának megfelelően. Gyakran, majdnem mindennap találkoztunk Heltmannal és Kryżanowskival, de inkább csak mint jó ismerősök, nem mint elvbarátok; ritkán esett szó köztünk a csehországi előkészületekről, ők alig kérdezősködtek, vagy azért, mert észrevették, hogy nem vagyok őszinte, vagy talán azért, mert már nem vártak tőlük sok eredményt; inkább más, előttem ismeretlen dolgok érdekelték őket. Csak egy kérdésben állapodtunk meg konkrétan, éspedig abban, hogy Prágában az összes szlávokra kiterjedő forradalmi bizottságot kell fölállítani, mihelyt elkezdődik a forradalom; minden egyebet a jövőre és a körülményekre bízunk. Valószínűleg nekik is megvoltak a maguk elképzelései; én, akinek kétségkívül nagyobb befolyásom volt Prágában, szilárdan eltökéltem magam, hogy eltávolítom őket, mihelyt annak jelét látom, hogy ellenfeleink. Heltmannak és Kryżanowskinak Drezdában is megvoltak a maguk tőlem teljesen független kapcsolatai. Történetem befejezése céljából azonban még egyszer utoljára szólnom kell a németekről.

A németek nagyon furcsa nép, s abból ítélve, amit köztük élve láttam, nem hiszem, hogy a sors hosszú politikai létet tartogat nekik. Amikor azt mondtam, hogy az utóbbi időben a német demokraták tömörülni látszottak, ezzel azt akartam mondani, hogy végre belátták a centrális fellépés és a centrális hatalom szükségességét, sokat és gyakran beszéltek erről, sőt mozgalmat is indítottak látszólag a centralizáció céljából, de valóságos centralizáció, még ha volt is egy központi demokrata bizottság, nem volt köztük. Amikor megválasztották ezt a bizottságot, azt hitték, hogy ezzel eleget tettek, és nem tartották szükségesnek, hogy engedelmeskedjenek is neki. Ami a francia demokratákat erőssé és veszélyessé teszi, az a rendkívüli fegyelem szelleme: a legkülönbözőbb jellemű, vagyoni és társadalmi helyzetű és a legkülönbözőbb irányzatokhoz, sőt különböző pártokhoz tartozó franciák is képesek összefogni a közös cél érdekében, és ha egyszer összefogtak, semmilyen aspiráció, becsvágy, az égvilágon semmi sem verhet éket közójük mindaddig, amíg a kitűzött célt el nem érik. A németek között viszont teljes anarchia uralkodik. A német szellem, a német jellem, a német élet fő vonása az anarchia – a protestantizmusnak és Németország egész politikai történelmének terméke: anarchia a tartományok között, anarchia a városok és falvak között, anarchia ugyanazon helység lakói, sőt egyazon kör látogatói között és végül minden németben magában a gondolkodása s szíve és akarata között. „Jeder darf und soll seine Meinung haben!”³⁸ – ez a német katekizmus első

Milyen igaz!!!

Vitathatatlanul igaz!!!

Vitathatatlanul igaz!!!

³⁸ „Mindenkinek joga és kötelessége, hogy saját véleménye legyen!”

parancsolata, olyan szabály, amelyet kivétel nélkül minden német betart, ezért soha nem volt és nem is lehet köztük semmilyen politikai egység.

Igaz!

Így hát azokban az időkben, amikor minden demokrata és minden liberális legszorosabb összefogására lett volna szükség ahhoz, hogy a siker reményében harcolhassanak a diadalmaskodó reakció ellen, nemhogy a demokraták a liberálisokkal, nemhogy legalább a demokraták egymás közt egész Németországban, de még egy és ugyanazon német állam demokratái sem voltak képesek és nem is akartak összefogni. „Jeder wollte seine Meinung haben.”³⁹ Kicsinyes, inkább önzéstől, mint becsvágytól fűtött versengés állította szembe őket egymással. Se Breslau, se Köln nem akart engedelmességni Berlinnek, és még egymás közt is ellenségeskedtek. Königsberg megint más véleményen volt, Szászország úgyszintén. Nem szólva Brandenburgról és Pomerániáról, amelyek mindig a monarchia pártján állottak; még kevésbé szólva a Poseni Hercegségről, amely ezekben az időkben izzón gyűlött kivétel nélkül mindent, ami német nevet viselt. Vesztfália inkább Kölnhöz húzott. Hannover a többi tenger melléki területtel együtt külön csoportot alkotott, amely csak a schleswig-holsteini háború révén került egyáltalában kapcsolatba Németország többi részével; mellesleg ebben a háborúban a liberálisok jóval aktívabban vettek részt, mint a demokraták. A Szász Királyság demokratái saját központi bizottságot alakítottak, amely egyben a thüringiai demokraták központi bizottsága is volt. Bajorországot – Pfalz és Frankónia északi részének kivételével – szinte egyáltalán nem érintette a demokratikus politika. Dél-Németország többi része, Baden és Württemberg, valamint a két Hessen és a többi kis hercegség külsőleg elismerte ugyan a centrumot, minthogy részt vettek a megválasztásában a demokraták berlini kongresszusán, valójában azonban semmibe vették, soha nem engedelmességek utasításainak, még pénzt sem küldtek neki, inkább a frankfurti alkotmányozó nemzetgyűlés demokratái körül csoportosultak, akik kezdettől fogva vetélkedtek és ellenségeskedtek az északi demokratákkal. Úgyhogy valójában nem volt semmilyen centralizáció, és a német demokraták központi bizottsága a legnyomorúságosabb helyzetben tengődött.

Nem volt se pénze, se valóságos hatalma, s végül olyanokból állt, akik nem voltak alkalmasak erre a feladatra. Három tagja volt: d’Ester, Hexamer és gróf Reichenbach,* az utóbbi azonban mindjárt kezdetben kivált belőle; csak Hexamer és d’Ester tevékenykedett. Hexamer becsületes és ártatlan fiatalember, nem buta, de meglehetősen korlátolt, lassú fölfogású, demokratikus doktriner és utópista. D’Ester – nem titkolom, Felső, hogy csak azért beszélek róluk ily részletesen, mert tudom, hogy mindkettő elmenekült –, tehát d’Ester annál élénkebb, tehetséges, gyorsan cselekvő, gyorsan, de felületesen gondolkodó ember, egy kicsit bohóc és

³⁹ „Mindenki igényt tartott a maga különvéleményére.”

szemfényvesztő, de nem önös érdekeit követő politikai intrikus; a kölni iskola, azaz a többé-kevésbé kommunista demokraták neveltje, szellemes, találékony és rugalmas, aki egy parlamenti vitában sikerrel állja a sarat a miniszterrel szemben is, egyszóval nagyon alkalmas a politikai gerillaháborúra; könnyen válhatott volna belőle egy német Duvergier de Hauranne* egy demokrata német Thiers mellett, ha lett volna ilyen Németországban; mindamelllett se nem elég széles látókörű, se nem elég határozott egyéniség ahhoz, hogy egy párt vezére legyen.

Óvakodtam beavatkozni az ügyeikbe; de mert két hónapig vagy egy kicsivel még tovább is egy házban laktunk, sok mindentről tudtam, és meggyőződéssel és tiszta lelkiismerettel állíthatom, hogy a központi bizottság sokat ügyködött, de az égvilágon semmit sem csinált a tervezett forradalom sikere érdekében annak ellenére, hogy ez volt az utolsó reménye; maga d'Ester mondta nekem, hogy ez lesz az utolsó eltökélt kísérlet, és ha nem sikerül, minden forradalmi elképzelést hosszú, nagyon hosszú időre el kell halasztani. És mit csináltak? Ahelyett, hogy félretettek volna minden más ügyet, és kizárólag a forradalom előkészítésével foglalkoztak volna, idejük nagy részét másodrendű, jelentéktelen dolgokra fordították, olyan kérdésekre, amelyek miatt még a demokrata párt számos önálló szekciójával is szembekerültek. Kinevették a szászokat, akik mélyen hittek újonnan kivívott demokratikus alkotmányuk szilárdságában; azt mondták nekik, hogy a második forradalomra azért van szükség, hogy megőrizzék a még csorbítatlan demokratikus jogokat, az 1848-as forradalmi vívmányok maradványait, amelyekhez a reakció akkor még nem mert hozzányúlni, azt mondták, hogy a második forradalom nélkül minden illuzórikus, ingatag, ők maguk viszont úgy tettek, mint akik a legcsekélyebb mértékben sem kételkednek politikai fundamentumuk szilárdságában. D'Estert a forradalom előkészítésénél sokkal jobban érdekelte, hogy bevásárlják-e a második porosz törvényhozó gyűlésbe; Hexamer haszontalan, üres, fennkölt frázisoktól hemzseggő nyílt leveleket írt a francia, olasz és lengyel demokratákhoz, és mindketten azért kilincseltek, hogy új demokratikus folyóiratot alapíthassanak Berlinben, amelynek a szerkesztői akartak lenni; mindenütt előfizetőket gyűjtöttek, és emiatt minden demokratával összevesztek, holott nyilvánvaló volt, hogy ha nem lesz második forradalom, a folyóiratukból sem lesz semmi, ha viszont a forradalom győz, teljesen fölösleges minden előzetes kilincselés, veszekedés és előfizetőgyűjtés. Amikor Arnold Lipcsébe érkezett, ahelyett hogy jövetelének egyetlen céljával, azaz a cseh és a német mozgalom egyesítésével foglalkoztak volna, vagy legalább kikérdezték volna Csehországról – amelyről úgyszólván semmit sem tudtak –, szinte semmi másról nem beszéltek vele sem, mint erről a szerencsétlen folyóiratról meg még a fentebb említett szláv-német kongresszusról. Más megbeszélésre, megállapodásra, együttes akcióra nem került sor; „mi tavaszra forradalmat készítünk elő, igyekezzenek önök is fölkészülni erre az időre” – ez volt minden, amit Arnold hallott tőlük. Ebből is látható, milyen

előkészületek és lépések történtek a forradalomra magában Németországban.

Azt nem mondom, hogy abszolúte semmit sem csináltak, és nem is gondoltak a forradalom előkészítésére; csak azt mondom, hogy a tetteik jelentéktelenek és elégtelenek voltak, és a legkisebb mértékben sem segítették elő a forradalom sikerét. Tudomásom van például arról, hogy titkos társaságokat szerveztek Németország különböző pontjain, de ezeknek a társaságoknak semmi befolyásuk nem volt a májusi általános fölkelésre; abban sem kételkedem, hogy kapcsolatban álltak a demokrata párt egyes főbb vezetőivel Németország különböző vidékein, habár erről nincs semmilyen határozott információ; azt viszont biztosan tudom, hogy sokukkal haragban voltak: a breslaluiakkal, a szász demokraták központi bizottságával, és végül Frankfurtban is sokkal több ellenségük volt, mint barátjuk, úgyhogy a badeni forradalom előestéjén a délnémet demokraták a leghatározottabban ellenezték, hogy beleártsák magukat, sőt az volt a kérésük, hogy ne is jöjjenek oda.* Erről egy sajátos eset kapcsán szereztem tudomást, amelyről később szólok.

Azt kérdezhetnék tőlem: ha a központi bizottság csakugyan ennyire erőtlen és tehetetlen volt, hogyan volt képes egész Németországban olyan egységesen és keményen kiállni a szlávok mellett, és honnan tett szert egyszerre ekkora energiára és befolyásra a csehországi németek körében kifejtett fáradhatatlan propagandában? Erre a következőképpen válaszolok: semmi sem volt könnyebb, mint megszervezni ezt a kiállást, ehhez elegendő befolyással és minden szükséges eszközzel rendelkeztek: levelezésben álltak az egész demokrata sajtóval, ezenkívül megvolt a címe minden bizottság és klub legfőbb vezetőinek, akikre gyakran a bizottságok megkerülésével, ismerős befolyásos emberek révén tudtak hatni; hisz mi sem könnyebb, mint egy németet rábeszélni valamire addig, amíg önállónak képzelet magát, és nem gyanakszik, hogy valamilyen fegyelemnek akarják alávetni. Én fogalmaztam azokat a cikkeket, amelyeket d'Estér és Hexamer a maga nevében küldött el a sajtónak; ugyancsak én írtam meg, majdhogynem lediktáltam nekik a kluboknak szóló azonos leveleket, és addig nem hagytam békét nekik, amíg meg nem tettek mindent, amit szükségesnek véltem. Ily módon számos újságban egyszer csak szlávokkal szimpatizáló cikkek jelentek meg, a klubok pedig, amelyeket addigra megoldoztak a központi bizottság levelei és magyarázatai, követték a példát, és egyre-másra fogalmazták harsány üzeneteiket a szlávokhoz. S ha már megindult ez a mozgalom, ment tovább minden külső biztatás nélkül. A csehországi propagandából sem lett volna semmi, ha én nem ösztökélem szüntelenül a központi bizottság tagjait s még inkább az általam ismert lipcsei demokratákat, akik viszont a cseh határ mentén lakó ismerőseik közreműködését vették igénybe. Mindez különösebb intézkedések, összeesküvés, megállapodások nélkül folyt, mondhatni, baráti alapon.

Még egyszer megismétlem: Németország-szerte sokat beszéltek a közlegő forradalomról úgy általában, de közös öszeesküvés, közös szervezkedés, központi irányításra és akcióra vonatkozó terv egész biztosan nem volt, annak ellenére, hogy központi bizottságot választottak a központi irányításra és központi akciókra. Hogy az 1849. májusi fölkelés mégis egész Németországra kiterjedt, sokkal inkább a német kormányok egységes föllépésének, semmint a német demokraták egyetértésének gyümölcse volt. Már fél évvel előbb mindenki tudta, hogy tavasszal forradalom lesz, mert végre megértették, hogy ha egyszer a kormányok elindították és sikeresen folytatják reakciós mozgalmukat, nem fognak félúton megállni, s addig nem nyugszanak, amíg teljesen vissza nem állítják a régi rendet, melyet az 1848-as forradalom lerombolt. Tavaszra mindenki még határozottabb reakciós intézkedéseket várt, és mindenki arra készült, hogy forradalommal verje vissza őket; úgy várták a mindenki által előre látott, elkerülhetetlen összecsapást a frankfurti parlament és Németország hatalmasai között, mint az általános fölkelésre szóló jeladást. Ezenkívül semmilyen egyetértésről nem tudok a német demokraták között. A központi bizottság minden ténykedése abban merült ki, hogy mindenkit forradalmi készülődésre biztatott, de nem volt képes, nem tudott e készülődés központjává válni; Németország egyes részei külön-külön készülődtek, mindegyik a maga módján, helyzetének és körülményeinek megfelelően, a központi bizottságtól függetlenül s anélkül, hogy akár egymással kapcsolatot tartottak volna; még egyszer mondom, hogy a készülődésben csak az volt a közös, hogy mindenki tudott a többiek készülődéséről, nemcsak a demokraták, hanem a szemben álló párt is, mert még a titkos társaságokat is teljesen nyíltan szervezték.

Mindenki készülődött, de keveset készítettek elő. Különbben a déli demokraták tevékenységéről nem tudok véleményt mondani, mert nem számítva egy esetet, amelyről később fogok szólni, 1848 tavasza után nem érintkeztem velük. Úgy rémlik, Badenban volt egy valóságos szervezettféle. Ellenben bátran mondhatok véleményt a szászországi előkészületekről, mert ezeket közléről láttam, habár semmilyen formában nem vettem részt bennük. Tudom, hogy nem volt se tervük, se szervezetük, még csak kijelölt vezetőik sem a fölkeléshez. Mindent a véletlenre bíztak. Ezt nyilvánvalóan tanúsította a drezdai forradalmi kísérlet, amelyet maguk a demokrata párt vezetői is oly kevésbé sejtettek előre, hogy közvetlenül a kitörése előtt haza akartak utazni; sem Drezdában, sem Szászország városaiban nem tudta senki, hogy épp most fog elkezdődni a valamennyiük által régen megjövendölt forradalom, és amikor elkezdődött, senki sem tudta, mit csináljon, hova menjen, mindenki a saját ösztönét követte, mert semmi sem volt előre megbeszélve. Nehéz elhinni, de csakugyan így történt. Igyekszem összeszedni minden emlékemet, hogy valami konkrétumot mondhassak a szászországi demokraták előkészületeiről, de hiába, nem találok semmit, hacsak azt nem, hogy Szászország némely

vidéken mikroszkopikus méretű, komolytalan titkos szervezetek alakultak öt-hat, maximum tíz emberből – többnyire munkásokból –, vagy hogy egyes városokban, nevezetesen Drezdában, Chemnitzben,⁴⁰ majd Lipcsében is kézigránátokat fabrikáltak bádogból – ártalmatlan játékszereket, amelyekhez azonban a szász demokraták nagy reményeket fűztek. Fegyverről és lőszerrel nem kellett gondoskodni, mert egész Szászország, éppúgy, mint egész Németország, talpig fölfegyverkezett az előző forradalomban; ellenben szükség lett volna a fölkelés tervére egész Szászországra, valamint minden egyes városra vonatkozólag, a vezetésre alkalmas emberek kiválasztására, a forradalmi hierarchia megállapítására, az első lépések, a várható forradalom első intézkedései egyeztetésére, a forradalmi propagandának a városokból a falvakba való áthelyezésére, a parasztok rábeszélésére a mozgalomban való részvételre, hogy a forradalom az egész nép ügye és erős legyen, s ne könnyen leverhető, elszigetelt városi megmozdulásokból álljon. De semmi ilyesmi nem volt, még csírájában sem, az egész készülődés apró-cseprő ügyekre szorítkozott. Egyszóval a szász demokraták eleget tettek ahhoz, hogy később mint államellenes fölforgatókat elítélhessék őket, de semmit sem tettek magának a forradalomnak a győzelméért. Ugyanezt mondhatom saját magamról is azzal a különbséggel, hogy én egyedül voltam, ők pedig sokan, nekik megvolt minden eszközük, nekem semmim. A szászországi nyomozó bizottság sokáig kereste az összeesküvésre, valamiféle tervre, a lázadás előkészületeire, a szász demokratáknak más németországi demokratákhoz fűződő kapcsolataira utaló nyomokat, de semmit sem talált. Azzal vigasztalta magát, hogy igenis volt összeesküvés, kiterjedt kapcsolatokkal bíró, mélységesen titkos tervvel és számlálhatatlan pénzzel rendelkező, borzalmas összeesküvés, de Jaeckel,* a szász demokrata bizottság igen csekély képességű három tagja közül is a legjelentéktelenebb, a szerteágazó kapcsolatok minden titkát magával vitte Londonba. Azt mondom: ezzel „vigasztalta magát”, mert eléggé szégyellhettek magukat a német kormányok, amiért oly sokáig reszkettek a német demokratáktól. Egyébként mivel a világon minden relatív, a német kormányok szemében a német demokraták is félelmetesek lehettek.

De ideje abbahagynom a német demokraták százalmas forradalmi tevékenységének taglalását, s visszatérnem saját személyemre, hogy befejezzem a magam nem kevésbé százalmas históriáját. Már csak keveset kell hozzátennem.

Elmondtam, miben állt a kapcsolatom d’Esterral és Hexamerrel, valamint a lipcsei demokratákkal; kifejtettem, miért vettem biztosra, és miért kívántam a német forradalmat; az igazságnak megfelelően hozzátettem, hogy jómagam a legcsekélyebb mértékben sem avatkoztam be a németek ügyébe. Ugyanezt kell mondanom drezdai tartózkodásomról is, egészen a provizórikus kormány megválasztásának napjáig. Nem Szászország

⁴⁰ Mai neve Karl-Marx-Stadt.

és nem Németország miatt tartózkodtam Drezdában, hanem csakis Csehország miatt: azért választottam tartózkodási helyemül, mert ez esett legközelebb Prágához. Éppúgy, mint előzőleg Lipcsében, itt sem látogattam a klubokat, se a demokraták megbeszéléseit; inkább bujkáltam, nem tudván bizonyosan, vajon a drezdai rendőrség elnézi-e vagy sem, hogy útleveél nélkül tartózkodom a városban. Kevés emberrel találkoztam; sok demokratát ismertem, de ritkán jöttem össze velük: Tzschirner* demokrata képviselőt – aki meggyőződésem szerint a szászországi forradalom legfőbb, ha nem az egyetlen, ámbár fölöttébb szánalmas előkészítője volt – kétszer, ha sokat mondok, háromszor láttam, s akkor sem őnála vagy az én szállásomon, hanem egy közismert demokrata kocsmában, és csak nagyon felületesen ismertem, beszélni is alig beszéltem vele. Az a két német, akivel Drezdában kapcsolatot tartottam, dr. Wittig, a drezdai demokratikus újság szerkesztője és a fentebb említett demokrata képviselő, August Röckel. Az első sok szempontból hasznomra volt: lapjának szerkesztősége irodámul szolgált, ahonnan párizsi ügyeimet intézhettem, maga a lap pedig a szláv kérdésben teljesen az én befolyásom alatt állt. Még szorosabb kapcsolatban álltam a demokrata Röckellel, aki sokat segített nekem a csehországi németek közötti propagandában a határ mentén lakó szász demokratákkal való kapcsolatai révén; pénzt hajtott föl, ha szükségem volt rá, és mint már fentebb megjegyeztem, még a saját bútorait is eladta, hogy lehetővé tegye számomra a Straká fivérek ellátását – hisz őbennük volt minden reményem a prágai forradalmat illetőleg. Előtte nem titkoltam vállalkozásaimat, mint ahogy ő sem titkolt előttem semmit, de nem ártottam bele magam az ő német ügyeibe és kapcsolataiba, legföljebb szükség esetén az utóbbiakat fölhasználtam a magam céljaira. A német demokratákkal, akiket jól ismertem, sem volt semmilyen konkrét kapcsolatom, az egy dr. Erbét, a száműzetésben élő altenburgi demokrata képviselőt kivéve, akit később már nem emlékszem, melyik szász város beválasztott a frankfurti parlamentbe; őt azért említem, mert a vele való ismeretségem szolgáltatta az egyetlen alkalmat – azt is véletlenül –, amikor érintkezésbe kerültem a badeni demokratákkal, amire fentebb céloztam. Úgy rémlik, hogy Erbe Frankfurtban aktív szerepet vállalt a délnémet mozgalomban, s úgy hallottam, hogy később Amerikába ment. Néhány nappal a drezdai fölkelés előtt megjelent nálam Erbe barátja, szintén frankfurti képviselő,⁴¹ aki valószínűleg más, előttem ismeretlen ügyből kifolyólag jött Drezdába. Arra kért Erbe nevében, továbbá valamennyi badeni demokrata nevében, akik általa üdvözlétüket küldték, adjak neki ajánlólevelet Párizsba a lengyel Centralizációhoz; lengyel tisztekre volt szükségük. Összehoztam Heltmannal és Kryżanowskival, s ily módon közvetve részem volt abban, hogy Sznajde* tábornok és más lengyelek megjelentek a Badeni Hercegségben. Ekkor láttam, milyen erős ellentétek vannak az északi és a déli demokraták között, és

⁴¹ Schlütter.

milyen jelentéktelen befolyással bír az utóbbiakra a demokrata központi bizottság. D'Ester ugyanezen a napon érkezett Drezdába, és találkozott nálam Erbe frankfurti barátjával; sokat beszélgettek a küszöbönálló badeni és általában a délnémet mozgalomról; d'Ester azt mondta, szeretné, ha az erőszakkal föloszlatott német parlamentek minden demokrata tagja Frankfurtba gyűlne, és a frankfurti demokratákkal közösen egy új demokratikus német parlamentet alakítanának; Erbe barátja erre azt válaszolta, hogy a frankfurti és egyáltalában a délnémet demokraták nagyon szépen kérik az északi demokrata urakat, ne avatkozzanak az ő ügyeikbe, ne menjenek hozzájuk, hanem üljenek szépen otthon, és északon siettesék a forradalmat. Ebből nagy vita, majd veszekedés kerekedett, amelyet nem volna helyénvaló itt reprodukálnom.

Ahogy közeledett a május, napról napra nyilvánvalóbbá váltak a forradalom előjelei egész Németországban. A frankfurti parlament, amely főnnállása végső szakaszában a demokraták felé hajlott, nyilvánvalóan ellentétbe került a kormányokkal. Végre összehozták valahogy a német alkotmányt, némelyik kormány elfogadta, mint például a württembergi, de akarata ellenére, a lázadás nyilvánvaló veszélyétől tartva. A porosz király visszautasította a fölkínált koronát; a szász kormány habozott. Sokan azt remélték, hogy meghajlik a sürgősség előtt, és hogy az ügy különösebb lármával véget ér. Mások előre látták az összecsapást; én ez utóbbiak közé tartoztam, és meg lévén győződve arról, hogy közel az össznémet forradalom, leveleimben arra buzdítottam a Straká fivéreket, gyorsítsák meg az előkészületeket, és tegyék meg az utolsó határozott lépéseket. De pénzt nem tudtam küldeni nekik, egész segítségem tanácsokban és buzdításokban merült ki, s megfosztva magam utolsó tartalékomtól is, egy-két tallért küldtem nekik, úgyhogy ebben az időben napi öt-hat ezüstgarasnál nem költöttem magamra többet. Nem volt pénz, nem voltak lengyel tiszték, s nem is mozdulhattam el Drezdából: mindennap vártam Teleki grófot meg azt, hogy Prágába szólítanak; nem tudtam, mit tegyek, hova forduljak, egyszóval a legnehezebb helyzetben voltam.

Végül föloszlatták a szászországi demokratikus parlamentet. Ez volt a reakció első lépése Szászországban, úgyhogy még azok is, akik annak előtte kételkedtek, most kezdtek hinni a szász forradalom lehetőségében, ámde oly távolinak vélték, hogy Röckel, az üldöztetéstől félve, úgy döntött, egy időre eltűnik Drezdából. Rábészéltem, hogy menjen Prágába, adtam neki egy-egy levélkét Arnoldhoz és Sabinához, valamint a Straká fivérekhez, és megbíztam, hogy amennyire lehet, gyorsítsa meg a prágai fölkelés előkészületeit. Kikkel és mit csinált, és egyáltalában mi történt Prágában azután, hogy Röckel elment Drezdából, végig nem tudtam, csak az ausztriai nyomozó bizottságtól tudtam meg néhány körülményt. Elutazása napján, még az ő jelenlétében eljött hozzám dr. Zimmer, a föloszlatott osztrák parlament volt képviselője, lelkes demokrata, a csehországi német párt egyik legbefolyásosabb

vezetője, annak előtte pedig a cseh nacionalizmus egyik legelszántabb ellensége, akit barátom és munkatársam, Ottendorfer beszélt rá erre a lépésre. Hosszas és heves vita után sikerült a magam oldalára állítanom; azzal az ígérettel búcsúzott el tőlem, hogy azonnal Prágába megy, és azon fog munkálkodni, hogy a németek fogjanak össze a csehekkel a forradalom érdekében. Mindezek a körülmények, amelyeket különben nem én fedtem föl, hanem maga dr. Zimmer, részletesen ki vannak fejtve az osztrák vádiratban. Csehországot érintő utolsó ténykedésem az volt, hogy Röckelt és dr. Zimmert odaküldtem.

Ezzel mindent elmondtam, Felség, s bármennyit töröm is a fejem, nem találok egyetlen valamelyest is fontos körülményt, amelyet kihagytam volna. Most már csak arra kell magyarázatot adnom, mi módon vehettem részt, mégpedig oly aktívan, a drezdai fölkelésben én, aki mindmáig idegenül állok a német ügyekkel szemben, és mindennap vártam, hogy Prágába hívnak.

A Röckel elutazását, illetve a parlament feloszlását követő napon kezdődtek Drezdában a rendbontások, melyek néhány napon át tartottak, s bár még nem öltöttek határozott jelleget, érezni lehetett, hogy vagy forradalomba, vagy a legteljesebb reakcióba torkollnak. A forradalomtól nem féltem, annál inkább a reakciótól, amely szükségképpen azzal végződött volna, hogy letartóztatnak minden útlevél nélküli politikai menekültet és önkéntes forradalmárt, akik között nem tartoztam az utolsók közé. Sokáig nem tudtam, mitévő legyek, sokáig nem tudtam elhatározni magam semmire: a maradás veszélyesnek látszott, de a menekülést szégyennek, abszolút lehetetlennek tartottam. Én voltam a prágai – mind a német, mind a cseh – összeesküvés fő és egyetlen kezdeményezője, én küldtem Prágába a Straká fivéreket, és sokakat nyilvánvalóan veszélybe sodortam, ezért nem volt jogom hozzá, hogy kivonjam magam a veszély alól. Még egy lehetőségem maradt: valahova a környékre távozni és Drezda közelében várni be, hogy a mozgalom határozottabb, forradalmibb jelleget öltön; ehhez azonban pénzre lett volna szükség, nekem pedig, azt hiszem, nem volt több a zsebemben, mint két tallér. Drezda volt a levelezésem központja, oda vártam Teleki grófot, bármely pillanatban megérkezhetett a hívás Prágából; úgy döntöttem, hogy maradok, és erre beszéltem rá Heltmant és Kryzanowskit is, akik már majdnem elutaztak. Ha viszont ott maradtam, sem a helyzetem, sem a jellemem nem engedte, hogy a drezdai eseményeknek közömbös és tétlen szemlélője legyek. Mégis egészen a provizórikus kormány megválasztásának napjáig tartózkodtam minden részvételtől.

A drezdai fölkelés részleteire nem térek ki,* Felséged minden bizonnyal ismeri, sőt egészében jobban ismeri, mint én. Amellett minden, engem is érintő körülmény részletesen ki van fejtve a szászországi nyomozó bizottság aktáiban. Véleményem szerint a megmozdulást előbb nyugodt polgárok, bürgerek kezdeményezték, akik eleinte az *ártatlan és törvényes* díszfelvonulások egyikét látták benne, amelyek ekkoriban annyira hozzátartoztak a német

szokásokhoz, hogy senkit sem ijesztettek meg, és nem készítették csodálkozásra. Amikor pedig észrevették, hogy a megmozdulásból forradalom lesz, visszavonultak, és átadták helyüket a demokratáknak, mondván, hogy amikor ők megesküdték „mit Gut und Blut für die neu errungene Freiheit zu stehen”,⁴² békés, vértelen és veszélytelen protestálásra gondoltak, nem pedig forradalomra. A forradalom először alkotmányos volt, majd demokratikussá változott. A provizórikus kormányba az alkotmányos monarchista párt két képviselőjét választották be, Heubnert* és Todtot* (az utóbbi néhány nappal előbb még mint kormánybiztos a király nevében oszlatta föl a parlamentet) és csak egy demokratát, Tzschirnerert. Todtot még első drezdai tartózkodásom idejéből ismertem, azután futólag láttam 1848 tavaszán; Drezdában megint nem találkoztam vele a provizórikus kormányba való beválasztása előtt. Heubner képviselőt egyáltalán nem ismertem, azt pedig, hogy miben állt Tzschirnerrel való kapcsolatom, illetve ismeretségem, már főntebb elmondtam.

Amikor összeállították a provizórikus kormányt, kezdtem reménykedni a forradalom sikerében. És csakugyan, azon a napon igen kedvezőek voltak a körülmények: sok nép, kevés katona. A különben sem nagy létszámú szász katonaság ebben az időben a német szabadságért és egységért harcolt a „stammverwandt und meerumschlungen” Schleswig-Holsteinban; Drezdában, azt hiszem, nem maradt több, mint két vagy három zászlóalj; a porosz segítség még nem érkezett meg, s mi sem látszott könnyebbnek, mint elfoglalni egész Drezdát. Ha ez megtörténik, Szászországra támaszkodva – amely egészében és elég egységesen fölkel, habár minden rendszeresség és terv híján –, továbbá Németország többi részének mozgalmaira támaszkodva, meg lehetett volna ütközni a porosz katonákkal, akik – akárcsak a szászok – nem mutattak valami nagy bátorságot Drezdában; öt teljes napra volt szükségük ahhoz, amivel egy határozottabban föllépő hadsereg egy nap alatt, ha nem hamarabb végzett volna; mert Drezdában sok fegyveres demokrata volt ugyan, de mindnyájukat megbénította az ostoba és tehetetlen forradalmi vezérkar.

A provizórikus kormány megválasztásának napján tevékenységem a tanácsadásra szorítkozott. Ez, azt hiszem, az európai naptár szerint május 4-én volt. A szász katonaság parlamentert küldött; azt tanácsoltam Tzschirnernek, ne áltassa magát, mert nyilvánvaló, hogy a kormány a porosz segítséget várva, csak időt akar nyerni. Azt ajánlottam, szüntesse be a haszontalan tárgyalásokat, ne vesztesse az időt, használja ki a katonaság gyöngeségét, és foglalja el egész Drezdát; még azt is fölajánlottam neki, hogy összeszedem az ismerős lengyeleket, akikből akkor sokan voltak Drezdában, s vele együtt az arzenálhoz vezetem a fegyvert követelő tömeget. Az egész nap ráment a tárgyalásra; másnap Tzschirnernek eszébe jutott a tanácsom és az ajánlatom, de addigra

⁴² „Vagyonunkat és vérünket az újonnan kivívott szabadságért.”

megváltoztak a körülmények: a bürgerek hazamentek a fegyvereikkel együtt, a tömeg lehiggadt, egyelőre kevés Freischar érkezett Drezdába, s ha jól emlékszem, megjelentek az első porosz zászlóaljok. Mégis engedtem kérésének s még inkább a fogadkozásának, megkerestem Heltmant és Kryżanowskit, akiket nem kis fáradsággal sikerült rávennem, hogy velem együtt vegyenek részt a drezdai forradalomban, megcsillantva előttük, hogy sikere milyen előnyös következményekkel járhat a várva várt csehországi forradalomra nézve. Ráálltak, és még egy ismeretlen lengyel tisztet⁴³ hoztak magukkal a városházára, ahol a provizórikus kormány ülésezett. Tzschirnerrel afféle szerződést kötöttünk: ő először is kijelentette előttünk, hogy ha a forradalom sikeres lesz, nem fogja beérni azzal, hogy elismeri a frankfurti parlamentet és alkotmányt, hanem kikiáltja a demokratikus köztársaságot; másodsor kötelezettséget vállalt, hogy segítőtársunk és hű szövetségeseink lesz minden szláv vállalkozásunkban; pénzt, fegyvert, egyszóval mindent megígért, amire szükség lesz a csehországi forradalomhoz. Csak azt kérte, ne szóljunk semmiről Todtnak és Heubnernek, akiket árulónak és reakciónak mondott.

Ily módon betelepedtünk (Heltman, Kryżanowski, az említett lengyel tiszt és én) a provizórikus kormány szobájába egy spanyolfal mögé. Helyzetünk a lehető legfurcsább volt: afféle vezérkart alkottunk a provizórikus kormány mellett, amely szó nélkül teljesítette minden követelésünket, de a forradalmi népfölkelők élén egy Heinze* nevű alezredes állt, aki tőlünk függetlenül, sőt magától a provizórikus kormánytól is függetlenül cselekedett, és a nemzeti gárda parancsnokának posztját töltötte be. Nyilvánvaló rosszindulattal, majdnem gyűlölettel viseltetett irántunk, s nemcsak egyetlen követelésünket sem teljesítette, amelyek a provizórikus kormány utasításai formájában jutottak el hozzá, hanem pontosan az ellenkezőjét tette, úgyhogy minden igyekezetünk hiábavaló volt. Egy teljes napon át semmi mást nem követeltünk, mindössze ötszáz vagy akár háromszáz embert, akiket magunk akartunk az arzenálhoz vezetni, de még ötvenet sem tudtunk összeszedni, nem azért, mert nem volt annyi, hanem mert Heinze senkit sem engedett hozzánk, hanem mihelyt friss erők érkeztek, szétszórta őket az egész városban. Már akkor is biztos voltam benne, de most meggyőződésem, hogy Heinze áruló volt, és nem értem, hogyan ítélték el mint államellenes felforgatót. Sokkal többet tett a katonaság győzelméért, mint maga a katonaság, amely, mint már elmondtam, nagyon-nagyon félnéken viselkedett.

Másnap, azt hiszem, május 6-án, a lengyeleimnek és velük együtt Tzschirnernek is nyoma veszett. Ez a következőképpen történt.

Heubner... Erről az emberről csak különös szomorúsággal tudok írni! Azelőtt nem ismertem őt; e néhány nap alatt azonban volt alkalmam megismerni – hasonló körülmények között hamar

⁴³ A galíciai Golebiowskit.

kiismerik egymást az emberek. Kevés tisztább, nemesebb, becsületesebb férfit ismertem nála; sem természeténél fogva, sem fölfogását és fogalmait tekintve nem volt elhivatott forradalmár, békés, jámbor ember volt, aki akkor nősült meg, és imádta a feleségét; sokkal több hajlamot érzett magában arra, hogy szentimentális verseket írjon hozzá, mint arra, hogy egy forradalmi kormányban vállaljon tisztséget, amelybe, akárcsak Todt, ő is teljesen véletlenül került bele. Pontosabban alkotmányos barátai hibájából, akik kihasználva önfeláldozását és ellensúlyozandó Tzschirner demokratikus elképzeléseit, bevásztatták őt. Heubner ebben a forradalomban a német egységért folyó jogos és szent háborút látott, aminek lánglelkű és kicsit ábrándos rajongója volt; úgy gondolta, nincs joga visszautasítani a veszélyes tisztséget, és elfogadta. Ha pedig elfogadta, becsülettel és a végsőig helyt akart állni, és valóban a legnagyobb áldozatot hozta azért, amit jogosnak és igaznak vélt. Todtról egy szót sem szólok: őt kezdettől fogva demoralizálta a saját korábbi és akkori helyzete közötti ellentmondás, és többször megfutamodott. Föltétlenül szólnom kell azonban Tzschirnerről. Tzschirner volt a szászországi demokrata párt mindenki által elismert feje, a forradalom kezdeményezője és véghezvivője – és a legelső veszély elől megfutamodott, halálra rémülve már a puszta, mellesleg alaptalan híretől, egyszóval mindenki előtt, barát és ellenség előtt egyaránt gyávának és aljasnak mutatkozott. Azután újból megjelent, de én még beszélni is restelltem vele, s attól fogva inkább Heubnerhez fordultam, akit megkedveltem, és őszintén tiszteltem. A lengyelek is eltűntek: valószínűleg úgy gondolták, meg kell őrizniök magukat a lengyel hazának. Attól fogva egyetlen lengyellel sem találkoztam. Ez volt a végső búcsúm a lengyel nemzettől.

De félbeszakítottam elbeszélésem fonalát. Tehát Heubner és én kimentünk a barikádokra, részint hogy bátorítsuk a harcolókat, részint hogy legalább valamelyest tiszta képet kapjunk a helyzetről, amelyről a provizórikus kormány szobájában semmi híre nem volt senkinek. Amikor visszatértünk, azt mondták, hogy Tzschirner és a lengyelek, egy hamis hírtől megijedve, szükségesnek látták eltávozni, és nekünk is ezt tanácsolták. Heubner úgy döntött, hogy marad, én úgyszintén, azután visszatért Tzschirner, majd Todt is, de az utóbbi csak rövid ideig maradt, s megint eltűnt.

Én nem azért maradtam, mert a sikerben reménykedtem. Tzschirner és Heinze urak annyira elrontottak mindent, hogy csak a csoda menthette meg a demokratákat; lehetetlen volt helyreállítani a rendet, annyira összezavarodott minden, hogy senki sem tudta, mit tegyen, sem azt, hogy kihez és hová forduljon. El voltam készülve a vereségre, és részint azért maradtam, mert nem tudtam volna otthagyni szegény Heubnert, aki úgy ült ott, mint az áldozati bárány, de még inkább azért, mert lévén orosz, mindenki másnál jobban ki voltam téve a gyanúsítgatásoknak, többször megrágalmaztak, és kötelességemnek éreztem, hogy éppúgy, mint Heubner, a végsőig kitarssak.

Felség! Képtelen volnék részletesen számot adni Önnek arról a három vagy négy napról, amit a lengyelek megfutamodása után még Drezdában töltöttem. Ott voltam, tanácsokat adtam, parancsokat osztogattam, szinte egyedül képviseltem az egész provizórikus kormányt, egyszóval mindent megtettem, amit csak tudtam, hogy megmentsem az eljátszott és minden jel szerint elveszőben lévő forradalmat; nem aludtam, nem ettem, nem ittam, sőt nem is dohányoztam; majd leestem a lábamról, de egy percre sem mertem eltávozni a provizórikus kormány szobájából, attól tartva, hogy Tzschirner megint megszökik, és egyedül hagyja az én Heubneremet. Néhányszor összegyűjtöttem a barikádok parancsnokait, igyekeztem rendet teremteni, erőket gyűjteni a támadó akciókhoz, de Heinze minden intézkedésemet azonnal keresztülhúzta, így hát egész megfeszített, lázas tevékenységem hiábavaló volt. A kommunista barikádpáncsnokok közül néhányan föl akarták gyűjteni Drezdát, és már lángba is borítottak néhány házat. Én erre soha nem adtam parancsot; egyébként még ebbe is beleegyeztem volna, ha úgy gondolom, hogy egy tűzvészsel meg lehet menteni a szászországi forradalmat.

Soha nem értettem, miért kellene jobban sajnálni a házakat vagy más, élettelen tárgyakat, mint az embereket. A szász katonák, éppúgy, mint a poroszok, azzal szórakoztak, hogy az ablakokon kinéző ártatlan nőknél gyakorolták a célba lövést, és ezen senki sem ütközött meg, de amikor a demokraták önvédelemből gyűjtogattak, mindenki barbárságról kezdett kiabálni. Pedig az igazság az, hogy a derék, erkölcsös, civilizált német katonák mérhetetlenül több barbárságot követtek el Drezdában, mint a demokraták. Én magam voltam tanúja, milyen fölháborodottan támadtak a demokraták, egyszerű emberek egyik társukra, aki a sebesült porosz katonákon akarta kitölteni a dühét. De jaj volt annak a demokratának, aki a katonák kezébe került! A tiszt urak ritkán mutatkoztak, a legnagyobb gonddal óvták magukat, de a katonáknak azt a parancsot adták, ne ejtsenek foglyokat, úgyhogy az elfoglalt házakban sok olyan embert is lelőttek, általdöftek vagy agyonvertek, akinek eszébe sem jutott beavatkozni a forradalomba: így döftek le komornyikjával együtt egy fiatal Fürstöt,⁴⁴ valamelyik kisebb német potentát rokonát, aki azért jött Drezdába, hogy a szemét gyógyíttassa. Erről nem a demokratáktól szereztem tudomást, hanem a leghitelesebb forrásból: azoktól az altisztektől, akik aktívan részt vettek a drezdai eseményekben, és akiket később az én őrzésemmel bíztak meg. Egyikkel-másikkal igen jó viszonyba kerültem, és Königstein várában sok mindent megtudtam tőlük, ami nem éppen a szász és porosz tiszt urak emberszeretetéről, bátorságáról, nagy eszéről tanúskodik.

De visszatérek saját történetemhez.

Én a gyűjtogatásra nem adtam parancsot, de azt sem engedtem, hogy a tüzek eloltása ürügyén kiszolgáltassák a várost a

⁴⁴ Herceget; Schwarzburg-Rudolstadt hercegéről van szó.

katonaságnak; amikor nyilvánvaló lett, hogy Drezdában nem tarthatjuk tovább magunkat, azt javasoltam a provizórikus kormánynak, röptük levegőbe a városházát magunkkal együtt – ehhez még lett volna elég puskaaporom –, de ők nem egyeztek bele. Tzschirner megint megszökött, és ezután többé nem is találkoztam vele. Heubner és én, miután mindenhova eljuttattuk a parancsot az általános visszavonulásra, még vártunk egy kis ideig, amíg parancsunkat teljesítik, azután magunkkal vige az egész puskaport, a töltényeket és a sebesültjeinket, a népfölkelőkkel együtt eltávoztunk.* Máig sem értem, hogy sikerülhetett, hogyan engedhették meg nekünk, hogy ne szökjünk, hanem teljes rendben visszavonuljunk, amikor oly könnyen végezhetek volna mindnyájunkkal a nyílt terepen. Azt hihettem volna, hogy az emberszeretet tartotta vissza ettől a katonai vezetőket, ha azok után, amiket lecsukásom előtt és után láttam és hallottam, még hinni tudnék emberszeretetükben; megint csak azzal próbálom megmagyarázni, hogy minden relatív, és hogy a német katonaság, éppúgy, mint a német kormányok, arra való, hogy a német demokraták ellen harcoljon.

Jóllehet a demars elég rendben történt, seregünk teljesen demoralizálódott. Megérkezvén Freibergbe s a cseh határon kívánva folytatni a háborút – én még mindig reménykedtem a csehországi fölkelésben –, igyekeztünk bátorságot önteni beléjük s rendbe szedni a sorokat, de lehetetlen volt: mindenki elfáradt, elcsüggedt, elvesztette minden hitét a sikerben; magunknak is össze kellett szednünk minden maradék erőnket, hogy úgy-ahogy tartsuk magunkat. Chemnitzben a várt segítség helyett elárultak bennünket: a reakciós polgárok éjjel az ágyunkból rángattak ki, és Altenburgba hurcoltak, hogy átadjanak a porosz katonaságnak. A szászországi nyomozó bizottság csodálkozott is azután, hogyan hagyhattam elfogni magam, miért nem tettem kísérletet a szabadulásra. Pedig csakugyan meg lehetett volna szökni a derék bürgerek fogságából, de nemcsak testileg voltam teljesen kimerült, elcsigázott, hanem sokkal inkább morálisan, és teljesen közömbössé váltam mindennel szemben, ami rám vár. Csak a följegyzéseimet semmisítettem meg útközben, és azt reméltem, hogy Robert Blum* példájára engem is agyonlőnek néhány nap múlva Bécsben, mert csak attól az egytől féltem, hogy kiszolgáltatnak az orosz kormánynak. Reményem nem teljesült, a sors másképp határozott.

Így ért hát véget üres, haszontalan és bűnös életem, és csak hálát adhatok az Istennek, amiért még jókor megállított a még súlyosabb bűnök felé vezető úton.

Felség! Vallomásomat befejeztem. Lelkem megkönnyebbült tőle. Igyekeztem belevenni minden vétkemet s nem feledkezni meg semmi lényegesről; ha mégis kifelejtettem valamit, nem szándékkal tettem. Mindaz, ami a tanúvallomásokban, vádiratokban, följelentésekben ellentétes az itt elmondottakkal, vagy tévedés, vagy hazugság, vagy rágalom.

Most pedig újból Legkegyelmesebb Uralkodómhoz fordulok, és Felséged lába elé borulva könyörgök Önnek:

Felség! Nagy az én bűnöm, és nem érdelek kegyelmet! Ezzel tisztában vagyok, és ha halálos ítélettel sújtának, megérdemelt büntetésként fogadnám, szinte még örömmel is, mert megszabadítana az elviselhetetlen, kibírhatatlan élettől. Orlov gróf azonban azt mondta nekem Cári Felséged nevében, hogy Oroszországban nincs halálbüntetés. Könyörgök Felségednek, hogy ha a törvény megengedi, és ha egy bűnös kérése meg tudja hatni Cári Felséged szívét, ne ítéljen arra, hogy életem fogytaig börtönben rothadjak! Ne sújtson német földön elkövetett bűneimért német büntetéssel. Inkább legyen osztályrészem a legnehezebb kényszermunka – hálával fogadom mint kegyet; minél nehezebb, annál könnyebben belefeledkezhetem. De egy zárkában egyesegyedül az ember csak emlékezik, emlékezik minden haszon nélkül; a gondolatok is, az emlékek is elviselhetetlen kint okoznak, az ember csak él, él akarata ellenére, s minden napja tétlen haldoklás a szomorú tétlenségben. Sehhol sem volt olyan jó sorom, sem Königstein várában, sem Ausztriában, mint itt a Péter-Pál-erődben, adja Isten minden szabad embernek, hogy olyan jóságos és emberszerető följobbvalója legyen, amilyenre én leltem itt nagy szerencsémre! De ha választhatnék, azt hiszem, hogy az erődben való örökös raboskodás helyett nemcsak a halált, de még a testi fenyítést is szívesebben elviselném.

Még egy kérésem van, Felség! Engedje meg, hogy még egyszer utoljára láthassam a családomat, és elbúcsúzhassam tőle, ha nem is minden tagjától, legalább öreg atyámtól, anyámtól és hűn szeretett húgomtól,⁴⁵ akiről azt sem tudom, él-e vagy meghalt.

Könyörgök, adja meg nekem ezt a két kegyet, Legkegyelmesebb Uralkodóm, és áldani fogom a Gondviselést, amely kiszabadított a németek fogságából, hogy Felséged atyai kezébe helyezze sorsomat.

Elveszítvén azt a jogot, hogy Cári Felséged hűségese alattvalójának nevezzem magam, úgy zárom soraimat, mint a vétkeiket őszintén megbánó bűnös.

Mihail Bakunyin

⁴⁵ Tatjana Alekszandrovnáról van szó.

Függelék a *Gyónás*-hoz

Orlov gróf két levele I. Miklós megjegyzéseivel⁴⁶

1.

[1851. július 9.]

Felséged megbízásának eleget téve, elég sokáig beszélgettem az erődben Bakunyinnal, szóról szóra átadtam neki azt, amit Felséged parancsolni kegyeskedett. Jó állapotban találtam, úgy vettem észre, közel áll a megbánáshoz, és még ma hozzálátott, hogy írásba foglalja a vele történeteket, megígérve, hogy semmit sem fog eltitkolni. Időt kért tőlem, hogy alaposan megmagyarázhasson mindent. Erős főfájással tértem haza.

Nagyon érdekes, csak nincs biztosíték, hogy az igazat fogja írni.

2

[1851. augusztus 13.]

Levelemhez mellékelem Bakunyin letisztázott vallomását.

Nagyon figyelmesen elolvastam, és jelentem Felségednek, hogy a külföldi rész csakis az események lelkiismeretes kifejtése és a vallomástevőnek a köztársasági vezetőkkel való kapcsolata miatt érdemes Felséged figyelmére.

Ami Oroszországot illeti, mint látni kegyeskedik, hála istennek, nálunk nem voltak kapcsolatai. Arra a kívánságára vonatkozólag, hogy az erőd helyett örökös kényszermunkán tölthesse büntetését – Bakunyinban a legnagyobb mértékben veszélyes embert látva, aki véleményem szerint nem szakított igen ártalmas gondolkodásmódjával –, úgy vélem, sorsának végleges eldöntésekor Felségednek nem volna szabad jó szíve sugallatára hallgatnia. Ismervén azonban Felséged mindenkori kegyességét, lehetségesnek tartanám, hogy idővel jobb elhelyezést kapjon az erődben, friss levegőt szívhatson, és később találkozhatna szüleiével és nővérével. De semmi esetre sem volna szabad kényszermunkára küldeni, ahol szellemi beállítottságával és heves, elszánt természetével minden bizonnyal veszélyes és ártalmas lenne

Téged is.

Teljesen osztom a véleményedet, nem lehet vele másképp bánni, valóban ezt érdemli!

Bocsássa meg Felséged őszinteségemet –
ez a kötelességem.
Isten óvja Felségedet.

Orlov

⁴⁶ A két levél fordítását a moszkvai Októberi Forradalom Központi Levéltárának szíves hozzájárulásával közöljük. Az eredeti leveleket a levéltár f. 728. op. I. 4. 2. ed. hr. 1993. szám alatt őrzi.

Életem története*

Első rész: 1815-1840

Életem történetét születési anyakönyvi kivonatom ismertetésével kezdem.

1815. május 18-án [30-án] születtem* atyámnak a tveri kormányzóság novotorgi járásában, Moszkva és Pétervár között fekvő birtokán. Atyám ősi nemesi család sarja. Minthogy azonos nevet viselő nagybátyja II. Katalin cárnő uralkodása alatt külügyminiszter volt, őt nyolc- vagy kilencéves gyermekként Firenzébe küldték követségi attasénak, ahol egy másik rokona, aki a meghatalmazott miniszter posztját töltötte be, magára vállalta a fölnevelését. Csak harmincöt éves kora körül tért vissza Oroszországba. Atyám ily módon külföldön nevelkedett, és ott töltötte egész ifjúságát. Nagy eszű, nagyon művelt, sőt tudós ember vált belőle, nagyon liberális és nagy filantróp. Deista volt, nem ateista, de szabadgondolkodó, és kapcsolatban állt az akkori európai tudomány és filozófia minden hírességével. Ily módon szöges ellentétbe került az akkori Oroszországban uralkodó eszmékkel, ahol csak a „szabadkőművesek” kicsiny szektája – amelyet többé-kevésbé szigorúan üldöztek – őrizte és táplálta titokban az emberiség szeretetének szent tüzét.

A pétervári udvari életet atyám olyannyira visszataszítónak érezte, hogy önként véget vetett karrierjének, és egész életére elrejtőzött falun, ahonnan többé sohasem távozott el. De az akkortájt Oroszországban élő felvilágosult emberek körében olyan hírnévre tett szert, hogy falusi laka mindig tele volt vendéggel. 1817-től 1825-ig tagja volt a titkos Északi Társaságnak, annak a bizonyosnak, amely 1825 decemberében oly szerencsétlen kísérletet tett egy katonai fölkelés kiobbantására Szent-Pétervárott. Többször följánlották neki, hogy legyen a Társaság elnöke. De ő nagyon szkeptikus ember volt, és az idők folyamán sokkal óvatosabb lett, semhogy elfogadja az ajánlatot. Ez mentette meg attól, hogy osztozzék számos barátjának és rokonának sorsában, akik közül egyeseket 1825-ben⁴⁷ Pétervárott fölakasztottak, másokat kényszermunkára vagy szibériai száműzésre ítélték.*

Atyám meglehetősen gazdag volt. Ezer férfi jobbágyot – mint akkoriban mondták: lelket – birtokolt, mert a nőket nem vették számításba a jobbágyság idejében, mint ahogy most sem, amikor már szabadok. Ily módon körülbelül kétezer férfi és női rabszolga tulajdonosának mondhatta magát, jogában állott eladni és [kibetűzhetetlen szó] Szibériába száműzni, újoncozáskor katonának vitetni, különösen pedig kegyetlenül kizsákmányolni, egyszerűbben szólva: kirabolni és, ingyenmunkára kényszerítve őket, eltartatni magát velük.

Mint már említettem, atyám liberális érzelmekkel eltelve tért haza Oroszországba. Szabadságszeretetét elsősorban saját iszonyatos és aljas rabszolgatartó helyzete sértette. Tett is néhány rosszul kiszámított, ezért eleve kudarcra ítélt kísérletet jobbágyainak fölszabadítására. Azután a megszokás és a helyzetével együtt járó előnyök lassacskán éppolyan békés, nyugodt és az őt munkájával eltartó tömérdek emberi lény rabszolgasorsába beletörődő földesúrrá tették, amilyenek a szomszédai voltak.

⁴⁷ . Nyilvánvaló elírás, helyesen: 1826-ban.

Atyám megváltozásának legfőbb oka a házasságában keresendő. Negyvenesztendős korában szenvedélyesen beleszeretett egy tizennyolc éves lányba, aki szintén arisztokrata családból származott, és szép volt, de szegény. Feleségül vette. Hogy legalább önmaga előtt igazolja önző tettét, egész életében azon volt, hogy felesége szintjére süllyedjen ahelyett, hogy őt emelte volna föl magához. Anyám született Muravjova, egyaránt unokahúga az „Akasztó” és a fölakasztott Muravjovnak.* Önző, becsvágyó nő volt, egyik gyermeke sem szerette.* Atyánkat ezzel szemben imádtuk. Ő pedig elnéző és jó volt hozzánk egész gyermekkorunkban.

Tizenegyen voltunk testvérek. Öt fivérem és két nővérem még ma is él. Atyánk felügyelete alatt inkább nyugat-európai, semmint orosz szellemben nevelkedtünk. Hogy úgy mondjam, az orosz valóságon kívül éltünk, egy érzelmekben gazdag, fantáziadús, de minden realitástól távoli világban. Nevelésünk eleinte nagyon liberális volt. De a dekabrista összeesküvés (1825) fatális kimenetele után atyám megijedt a liberalizmusnak ettől az összezúzásától, és megváltoztatta nevelési szisztémáját. Ettől kezdve [kivehetetlen szó, talán „elhatározta”], hogy a cár hűséges alattvalóivá nevel bennünket. E célból tizennégy esztendőskoromban Pétervárra küldtek, hogy fölvétesse a tüzériskolába.

Három évet töltöttem ott, és 1832-ben, alig pár hónappal tizenhetedik évem betöltése után, tisztté avattak.

Néhány szót szólanom kell az akkori szellemi és morális fejlődésemről. Mire kikerültem a szülői házból, elég jól beszéltem franciául – ez volt az egyetlen nyelv, amelyre nyelvtani alapon tanítottak –, egy kicsit németül, és úgy-ahogy angolul. A latinról és a görögről szó sem esett, de az orosz grammatikáról sem volt a legcsekélyebb fogalmam sem. Az ókori történelemre atyánk Bossuet* alapján tanított bennünket. Velem egy kevés Titus Livius és Plutarkhoszt olvastatott, az utóbbit Amiot* fordításában. Ezenkívül volt valamelyes, bár nagyon halvány fogalmam a geográfiáról, s egyik nagybátyámnak, egy nyugalmazott vezérkari tisztnek hála, elég jól megtanultam a mennyiségtant, az algebrát az első fokú egyenletekig bezárólag és a síkmértant. Ennyi volt az egész tudományom, amit tizennégy esztendőskoromban magammal vittem a szülői házból. Ami vallásos nevelésemet illeti, családunk lelkésze, egy kiváló férfiú, akit nagyon szerettem, mert mindig hozott mézeskalácsot, adott néhány órát a katekizmusból, ami azonban sem pozitív, sem negatív értelemben nem hatott sem a szívemre, sem az eszemre. Inkább szkeptikus voltam, mint hívő, jobban mondva indifferens.

Természetes, hogy fölöttébb homályosak voltak az erkölcsre, jogra, kötelességre vonatkozó nézeteim is. Voltak érzelmeim, de nem voltak szilárd elveim. Ösztönösen, vagyis megszokásból, melyet abban a környezetben sajátítottam el, ahol gyermekkorom eltelt, szerettem a jót és a jó embereket, és gyűlöltem a rosszakat, de nem tudtam megmagyarázni ennek a rossznak vagy jónak a mibenlétét. Mindenfajta kegyetlenségen és igazságtalanságon fölháborodtam, és mindet helytelenítettem. Sőt azt hiszem, a helytelenítés és fölháborodás volt az a két érzés, amely minden másnál erősebben és hamarabb kifejlődött bennem. Erkölcsi nevelésemet már a kezdet kezdetén elrontotta az, hogy egész anyagi, szellemi és morális jólétem egy égbekiáltó igazságtalanságon, egy abszolút erkölcstelenségen

alapult: a parasztok rabságán, akiknek terhére henye életünket folytattuk. Atyám teljes mértékben tudatában volt ezeknek az igazságtalanságoknak, de mint *gyakorlatias ember* soha nem beszélt róla, és mi *sokáig, nagyon sokáig nem is gyanítottuk*.

Végül erős hajlam élt bennem a kalandokra. Atyám nagyon sokat utazott, és sokat mesélt nekünk utazásairól. Legkedvesebb olvasmányaink közé tartoztak az útleírások, s ezeket a könyveket mindig vele együtt olvastuk. Atyám nagyon képzett természetbúvár volt. Imádta a természetet, és minket is erre nevelt, heves kíváncsiságot oltott belénk a természet minden jelensége iránt, de semmilyen tudományos ismeretet nem adott át róluk. Utazni, új országokat látni valamennyi gyermekének titkos vágya lett. Ez a szüntelen, makacs vágy kifejlesztette fantáziámat. Szabad időmben mindenféle történeteket eszeltem ki, amelyekben elképzelttem magam, amint megszököm a szülői házból, és hetedhét országon túl mindenféle kalandokban lesz részem. De azért nagyon szerettem fivéreimet és nővéreimet is, különösen a nővéreimet, és atyámra úgy néztem föl, mint egy szentre.

Ilyen voltam, amikor mint kadét bekerültem a tüzériskolába. Ez volt az első találkozásom az orosz valósággal...

Ó, kedvesem, soha senki, aki valamelyik nyugat-európai országban született – sem egy francia, aki III. Napóleon uralma alatt kapta politikai nevelését, sem egy porosz, aki Bismarck irányításával járta ki a szabad állampolgárság iskoláját, sem egy olasz, aki az osztrák igát nyögi, vagy egy spanyol, aki a Bourbonok, Izabella és Narvaez alattvalója volt –, el nem tudja képzelni, milyen volt az orosz valóság I. Miklós cár uralkodása alatt!

Ahhoz, hogy legalább halvány fogalmad lehessen róla, emlékeztetnem kell, hogy Miklós uralmát annak a katonai lázadásnak az elfojtása vezette be, amelyet hosszú időn át egy széles körű nemesi összeesküvés készített elő. Nem azért neveztük el „dekabrista összeesküvésnek”, mert decemberben kezdődött, hanem mert decemberben (1825) végződött teljes kudarccal. Nem a programja miatt mondom nemesi fölkelésnek, amely éppenséggel teljesen demokratikus program volt, sőt sok szempontból szocialista, hanem mert az összeesküvés majd minden résztvevője az arisztokráciához tartozó fiatalember volt, akik, hogy úgy mondjam, a kor művelt ifjúságának színe-javát képviselték. Moszkva volt főkormányzója, Rosztopcsin* gróf – ugyanaz, aki 1812-ben fölgújtotta az ősi fővárost, hogy elvonulásra kényszerítse Napóleont és a Grandé Armée-t –, ez a nagyon okos, de szélsőségesen reakciós férfiú ezt a jellemző és találó megjegyzést fűzte az összeesküvéshez: „A történelemben ismeretesek olyan nemesi fölkelések, melyeknek célja a hatalom megdöntése; ismeretesek a demokrácia fölkelései az arisztokrácia kiváltságaival szemben. Csak Oroszországban található kiváltságos arisztokratákat, akik olyan forradalmat szerveznek, melynek egyedüli célja saját kiváltságaik megszüntetése.”

És csakugyan ez volt a dekabrista összeesküvés fő célja.

Két társaság létezett: az északi és a déli. Az első, amely Pétervárra és Moszkvára terjedt ki, jórészt gárdatisztekből állott, és jóval arisztokratikusabb és politikusabb volt az erős állam elismerése értelmében, mint a második. Ennek tagjai sorába tartoztak a Muravjovok, anyám

másodunokafivérei, köztük az „Akasztó” Muravjov is. Az Északi Társaság tagjai is föl akarták szabadítani a parasztokat, ugyanakkor az osztatlan és erős, liberális alkotmány alapján kormányzó és magától értetődően nemesi birodalom hívei voltak – egy nem jogilag, hanem ténylegesen nemesi birodalomé, körülbelül úgy, ahogy a mostani Svájci Köztársaság sem jogi értelemben, hanem ténylegesen burzsoá köztársaság. Az Északi Társaság, a birodalom nagyságát szem előtt tartva, Lengyelország függetlensége ellen foglalt állást.

A Déli Társaság, amely kijevi központtal az egész délt felölelte, forradalmibb és egészében demokratikus volt. S ez nem csupán a déliek jellembeli tulajdonságaival magyarázható, mert a Déli Társaság is jórészt a hadsereg tisztjeiből állott, akiknek többsége Nagyoroszországban született, hanem azzal is, hogy ezek a tisztek csapattisztek voltak, nem pedig gárdisták, és olyan rendkívüli emberek álltak az élükön, mint Muravjov-Aposztol ezredes, Besztuzsev-Rjumin* és egy olyan zseniális férfiú, mint Pesztyel vezérkari ezredes.

Pesztyel föderalista és szocialista volt abban az értelemben, hogy nem érte be a parasztok fölszabadításával, személyes szabadságának követelésével; azt követelte, hogy adjanak nekik földet is. Ezenkívül azt akarta, hogy a birodalom alakuljon át a tartományok föderációjává, olyasfajta föderatív köztársasággá, mint az észak-amerikai Egyesült Államok. A Déli Társaság tagjai nemhogy tagadták volna Lengyelország jogát a függetlenségre, hanem kapcsolatot létesítettek a lengyel forradalmárokkal, amivel az Északi Társaság rosszállását, sőt haragját vonták magukra. Erről sokszor folytak tárgyalások Pesztyel, Muravjov-Aposztol, Besztuzsev-Rjumin és lengyel delegátusok között, akiknek nevét már elfelejtettem az egy Jabłonowski* hercegé kivételével.

Íme, mit mond a lengyel és orosz delegátusok találkozásairól a lengyel forradalom történetéről írott művében egy mai lengyel szerző⁴⁸ – akit minden párt, de különösen a demokraták nagyra becsülnék, aki történész s egyúttal az 1830-as fölkelés, valamint a korábbi összeesküvések résztvevője:

„Ismeretes, hogy e találkozás idején az orosz delegátusok az ügy alapos ismeretéről és teljes jóhiszeműségről tettek tanúságot, míg a lengyel delegátusok csupán könnyelműségről és üres szófecsérlésről...”

„Hallatlan, de megörökítésre méltó a szláv népek krónikájában, hogy míg a lengyel forradalmárokat csakis az egykori lengyel királyság visszaállításának gondolata foglalkoztatta, az orosz forradalmárok, éppen ellenkezőleg, birodalmuk lerombolására törekedtek.”

Pesztyel, Muravjov-Aposztol és Besztuzsev-Rjumin nemcsak rendkívül okos ember volt, hanem igazi jellem is. Amikor 1826-ban mindhármukat fölakasztották Pétervárott, hősként haltak meg, egyszerűen, frázisok nélkül. Velük együtt végezték ki Rilejev költőt, az Északi Társaság legkiválóbb tagját és a lengyel Kahovszkijt* is. Pesztyelt néhány nappal kivégzése előtt meglátogatta a börtönben atyja, a szibériai főkormányzó, egy szívtelen gazember, tolvaj és gyilkos, egyszóval a cár hűséges szolgája. Azért jött, hogy átkokat szórjon gyermeke fejére, de az

⁴⁸ Joachim Lelewel.

válaszra sem méltatta. Csak amikor ez a „példás” apa azt a kérdést tette föl neki: „Mondd, kérlek, mit csináltatok volna, ha sikerül lerombolnotok a birodalmat?”, felelte neki Pesztyel: „Megszabadítottuk volna Oroszországot az olyan szörnyetegektől, mint ön.”

Mínt hogy az akasztást mint büntetési formát ritkán alkalmazták Oroszországban, a hóhérok, akik végrehajtották a halálos ítéletet szabadságunk drága mártírjain, ügyünk előfutárain, rendkívül ügyetlenek voltak. A rosszul megcsomózott kötél lecsúszott Pesztyelről, aki leesett, és nagyon megütötte magát. Az egyetlen mondat, amely elhagyta ajkát, miközben a hóhér új kötelet készített elő számára, ez volt: „Oroszországban még akasztani sem tudnak!”

Bizonyára azt kérdezed, hogyan születhettek s nőhettek föl Oroszországban ilyen emberek az arisztokrácia körében, amely nem ismert más hagyományt, mint a legundorítóbb hajbókolást a cár előtt és a legbarbárabb zsarnokságot a paraszttal, rabjaival szemben, és amelynek minden érdeke, egész léte ellentmondott a szabadságnak és a humanitásnak. Hogy ebben a környezetben akad egy-két kivétel, ebben nem lett volna semmi meglepő, de hogy több száz, privilegizált helyzetbe született, abban élő és a társadalomban többé-kevésbé magas és jövedelmező posztot betöltő ember áldozza föl mindenét, még az életét is azért, hogy megszüntesse ezeket a privilégiumokat, és fölszabadítsa saját rabjait – ez soha, egyetlen országban sem fordult elő, egyedül Oroszországban. Mivel magyarázható ez a különös jelenség? Én természetük *barbár* érintetlenségével tudom csak megmagyarázni magamnak. Még nem rontotta meg őket a nyugati burzsoá civilizáció tartós hatása, még nem volt idejük betelni véle, mert *itt sohasem volt* [két szó kibetűzhetetlen].

Barbár környezetben élve, barbárok által körülvéve, ennek a civilizációnak a legemelkedettebb és legnemesebb részét tették magukévá, amely eltakarta előlük a másikat, a nyugat-európai népek által oly jól ismert hitvány hétköznapit. Ez a civilizáció számukra reveláció volt, az emberiség vallása. Ez lelkesítette, tette őket hőökké és mártírokká. A dekabrista összeesküvés kezdete 1816-ra tehető, amikor seregeink Napóleon leverése után visszatértek Oroszországba. Miközben keresztülvonultak Németországon és Franciaországon, a fiatal orosz tiszték élénk kapcsolatba kerültek a német diákokkal, a Jugendbund⁴⁹ tagjaival és a francia liberalizmus képviselőivel, még öreg republikánusokkal is. Az ő eszméiket plántálták át Oroszországba, ahol is azok, szűz talajra hullva, dúsabb virágot hoztak, mint születésük helyén. Meg vagyok róla győződve, hogy hasonló okok miatt vált sokkal erélyesebbé és nagyszerűbbé Spanyolországban a Nemzetközi Szövetség,⁵⁰ mint bárhol másutt Európában.

Az 1815 és 1825 közé eső évtized a politikai és társadalmi élet és a humanitárius eszmék születésének és megélénkülésének ideje az orosz nemesség körében. Egészen addig az orosz arisztokraták, az örökletes tisztségviselőknek ez a kasztja, a cárnak ezek az önkéntes lakájai és a földjeiken robotoló rabszolgák kegyetlen rabtartói történelmi létük kezdetétől fogva minden nemes eszmétől mentes, durva, műveletlen

⁴⁹ Elírás, helyesen „Tugendbund” – „Erényesek Szövetsége”.

⁵⁰ Nemzetközi Munkásszövetség – az I. Internacionálé.

barmok voltak, akik sötét előítéleteik és az aljas szervilizmus meg a kegyetlen zsarnokság kettős szégyenének mocsarába süllyedtek. Az orosz nemesség még sohasem kelt föl a cárok ellen, s főként ebben mutatkozik Oroszország és Lengyelország politikai életének mélységes különbsége.

Az orosz és a lengyel történelemnek azonos az alapja: a parasztok rabsága. Ágálhatnak ez ellen a lengyelek, amennyit akarnak, de tény, hogy az ő parasztságuk ugyanolyan rab volt, mint a miénk, sőt nem vétünk az igazság ellen, ha azt mondjuk, hogy az ő arisztokráciájuk még gőgösebben viselkedett rabszolgáskorban tartott parasztjai tömegével, ezekkel a szerencsétlen páriákkal szemben, mint az orosz. A két ország közötti óriási különbség abban áll, hogy Lengyelországban a parasztok rabsága volt a nemesi függetlenség, szabadság és anarchia alapja, Oroszországban viszont, a Moszkvai Államban a parasztok rabsága a nemesek rabságának, a cár és az állam hatalmának alapja lett. Lengyelországban a királyok, akiket mindig bosszantott az arisztokrácia, hogy úgy mondjam, kollektív hatalma, a nyugati uralkodók példájára többször megpróbálták összefogni a parasztokkal az arisztokrácia ellen, de mindig sikertelenül. Oroszországban ezzel szemben a Moszkvai Állam megalapításától egészen 1815-ig minden politikai intézmény a földbirtokos nemesség és a cárok legszorosabb érdekszövetségén nyugodott. Az orosz bojárok önkéntes rabok voltak, a cárok szorgalmas és kétségtelenül odaadó rabjai és állandó népnúzó azzal a föltétellel, hogy a cár is tiszteletben tartja az ő saját jobbágyaik föltötti korlátlan hatalmukat.

Ebből kétféle következmény, két természetes ellentét adódik.

Az első: a lengyel arisztokrácia már régen többé-kevésbé bekapcsolódott a nyugat-európai civilizációba, mellyel különben a római katolicizmus is összefűzte.

A szabadság olyan, mint a levegő: mindenbe életet lehel. Még akkor is meghozza gyümölcsét, ha egyoldalú és igazságtalanságon alapul. A lengyel arisztokráciát büszkeség és lovagias szellem töltötte el, s féltékenyen őrködött szabadsága föltött. Különösen a nemesség középső és alsó rétegében virágzott a hazafiság és a honpolgári erények, e mintegy kéthárom millió ember körében, akiket Lelewel lengyel történész a *nemesi demokrácia* megtestesítőinek nevez, s szembeállítja őket a *nemesi oligarchiával*, a leggazdagabb és legerősebb földesurakkal. Lengyelországnak korán kifejlődött a maga eredeti irodalma, kialakultak saját kulturális szokásai, melyekbe ázsiai féltelenség és vadság keveredik; az orosz bojárok viszont olyanok voltak, mint a mindenkori rabok: ostobák, tudatlanok, faragatlanok, tolvajok és csúsómászók.

A második ellentét a következő: Lengyelországban az egész élet, minden politikai mozgalom, a függetlenségért és szabadságért folyó harc a nemesi rendben összpontosult. 1042 óta, a lengyel parasztoknak földesuraik és (az urak vallásaként rájuk kényszerített) kereszténység elleni utolsó felkelése óta az arisztokrácia igájában senyvedő nép, amelyet belsőleg demoralizált a katolikus nevelés és kultusz örökletes mérge, soha többé nem lázadt föl. Oroszországban pontosan a fordítottja történt. A nemesség önkéntes és kapzsi rabba lett, de a parasztok örökké lázongtak és lázonganak. Mindebből világos, hogy az orosz nép egész jövője a parasztságtól függ; ez vitathatatlan igazság, amelyet, azt hiszem, elég

világosan kifejtettem az Oroszországról Bernben tartott előadásomban.* E beszéd néhány példányát eljuttattam hozzád.

A nyugati civilizáció, amely előtt ténylegesen Nagy Péter zsarnoki reformjai nyitottak kaput Oroszországban – zsarnoki és durva reformok voltak ezek, mint maga a közeg, melyet megpróbáltak átalakítani, a reformer cár nem is emberszeretetből vezette be őket, csakis az állam kiépítésének és megerősítésének céljából –; ez a civilizáció sokáig teljesen külsőleges, hogy úgy mondjam, halott maradt. Hiába kényszerítette rá a cár a bojárokat, hogy borotválják le a szakállukat, dohányozzanak, és vezessék be a társaságba feleségüket és leányaikat. Erőszakkal elvette a családoktól fiaikat, és külföldre küldte őket tanulni. Mindez azonban csak külsőleg változtatta meg Oroszországban az arisztokrácia életét, és érintetlenül hagyta a családok belső életének barbár rendjét. Az udvarhoz legközelebb álló arisztokraták, fiaik és leányaik is csak addig jutottak el, hogy idegen nyelveket tanultak, és különösen franciául úgy beszéltek, mint Versaillesban, azaz papagáj módra utánozták az európai arisztokrácia öltözetét és szokásait, beszédmódját és viselkedését, de közben megmaradtak aljas lakájnak, rabszolgának, hóhérnak, barbárnak, csak még ezerszer visszataszítóbbá váltak nyugati bohócjelmezükben.

Ám ez a civilizáció, jóllehet kizárólag a politikai hatalom céljából vezették be, végső soron mégis adott valamit Oroszországnak a formákon kívül: a tizennyolcadik század nagyszerű irodalmát és humanista filozófiáját. II. Katalin cárnő, Diderot és Voltaire levelezőpartnere, aki nagyon szeretett volna a civilizáció, az emberiség barátja és a szabad szellemű uralkodó mezében tündökölni, jó érzékkel és politikai kacérkodásból – jellemének e két szembetűnő vonásától indítva – lefordíttatta oroszra a század valamennyi kiváló művét. Lefordították Voltaire és az enciklopédisták műveit és még sok más francia és német könyvet. Katalin maga is olvasta és divatba hozta ezt az új irodalmat. Sok udvaronca csak azért vette a kezébe, mert a cárnő így akarta. Filozófussá éppúgy talpnyalásból lettek, mint azelőtt hóhérrá. E művek olvasói között azonban volt egy eleinte csekély számú csoport, amelynek tagjai másképp olvasták e könyveket, akikre a század felvilágosító eszméi, a humanitás eszméi revelációként hatottak, és az istenséget helyettesítették, s életük alapelvevé, új vallássá lettek. Ezek az emberek – akik közül most csak Novikovot,* ezt a kiváló férfiút és e csoport lelkes kezdeményezőjét említem – propagátorokká, apostolokká váltak. Ők lettek az orosz irodalom igazi megalkotói. Saját költségükön küldtek fiatalokat külföldre tanulni, és nem csak azért, hogy alkalmassá tegyék őket az állami szolgálatra. Ezek közé a fiatalok közé tartozott például a történész Karamzin,* aki utóbb hátat fordított nagylelkű pártfogóinak, az államérdekek védelmezőjévé vált és a, hogy úgy mondjam, kincstári hazafiság és a hazafias retorika atyja lett; ugyanakkor ő volt az első Oroszországban, aki egyszerű emberi nyelven írt.

Ezek az emberek kiterjesztették befolyásukat a pétervári és különösen a moszkvai egyetemre is, amely attól kezdve a humanista propaganda központja lett. Ugyanezen eszmék nyugat-európai propagátorainak példáját követve, szabadkőműves-páholyba szerveződtek,* ahová a kíváncsiság és a becsvágy nagyon sok befolyásos, gazdag és rangos embert is bevitt, és ez természetesen bővítette tevékenységük eszközeit, és növelte befolyásukat. II.

Katalin azonban minden látszólagos liberalizmusa, nemi és politikai erköcstelensége ellenére megveszekedett zsarnok volt, és végül megijedt. A páholyt föloszlatták. Novikovot és társait könyörtelenül üldözték. De a magot már elvetették, s olyan gazdag, szűz talajon, mint amilyen az orosz intelligencia volt, óhatatlanul meghozta gyümölcseit.

A századunk elejétől 1812-ig eltelt idő a készülődés, kihordás és észrevétlen, de hatalmas fejlődés periódusa volt. Napóleon betörése 1812-ben az egész birodalmat fölébresztette és fölrázta. S Oroszországra nézve ez hallatlan szerencse. Az állam saját védelme érdekében kénytelen volt mindenkit hadba szólítani: a nemességet, a papságot, a városi polgárságot, a jobbágy parasztokat. Látván, hogy szükség van rá, mindenki úgy érezte, hogy újjászületett. Ekkor suhant át a szabadság első fuvallata a rabszolgák birodalma fölött. 1812 után a parasztok újból szabadságot és földet követeltek. Ami a nemesifjakat illeti, akik a háború során megjárták Európát, más emberként, mint liberálisok és forradalmárok tértek vissza. Attól kezdve széles körű propaganda indult meg minden városban, minden helyőrségben, Oroszország minden nemesi családjában. Végül még a nők is bekapcsolódtak, mégpedig határtalan szenvedéllyel. Ez jelentette szellemi, erkölcsi és társadalmi emancipációjuk első lépését. A visszataszító, faragatlan és zsarnokian barbár orosz nemesség mintegy varázsütésre a humanitás és a szabadság fanatikus hirdetője lett.

E nagylelkű és nemes tűzben égő környezetben felnőtt nagy költőnk, Puskin megajándékozott bennünket humánus költészetével. Végérvényesen átalakította nyelvünket, és az új civilizáció legnagyobb propagátora lett Oroszországban. Egyébként heves, de gyöngé és – mint majdnem minden művész – állhatatlan természetű lévén, a hatalommal szembeni hosszas ellenzékiesség után azzal végezte, hogy megbékélt Miklós cárral, aki kinevezte udvari apróddá. Puskin neve azonban emiatt nem veszített népszerűségéből, továbbra is az orosz élet megújulásának szimbóluma volt.

Ilyenek voltak ezek az új, csupa élet és lendület férfiak, akikkel Miklós cár már a trónra lépése napján szembekerült. A dekabristák fölkelésének elfojtását iszonyatos reakció követte. Eltaposott, megölt mindent, ami humánus, jó, értelmes és szabad volt; Miklós cárral együtt mindaz, ami alantas, durva, csúszómászó, kegyetlen és aljas, fölült a trónra. Kezdetét vette [kibetűzhetetlen szó] a humanitás szisztematikus és teljes kiirtása a durva állatiasság, korlátoltság és faragatlanság nevében. S az új, jobban mondva restaurált, fölújított és a cár vaskeze által megerősített valóság közepette jelentkeztem én, a tizenégy esztendő kamasz, a tüzeriskolába kadétnak.

Gyökerestül, az utolsó csiráig kiirtani az orosz társadalomból a liberális szellemet, elfojtani minden alattvalóban az érzésekre és gondolatokra való legkisebb törekvést is – ez volt Miklós cár fő gondja és leghőbb vágya uralkodásának szörnyűsége harminc esztendeje alatt. Erre két út kínálkozott. Először: könyörtelenül üldözni mindent, ami becsületes és gondolkodó még maradt a dekabristák leverése után Oroszországban. Másodszor: korlátlanul szabadjára engedni és pártfogolni mindazt, ami aljas, kegyetlen, durva, szolgai és meghunyászkodó ebben a szerencsétlen országban. Ez az új Oroszország megölését és a régi föltámasztását jelentette. Miklós cárnak választania kellett a liberálisok, illetve a nép és az

állam megrablói között – és ő természetesen a rablókat választotta. Uralkodása alatt a birodalom minden pontját elárasztotta a bürokratikus csőcselék, amely könyörtelenül harácsolt, taposott, durváskodott és kegyetlenkedett lefelé, és mindig vakon hitt és hízelgett, reszketett az előtt, aki nála följebb helyezkedett el – egyszóval a minden zsarnoki országban megtalálható, de nálunk barbár együgyűséggel és bizánci álszentséggel tetézt bürokrácia.

Miklós cár uralma alatt az emberek valósággal fulladoztak Oroszországban. Minden emberséges gondolatot üldöztek. Jaj volt annak, aki csak zúgolódni is merészelt a cári satrafák naponta ismétlődő aljasságai miatt – azonnal végeztek vele. Jaj volt annak, aki másképp merészelt gondolkodni, mint ahogy előírták – azonnal eltűntették. A közigazgatás mindennapi gyakorlatává tett terror uralma volt ez.

Mindaz, amit az orosz társadalom I. Sándor alatt a humánus civilizáció áldásaként élvezett, I. Miklós uralkodása alatt elveszett. Mindaz, ami jó volt ebben a társadalomban – a nemesi ifjúság pár száz főnyi színe-java –, eltemetődött Szibériában. Az a kevés, ami megmaradt...

[Itt félbeszakad a kézirat]

Jegyzetek

Gyónás

Orlov gróf, Alekszej Fjodorovics (1786-1861) – I. Miklós bizalmasa. Vezető szerepet játszott a dekabrista felkelés katonai leverésében. 1844-től a cári kancellária III. Ügyosztálya, a hírhedt és rettegett titkosrendőrség vezetője.

1840-ben – 1840. június 25-én érkezett Berlinbe; az ottani egyetem vendéghallgatójaként ugyanazokat az órákat látogatta, mint Friedrich Engels.

A jelenlegi uralkodó – IV. Frigyes Vilmos (1795-1861) porosz király. 1841-ben lépett a trónra; eleinte – taktikai okokból – liberális elveket igyekezett érvényesíteni a kormányzásban.

Ruge, Arnold (1802-1880) – ifjú-hegeliánus gondolkodó, újságíró. A *Hallische Jahrbücher* (1838-1841), a *Deutsche Jahrbücher* (1841-1843), majd a híres *Deutsch-Französische Jahrbücher* szerkesztője. Bakunyinnal, akivel 1862-ben ismét kapcsolatba került, érdekes visszaemlékezést hagyott hátra.

Stein, Lorenz von (1815-1890) – ügyvéd, saint-simonista gondolkodó. Említett könyvének pontos címe *Der Sozialismus und Kommunismus des heutigen Frankreichs*.

Strauss, David Friedrich (1808-1874) – a korai kereszténység kutatója.

A folyóiratot betiltották – Bakunyin téved: Ruge kiadványát nem csak az ő cikke miatt tiltották be. Írása azonban, amelynek pontos címe *Die Reaktion in Deutschland*, nagy feltűnést keltett a német értelmiség körében, s híre eljutott az ország határain túlra is. „Szépirodalmi értékű, nagyszerű cikk, s alighanem ő az első francia... aki megértette Hegelt és a német gondolkodást. A demokratikus tábornak hangos, nyílt, ünnepélyes, erőteljes sugárzó kiáltása ez” – jegyezte fel naplójába 1843. január 7-én Alekszandr Herzen, aki akkor még nem tudta, hogy a Jules Elysard álnév mögött barátja rejtőzik. Bakunyin ezt az álnevet a „népek tavasza” idején is megtartotta, sőt orosz verzióját (Ju. Jelizarov) szibériai publicistaként is felhasználta.

Herwegh, Georg (1817-1875) – költő, liberális, majd az 1840-es évektől demokrata nézeteket valló politikus. Bakunyinnal 1848-ig állt kapcsolatban. Felesége, Emma Herwegh tervezte az orosz forradalmár megszöktetését a szászországi börtönből.

Bluntschli, Johann Kaspar (1808-1881) – svájci származású állam- és nemzetközi jogász. A zürichi és számos német egyetem tanára.

Fröbel, Julius (1805-1893) – újságíró, természettudós, az 1848-as frankfurti parlamentben a balszárny képviselője. Ezután ismét Svájcban, majd egy ideig az Egyesült Államokban élt.

Rhomer fivérek – Rhomer, Friedrich (1814-1856), zürichi jogász, jobboldali politikus, az 1840-es évek elején új Messiásként jelentkezett egy kis létszámú misztikus szekta élén. Rhomer, Theodor (1816-1856), újságíró, a szekta

prófétája, az állam és az egyház viszonyáról, valamint az ősi Germánia emberiségformáló missziójáról publikált könyveket.

Weitling, Wilhelm (1808-1871) – utópista szocialista, a német munkásmozgalom egyik úttörője. 1844 után angliai, belgiumi, majd egyesült államokbeli emigrációban élt.

A svájciak közt nem voltak kommunisták – Bakunyin itt vagy szándékosan elhallgatja e kapcsolatait, vagy valóban nem ismerte az első „igazi” svájciakból álló s az 1840-es években már létező kommunisztikus közösségek tagjait.

Drezdában és Svájcban pedig egyetlen lengyelt sem láttam – Berlinben, Drezdában és Zürichben nemhogy nem kerülte a lengyeleket, hanem – nemrégiben előkerült jegyzetfüzete tanúsága szerint – éppen ezekben az években alapozta meg szerteágazó kapcsolatait a lengyel emigránsokkal. Nyugat-európai letelepedése első hónapjaitól kezdve lengyelek segítségével illegális úton juttatta el leveleit oroszországi rokonaihoz.

Reichel, Adolf (1817-1897) – zenepedagógus, zeneszerző. 1849 után nem foglalkozott politikával, de a Bakunyinnal és Herzennel ekkor fenntartott kapcsolatai miatt a bécsi, illetve a berlini hatóságok még csaknem másfél évtizedig figyeltették.

Brüsszelben megismerkedtem Lelewellel – Lelewel, Joachim (1786-1861), történész és numizmatikus, egyetemi tanár, az 1830-1831-es lengyel nemzeti felkelés egyik vezéregyénisége, az emigráció demokratikus szárnyának ideológusa. Az 1844. áprilisi lyoni megmozdulások után kiutasították Párizsból. Hátralévő éveit egyre magányosabban Brüsszelben élte le.

Amely miatt őt kiutasították Párizsból – Bakunyin itt elhallgatja, hogy a Lelewellel és lengyel emigráns társaival való kapcsolatok alapozták meg a lengyel-orosz forradalmi akcióegységet.

Vorwärts – véletlenül vagy szándékosan egybemossa e helyütt a *Vorwärts* című német emigráns kiadvány két korszakát. A hetilap 1844 elejétől jelent meg Párizsban, s ekkor még mérsékelt liberális irányzatot képviselt. Csak később lett radikálisabb, miután a berlini hatóságok a Porosz Királyság területén betiltották a terjesztését. Ekkor lett munkatársa Karl Marx és Heinrich Heine; maga Bakunyin is ez idő tájt csatlakozott a *Vorwärts*-csoporthoz. Lakáshelyzetének megoldódásáig a lap irodahelyiségében lakott. Marx és néhány követője Párizsból történt kiutasítása felháborodást váltott ki Bakunyinból, hiszen Marx és Engels közeli ismerőse volt.

Ivan Golovinnal – Golovin, Iván Gavrilovics (1816-1886), emigráns orosz újságíró. Rendkívül ellentmondásos egyéniség; első könyvei, angol és francia lapokban megjelenő cikksorozatai felszínességük ellenére – sokat tettek a cári kül- és belpolitika leleplezéséért. II. Sándor uralkodása idején felajánlotta szolgálatait az orosz titkosrendőrségnek.

Czartoryski, Adam Jerzy herceg (1770-1861) – I. Sándor orosz uralkodó ifjúkori barátja, 1804-1807-ig az oroszországi külügyek irányítója. 1815 után a lengyel nemzeti mozgalom konzervatív erőinek vezére, az 1830-1831-es lengyel felkelés alatt egy ideig a kormány élén állt. Az emigrációban azután az úgynevezett Hotel Lambert csoport, a jobbszárny nagy tekintélyű vezetője.

Rilejev, Kondratyij Fjodorovics (1795-1826) – költő, a dekabrista Északi Társaság vezetője.

Pesztjel, Pavel Ivanovics (1793-1826) – ezredes. 1816-tól kezdve több illegális szabadkőműves-társaság tagja. A dekabrista programtervezet, *Russzkaja Pravda* (Orosz Igazság) szerzője, a Déli Társaság vezetője.

Biernacki, Alojzy (1778-1854) – földbirtokos és agrárszakember, az 1830-1831-es lengyel felkelés alatt egy ideig a lengyel kormány pénzügyminisztere volt.

Turgenyev, Nyikolaj Ivanovics (1789-1871) – közgazdász, a dekabrista mozgalom mérsékelt – alkotmányos monarchista – szárnyának ideológusa. A dekabrista felkelés idején külföldön tartózkodott, távollétében ítélték halálra. Az emigráció éve alatt emlékiratai tették ismertté, amelyekben a hazai állapotokat liberális nemesi szemszögből bírálta. Bakunyinnal 1862-ben látták viszont egymást Párizsban. Levelezésüket a közelmúltban találták meg és adták ki.

Mickiewicz, Adam (1798-1855) – lengyel költő. Az 1830-1831-es felkelést követően emigrációban élt. 1840 után a Collège de France szláv irodalmi tanszékén adott elő. A pánszlávizmus egy különös válfajaként ekkor hirdette meg a lengyel nemzetnek messianisztikus szerepet tulajdonító elméletét. A *Gyónás*-ban leírtakkal szemben Bakunyinnak és Mickiewicznek a szlávosság jövőjéről alkotott elképzelései bizonyos pontokon találkoztak.

Towiański, Andrzej (1799-1878) – lengyel emigráns, a nevével fémjelzett misztikus-irracionális eszmerendszer prófétája. Sokáig Mickiewicz is a hatása alatt állt. Életének számos vonatkozása vár még tisztázásra; van olyan vélemény is, hogy az 1840-es években együttműködött a bécsi titkosrendőrséggel.

A franciák közül a következőket ismertem:

Chambolle, Michel-Auguste (1802-1883) – újságíró és képviselő, mérsékelt liberális politikus. 1837-től a *Le Siècle* szerkesztője.

Merreau, Charles (1807-1879) – újságíró, képviselő, egy ideig Adolphe Thiers munkatársa. 1844 és 1849 között a mérsékelt liberális *Le Constitutionnel* szerkesztője.

Girardin, Émile de (1806-1881) – újságíró, 1836-tól a *La Presse* című lap szerkesztője, a kapitalizmus korának jellegzetes „olcsó újságírást” honosította meg Párizsban. Monarchistaként indult, később mérsékelt liberális nézeteket hirdetett, s közben rendszeresen nagyobb pénzüsségeket fogadott el I. Miklós párizsi ügynökeitől.

Durrieu, Xavier (1814-1868) – a párizsi republikánus balszárny népszerű publicistája, a *Le Temps* című lap munkatársa, majd 1845 után a *Le Courrier Français* című kiadvány főszerkesztője.

Faucher, Léon (1803-1854) – közgazdász, mérsékelt liberális politikus, a szabad kereskedelem híve.

Bastiat, Claude-Frédéric (1801-1850) – közgazdász, a szabad kereskedelem legismertebb franciaországi népszerűsítője.

Wolowski, Louis (1810-1876) – közgazdász, egyetemi tanár, az 1830-1831-es felkelés résztvevője, 1848-1849-ben, a népek tavaszán mérsékelt liberális képviselő.

Béranger, Pierre-Jean de (1780-1857) – francia forradalmi költő.

Lamennais, Félicité-Robert de (1782-1854) – abbé, publicista, a „demokratikus katolicizmus” ideológusa.

Arago, François (1786-1853) – fizikus, csillagász, a párizsi obszervatórium igazgatója, republikánus politikus. A „népek tavasza” idején az ideiglenes kormány hadügyi, majd tengerészeti minisztere.

Arago, Étienne (1802-1892) – François Arago testvére, vegyész, újságíró. Fiatal korában tevékeny carbonaro volt, a radikális köztársaságpártiak szócsövétül szolgáló *La Réforme* szerkesztője. Az ideiglenes kormányban a postaügyeket irányította.

Arago, Emmanuel (1812-1896) – François Arago fia. Jogász, köztársaságpárti publicista, az ideiglenes kormány lyoni megbízottja, majd berlini nagykövete.

Marrast, Armand (1801-1852) – újságíró, köztársaságpárti politikus, a *La Tribune*, majd a *Le National* című kiadványok szerkesztője. A „népek tavasza” idején Párizs polgármestere volt.

Bastide, Jules (1800-1879) – pedagógus, újságíró, köztársaságpárti politikus, a *Le National* című lap szerkesztője, az ideiglenes kormány külügyminisztere.

Cavaignac, Godefroy (1801-1845) – radikális köztársaságpárti politikus, carbonaro. Egy ideig angliai emigrációban élt, 1843-ban az Emberi Jogok Társaságának elnökévé választották.

Flocon, Ferdinand (1800-1866) – radikális köztársaságpárti politikus, a *Réforme* igazgató szerkesztője. Az 1840-es években közel állt a Franciaországban élő emigráns politikusokhoz, így Marxhoz és Bakunyinhoz is. Az ideiglenes kormány kereskedelmi minisztere.

Blanc, Louis (1811-1882) – utópista szocialista gondolkodó, műveit Bakunyin is jól ismerte. 1862-ben Londonban ismét találkoztak. Az 1860-as évek második felében Bakunyin gyakran polemizált Louis Blanc társadalomelméletével, s elítélte ragaszkodását a franciaországi központosító jakobinus hagyományhoz.

Considérant, Victor-Prosper (1808-1893) – utópista szocialista, újságíró, Charles Fourier tanítványa. A *La Phalange* és a *La Démocratie pacifique* című kiadványokat szerkesztette.

Duprat, Pascal (1816-1885) – mérsékelt köztársasági politikus. 1847-től a *La Revue indépendante* című kiadvány szerkesztője.

Pyat, Félix (1810-1889) – író, újságíró, köztársasági politikus. Bakunyin 1862-ben felújította vele az ismeretséget, később viszont élesen bírálta a jakobinus tradícióhoz való ragaszkodásáért.

Schoelcher, Victor (1804-1893) – közgazdász, a „népek tavasza” idején az ideiglenes kormány megbízásából Franciaország tengerentúli területein irányította a rabszolgák felszabadítását.

Michelet, Jules (1798-1874) – francia történész, a monumentális *Histoire de France* (1833-1867) szerzője. Bakunyin az 1860-as években újra kapcsolatba került vele, s nagymértékben az ő kutatásaira támaszkodva munkálta ki a maga történelemszemléletét.

Quinet, Edgar (1803-1875) – francia történész, író. Bakunyin többször találkozott vele, így Herwegh, Proudhon és néhány Párizsban tartózkodó orosz utazó társaságában is.

Proudhon, Pierre-Jean (1809-1865) – utópista szocialista gondolkodó, a modern anarchizmus egyik elméleti megalapozója, Bakunyin közeli ismerőse volt Párizsban. Személyes kapcsolatuk 1848 után megszakadt, s az orosz forradalmár csupán néhány héttel Proudhon halála előtt újította fel.

Sand, George (Dudevant-Dupin, Amandine Aurore Lucie) (1804-1876) – francia író. Bakunyin kedvelt szerzője és jó barátja. Az orosz forradalmár Európába történt visszatérésekor már nem kereste fel a bonapartista kapcsolatokat fenntartó írónt.

Mamiani della Rovere, Terenzio gróf (1799-1885) – író, az 1831-es bolognai felkelés leverése után franciaországi emigrációban élt. 1848-ban rövid ideig a pápai állam miniszterelnöke.

Pepe, Guglielmo (1783-1855) – hivatásos katonatiszt, carbonaro. Az 1820-as nápolyi forradalom vezéregyénisége.

Olykor Párizsba érkező oroszokat is láttam – Bakunyin tudatosan félreinformálja I. Miklóst az utazókból vagy a francia fővárosban évekre letelepedő honfitársaiból álló orosz kolónia életéről. Legtöbb ismerőse, mint például V. P. Botkin, P. V. Annyenkov, N. P. Ogarjov, G. M. Tolsztoj, A. P. Polugyenszkij, N. A. Melgunov baráti viszonyban állt francia köztársasági politikusokkal, német, olasz, lengyel emigránsokkal, sőt némelyikük Marxszal és Engelsszel is.

Thiers, Adolphe (1797-1877) – francia politikus, egy ideig a „polgárkirályság” miniszterelnöke.

Free-traderek – a szabad kereskedelem hívei.

A Lengyel Királyság próbálkozása – a lengyel nemzeti-felszabadító mozgalom legismertebb kezdeményezéseiről van szó: az 1846 februárjában csirájában elfojtott poznani összeesküvésről, a galíciai lengyel nemesség függetlenségi megmozdulásáról, továbbá a szabad város státusát élvező Krakóban vérbe fojtott felkelésről.

A fehér-orosz unionistákról – a cikk 1846. március 19-én jelent meg, igen nagy feltűnést keltve a francia fővárosban.

Lengyel Demokrata Társaság – Towarzystwo Demokratyczne Polski (TDP), a harmincas és a negyvenes években a baloldali lengyel emigráció legbefolyásosabb szervezete.

1847. november 17-én (29-én) – az említett beszédet, amelynek elmondásáért Bakunyint kiutasították Franciaországból, hamarosan angol, lengyel, német, olasz, cseh és magyar nyelvre is lefordították.

„*Fasse son devoir*” – az ünnepi megemlékezés 1848. február 14-én hangzott el. Szövege mindmáig nem került elő, fennmaradt azonban Lelewel válaszbeszéde, amelyben a következőket mondta Bakunyinnak: „Valóban, nem lehet szakadék azok között a lengyelek és oroszok között, akik a szabadság hívei. (...) Ne hagyd el a vártát, amelyen állsz, Bakunyin; vidd végig az ügyet, s vérted fel magad a leselkedő akadályokkal szemben.”

Guizot, François (1787-1874) – történész, a „polgárkirályság” utolsó miniszterelnöke.

Duchâtel, Charles gróf (1803-1863) – jogász, közgazdász, a „polgárkirályság” utolsó belügyminisztere.

Csak kétszer mentem el – Bakunyin valóban került a Kommunisták Szövetsége brüsszeli tagozatának üléseit, elítélte a Marx irányítása alatt álló Deutscher Arbeiter Verein szervezetét is. „Távol tartom magam tőlük, és határozottan kijelentem, hogy nem lépek be kommunista kézműves szövetségükbe” – írta a belga fővárosból Georg Herweghnek.

Skrzynecki, Jan (1787-1860) – hivatásos katonatiszt, az 1830-1831-es felkelés során egy ideig a lengyel hadsereg főparancsnoka. Az emigrációban a jobbszárnyhoz tartozott.

Méroude, Philippe de (1791-1857) – mérsékelt liberális belga politikus. Lafayette tábornok unokaöccse. I. Lipót uralkodása idején több ízben töltött be miniszteri és nagykövetségi posztot is.

Montalembert, Charles de (1810-1870) – egy ideig a liberális katolicizmus ideológusa, a „népek tavasza” idejére azonban a katolikus mozgalom konzervatív szárnyának élén találjuk.

Caussidière, Marc (1808-1861) – carbonaro, az 1834-es lyoni felkelés után húszesztendei kényszermunkára ítélték, amelynek csak egy részét töltötte le. Közvetlenül a februári forradalom után a párizsi rendőrség vezetője lett. Herzen emlékezete szerint 1848 tavaszán Bakunyinnal kapcsolatban azt a megjegyzést tette, hogy „a forradalom első napján felbecsülhetetlenül fontos ember, a második napon azonban sortűz elé kell állítani”. Angliai emigrációjában több ízben sajnálkozott, hogy egykor így nyilatkozott az ekkor börtönben levő Bakunyinról.

Ledru-Rollin, Alexandre-Auguste (1807-1874) – ügyvéd, radikális köztársasági politikus, az ideiglenes kormány belügyminisztere.

Konzervatív kortársainak egy része, de néhány történész is mindmáig azzal vádolja Bakunyint, hogy – az őt egyébként alig ismerő – Ledru-Rollin kémje volt Kelet-Európában.

Albert (Martin), Alexandre (1815-1895) – vasmunkás, az ideiglenes kormányban egyedül ő képviselte a munkásságot. Kezdetől fogva bizonytalankodott, és hamarosan opportunistá lett.

Szazonov, Nyikolaj Ivanovics (1815-1862) – emigráns publicista, Herzen ifjúkori barátja. A negyvenes években Franciaországban élt; a „népek tavaszán” több vezető napilap külpolitikai rovatát vezette. Egy ideig Marxhoz is közel állt, 1848-ban franciára fordította a *Kommunista Kiáltvány* egy részét. Kitűnő cikkei és I. Miklós elleni híres pamfletje ellenére sem váltotta be tanítómestere, Pjotr Csaadajev és kortársai hozzá fűzött reményét.

Herzen (Gercen) Alekszandr Ivanovics (1812-1870) – orosz forradalmi demokrata, író, emigráns politikus és materialista filozófus. Az 1830-as években a moszkvai egyetemen részt vett egy saint-simonista kör összejövetelein, amiért több évre száműzték. Bakunyinnal 1839-ben került jó barátságba Moszkvában; az ő anyagi segítsége tette lehetővé Bakunyin első nyugat-európai utazását. 1847-ben többször is találkoztak Párizsban. Szászországi bebörtönzése idején Herzen igyekezett anyagi segítséget nyújtani neki, s számos írásban tiltakozott barátja és harcostársa bebörtönzése ellen. Tehát Bakunyin a továbbiakban valótlán adatokat szolgáltat a cárnak, amikor ismeretségüket jelentéktelennek tünteti fel.

Sem aljasságra – Bakunyin őszinteségéhez e helyütt nem fér kétség. Érett anarchista korszakában sem lett az egyéni terror szószólója, de még híve sem.

A kolera idején történt – 1831-ben Pétervárott és néhány orosz kormányzóságban kolerajárvány ütötte fel a fejét. Ennek kapcsán tört ki a *Gyónás*-ban említett lázadás, amelyet I. Miklós utasítására hihetetlen kegyetlenséggel vertek le. A fővárosban azonban a cárnak szuggesztív fellépésével, a hadsereg nélkül is sikerült leszerelni, sőt a Szenátus téren térdre kényszeríteni a tömeget.

Krilov-nak *A béka meg az ökör* című állatmeséjére utal Bakunyin, amelyben az alábbi sorok olvashatók:

*Nem áll magában ez a példa,
Mert hány kisember élt és él ma,
Ki pöffeszkedve vágya többnek látszani –
Senki létére nagyot játszani.*
(Szabó Lőrinc fordítása)

A *Vor-Parlament* ülészaka 1848. március 31-én nyílt meg, és április 3-ig tartott. A különböző német államok ötszázötvenegy küldöttet delegáltak.

A badeni felkelés – Bakunyin Berlin felé vezető útján jóval nagyobb szerepet játszott a Rajna menti német tartományokban. Ekkor történt az a jellemző eset is, hogy fellázadt paraszttal találkozván, hadrendbe állította a zendülőket, tanácsokkal látta el őket, s mikor egy parasztszekéren folytatta útját, azok bevették és felgyújtották a gyűlölt földesúr kastélyát.

Georg Herwegh megbízásából Kölnben és Frankfurtban sorra látogatta a legbefolyásosabb radikális politikusokat mint a franciaországi betörésre készen álló német légió szálláscsinálója. Eközben gondosan kerülte a Marxszal való találkozást, hiszen tudta, hogy a német politikus ellenzi a franciaországi német menekültekből és vendégmunkásokból álló légió létrehozását, és az egyéni hazatérés híve. Csaknem húsz esztendővel később *A korbácsos Német császárság és a szociális forradalom* című művében Bakunyin is beismerte, hogy ebben a kérdésben Marxnak volt igaza.

Egészen a Szláv Kongresszusig – az orosz forradalmár május 29-én érkezett Prágába vasúton. A Szláv Kongresszus Előkészítő Bizottsága azonban már május 19-én értesült arról, hogy „Cibulsky berlini szlavista professzor magával hozza Bakunyin orosz emigránst”. Június 1-én a *Bohemia* című prágai lap kiemelte, hogy „a Szláv Kongresszus egyik kiválósága az orosz Mihail Bakunyin”.

A prágai Szláv Kongresszus hivatalosan 1848. június 2-án nyílt meg ünnepélyes külsőségek között. Ekkor már napok óta folytak a munkamegbeszélések. A közel háromszázötven résztvevő többsége cseh nemzetiségű volt. Bakunyin és a poznani Karol Libelt népszerűségéből eredő befolyásának és határozott fellépésének köszönhető, hogy az Előkészítő Bizottság javaslatával szemben a Kongresszus úgy döntött, hogy a nem a Habsburg-birodalomból érkező vendégek a delegátusokkal egyenlő jogokat élvezzenek; az eredetileg ausztrorszláv szellemben született program a „népek tavasza” eszméit sugározza.

Ledóchowski, Jan (1791-1864) – földbirtokos, az 1830-1831-es lengyel felkelés résztvevője. A negyvenes években hivatalosan ő tartotta a kapcsolatot a franciaországi lengyel demokratikus kolónia, valamint a párizsi kormány között.

Lamartine, Alphonse de (1790-1869) – francia költő, a romantika egyik első európai képviselője; konzervatív politikusnak indult, majd 1833-ban liberális programmal választották képviselővé. 1848-ban egy ideig az ideiglenes kormány külügyminisztere volt. Indult a köztársasági elnökjelölő választásokon, de vereséget szenvedett.

Robert, Cyprien (1807-?) – író, szlavista, a *Les Deux panslavismes* (1847) és a *Le Monde slave* (1851) című munkák szerzője. Eredetileg az Hotel Lambert csoporthoz közelálló nézeteket vallott, később azonban önálló pánszláv programot hirdetett meg, amelyet első ízben a *Revue des deux Mondes* hasábjain tett közzé.

Palacký, František (1798-1876) – jogtörténész, publicista, a cseh nemzeti mozgalom legismertebb ideológusa, a cseh tartományok történetével foglalkozó monumentális munka szerzője.

Šafárik, Pavel Jozef (1795-1861) – szlavista filológus és etnográfus, a „népek tavaszán” az ausztrorszláv eszmék szószólója.

Thun, Josef Matej (1794-1869) – földbirtokos, csehországi (bohémiai) föderalista politikus, a prágai Szláv Kongresszus Előkészítő Bizottságának elnöke.

Hanka, Vaclav (1791-1861) – irodalmár és régész, a prágai egyetem tanára, a cseh főváros Nemzeti Múzeumának könyvtárosa. A csehországi konzervatív ruszofilizmus legismertebb terjesztője.

Kollár, Jan (1793-1852) – pesti szlovák evangélikus lelkész, író, szlavista, a *Dčera slavi* című epikai költeményében már 1824-ben meghirdette az egységes szláv nemzet és nyelv programját. Szemben állt a magyar forradalommal és szabadságharccal. 1849-től a bécsi egyetem régészprofesszora.

Hurban, Jozef Miloslav (1817-1888) – evangélikus lelkész, író, politikus, az 1840-es években Štúrral együtt vezető szerepet játszott a szlovák nemzeti mozgalomban. 1848 végén szlovák szabadcsapatokat szerveztek az osztrák hadsereg támogatására. A „népek tavasza” után fokozatosan visszavonultak a politikai szerepléstől.

Štúr, Ludovit (1815-1856) – szlovák író, politikus, a pozsonyi evangélikus líceum csehszlovák tanszékének tanára.

Majd politikai tényezővé emelkedett – Bakunyinnál itt összemosódik az ausztrorszlavizmus, a szláv kulturális kölcsönösség (kulturális pánszlávizmus) és a ruszofilizmus egymással élesen szemben álló cseh és szlovák képviselőinek állásfoglalása.

Ugyancsak hivatalosan elismertek – a Gyónás-ban szereplő események idején Bécsben a Fikkelman-Pillersdorf-kormány működött, Innsbruckban a Bécsből elmenekült udvari kamarilla néven ismert politikai testület székel, Pesten pedig a Batthyány-kormány.

Šafáriktól, Palackýtól és Thun gróftól származott – a valóságban az említettek korántsem lelkesedtek egyértelműen a Szláv Kongresszus összehívásának gondolataért. Az ötlet három helyen: Horvátországban, Poznańban és a felvidéki szlovákság körében merült fel, körülbelül egyidőben, de egymástól függetlenül. A sajtóban Iván Kukljević-Saksinski horvát publicista adott hangot a Szláv Kongresszus összehívása gondolatának.

Brauner, František August (1810-1880) – jogász, fontos szerepe volt a prágai Szláv Kongresszus előkészítésében, akárcsak korábban az 1848. márciusi prágai forradalmi megmozdulásokban.

Egy óhitű pápa – Miloradov, Alimpij (Olimpij atya), a bukovinai Belaja Krinyica óhitű kolostor szerzetese. Bakunyin jórészt a tőle nyert információkra támaszkodott, amikor a Kongresszus lengyel-ruszin

szekciójában felszólalt a cár és a hivatalos pravoszláv egyház által üldözött óhitűek érdekében; a *Gyónás*-ban ezt elhallgatta.

Šafárik nyomtatásban megjelent kongresszusi beszámolójában – az első részletes beszámoló nem Šafáriktól származik: *Opis pierwszego Zjazdu Słowińskiego* címmel jelent meg Poznańban 1848-ban J. Moraczewski gondozásában.

Demokratikus szellemben volt megfogalmazva – Az új szláv politika alapjai című tervezete, amelyet eredetileg franciául írt a kongresszus néhány résztvevője számára, 1848 szeptemberében – szerzője akaratától függetlenül – egyidejűleg német, lengyel és cseh nyelven is megjelent. A sok általánossággal megtűzdelt írásban Bakunyin tompított a társadalmi küzdelem radikális jelszavain, amelyeket korábban képviselt.

Még azt is tanácsoltam a kongresszusnak – a kongresszusi dokumentumok végleges változatának megfogalmazása Palacký nevéhez fűződik. Kidolgozásában azonban Bakunyin és a poznaí K. Libelt is részt vett. Az utóbbi kettő nyomására kerültek be a dokumentumokba azok a részek, amelyekben megkísérelték összhangba hozni a Szláv Kongresszus küldötteinek „specifikus” össz-szláv és az európai forradalmi mozgalmak képviselőinek „egyetemes” céljait.

És milyen eszközeim voltak hozzá – Bakunyin alaposan aláértékeli mindazt, amit a cári autokrácia elleni küzdelemben az emigrációban tett. Már az is felbecsülhetetlen, hogy igen sok vezető európai politikussal megértette, hogy létezik, és egyre határozottabban hallatja szavát „a másik Oroszország” is.

Különösen a Kis-Oroszországgal fennálló kapcsolataimról – Bakunyin valóban utalt néhányszor szerteágazó oroszországi kapcsolataira. Egy ízben például azt mondta Arnold Rugénak, hogy bízik a hazai vegyes rendű értelmiségben, „a pópafiakban”, akikkel közvetlen kontaktusban is állt. A naplóíró Warnhagen von Ense pedig feljegyezte, hogy az orosz hadseregben állítólag van egy Bakunyin Barátai elnevezésű közösség. Csak napjainkban derült fény rá, hogy ezeknek a híreknek volt némi alapja: a cári titkosrendőrség iratai bizonyítják, hogy az orosz forradalmár rendszeresen érintkezett néhány hazai követőjével.

Az orosz tengerbe ömöljön – Bakunyin Puskinnek egy nemzeti elfogultsággal teli versére utal:

*A hű orosz, a kérkedő-víg
Polyák állja-e a sarat?
A sok szláv folyó az orosz tengerbe ömlik?
– Ez a kérdés –, vagy elapad?*

OROSZORSZÁG RÁGALMAZÓIHOZ

(Szabó Lőrinc fordítása)

Bakunyin, aki élete során nagyon kevésszer idézett verseket, erre a versre háromszor is visszatért. Tisztiskolás korában olvasta először, még a lengyel felkelés idején; sőt „lengyelfaló” érzelmeiktől fűtve lemásolta, és szüleinek is elküldte. A *Gyónás* megírása után húsz évvel pedig, amikor az *Államiság és*

anarchia szövegén dolgozott, ismét visszatért a vershez, immár az orosz nacionalizmust, a lengyelelленességet, a pánszlávizmust ostromozva benne.

Görögország is belép a Szláv Szövetségbe – 1862 nyarán a *Népi ügy. Romanov, Pugacsov vagy Pesztyel?* című brosúrában Bakunyin – majdnem szó szerint – ismét elővette ezt a tervet.

Különösen a lengyel szekcióban – a kongresszusi jegyzőkönyvek tanúsága szerint Bakunyin valóban nagyra értékelte a lengyel-ruszin szekció Romanov-ellenes célkitűzéseit. Az elkövetkező hónapokban pedig arra törekedett, hogy ne szakadjon meg a kapcsolat egykori szekciótársaival.

„Isten óvjon bennünket az értelmetlen és kegyetlen orosz rebelliótól” – Puskin szavai *A kapitány lánya* egyik fogalmazványából valók. Ez a rész az író életében nem került be a műbe, de Bakunyin a jelek szerint ismerte, s emlékezetből idézi. Honti Rezső fordításában a következőképpen hangzik: *„Isten ne adja, hogy lássak még orosz lázadást: esztelen, kíméletlen valami.”*

És az úgynevezett cseh demokraták szervezték – a prágai felkelésre nem került volna sor, ha a város diáksága nem készült volna már hetek óta egy esetleges védelmi akcióra. A harcok kirobbanását siettetette a várost körülfutó Windisch-Grätz-katonák – parancsra teljesített – provokációja. A lövöldözés során Windisch-Grätz feleségét is megölték, ami csak növelte a megtorlás erejét. Az igazi ok azonban az volt, hogy a birodalom vezetőit Bécsben és Innsbruckban egyaránt nyugtalanították a Szláv Kongresszus balra tolódásáról érkező hírek. A felkelés június 12-én robbant ki, és öt napon keresztül tartott. A barikádharcokban a Kongresszus számos küldötte, így Bakunyin, Kuslan báró – a horvát balszárny vezetője – és Štúr is részt vett.

Önkéntes szolgálatot teljesítve – egyes szemtanúk úgy emlékeznek, hogy Bakunyin a felkelők vezérkarához tartozott. Mások viszont az emlékezésben írtakat erősítik meg.

Akiket becsapott a francia forradalmi kormány – Bakunyin itt megismétli azt, amit 1848. december 10-én George Sandhoz írt levelében fogalmazott meg: a párizsi kormány okolható azért, hogy az orosz határ felé induló lengyel legionáriusok az éhhalál szélére kerültek, minthogy a francia hatóságok sem az élemezésről, sem a felszerelésről nem gondoskodtak.

Masaniello, igazi nevén Tommaso Aniello (1623-1647) – a legnagyobb szabású nápolyi társadalmi megmozdulás vezetője volt a tizenhetedik században. Harcostársai ölték meg, mert csalódtak vezérükben.

Őnála találkoztam a török követtel, aki többször kért, hogy látogassam meg – a porosz fővárosban töltött néhány hét alatt az orosz forradalmár rendkívül sok emberrel találkozott, köztük Marxszal, az anarchista teoretikus Max Stirnerrel, Rugével, J. Fröbellel s szinte valamennyi befolyásos berlini demokratával. A Milius Szállodában részt vett néhány olyan konspiratív megbeszélésen, ahol a márciusi felkeléshez hasonló fegyveres akció kilátásait latolgatták a jelenlevők.

*L'udovít Štúr*nak egy jelentéktelen levelét kivéve, amelyre válaszolni akartam – a levélváltás korántsem olyan jelentéktelen, ahogyan Bakunyin a *Gyónás*-ban feltünteti. A magyarellenes felkelés előkészítésén munkálkodó Štúr 1848. szeptember 12-én ezt írta Bakunyinnak Bécsből: „Testvérem, Lubomirski tegnap említette, hogy írtál neki ügyeink állását megtudakolandó. Nagyon szeretnénk tudni, merre vagy most, miért nem jöttél el közénk, amint megígérted. Zágrábban türelmetlenül vártak. De minthogy nem jelentél meg, úgy hitték, valami kellemetlenség jött közbe, és féltettek. Hál' istennek, nem így történt. Most tudtadra adjuk, hogy a napokban megindulunk Bécsből a Kárpátok felé az ismert okokból, s ott várjuk ígért érkezésedet. Jöjj a szláv földre, hagyd el a németeket! Minden ismerősöd sokat emleget, a viszontlátásra, remélem, a viszontlátásra, testvéred. L. Š.”

Bakunyin megrázó válasza így hangzott: „Mit teszten, testvérem? Elpusztítjátok a szlávorságot. Elfeleditek, hogy feláldoztatok a szlávok nagy ügyét, hogy csakis az uralkodó és az ausztriai arisztokrácia javára cselekedtek! Azt hiszitek, a diplomácia majd megóv benneteket, pedig el fog pusztítani. Hadat üzentek a forradalomnak, a reakció szolgálatába szegődtek, becstelenséggel szennyezitek be az egész szlávorságot.” Mint az idézet mutatja, nem kellett hosszú idő hozzá, hogy Bakunyin megszabaduljon a Szláv Kongresszuson rá is ható pánszláv illúzióktól.

Távozni kényszerültem Berlinből – Peter von Meyendorff báró, a cári birodalom poroszországi nagykövete még 1848. június 15-i megbeszélésükön meggyőzte von Arnim külügyminisztert, hogy Bakunyin kezében futnak össze egy I. Miklós-ellenes merénylet szála. A berlini hatóságok ennek nyomán valóságos hajszát rendeztek Bakunyin ellen.

Amelyet később ki is nyomtattak Lipcsében – Bakunyin főleg a német demokraták, így régi barátja, H. Müller-Strubing biztatására írta meg 1848 októberében és novemberében a *Felhívás a szlávokhoz (Aufruf an die Slaven)* címen ismert művét, amelynek teljes címe a következőképpen hangzott: *Mihail Bakunyin orosz hazafinak, a prágai Szláv Kongresszus résztvevőjének felhívása a szlávokhoz*. A kiadáshoz szükséges összeget E. Keil baloldali lipcsei kiadó és könyvkereskedő bocsátotta rendelkezésre. Az eredetileg franciául írt kiadványnak óriási sikere volt, valamennyi német sajtóorgánum ismertette vagy közölte részleteit, nyomban lefordították lengyel, cseh és olasz nyelvre is. A nagy vitát kiváltott röpirat, amellyel kapcsolatban Engels is hangot adott véleményének, a szláv népek Habsburg- és Romanov-ellenes összefogását hirdette meg. S miközben Windisch-Grätz csapatai a függetlenségéért harcoló Magyarország ellen vonultak, Bakunyin szót emelt a szláv-magyar szövetség szükségessége mellett is. Tény, hogy a végleges szöveg megfogalmazásakor „nem fejezhette ki magát elég világosan és tisztán”, ennek oka azonban nem a német demokratáknak, hanem szláv olvasói érzékenységének tett engedmény.

Hexamer, Karl (1810-1882) – újságíró, a porosz nemzetgyűlés képviselője. Az európai forradalmak leverése után az Egyesült Államokba emigrált.

D'Ester, Karl (1811-1859) – ügyvéd, újságíró. A porosz nemzetgyűlés képviselője.

Straká, Adolf Vilem (1829-1872) – teológushallgató, majd újságíró, a „népek tavasza” után Angliában telepedett le. 1862 elején felújította a kapcsolatot Bakunyinnal, akivel ekkor kísérletet tett egy össz-szláv forradalmi párt létrehozására. Gustav nevű fivérét az osztrák hatóságok 1849-ben őrizetbe vették. A börtönbüntetés letöltése után nem vállalt közéleti szerepet.

Sabina, Karl (1811-1877) – újságíró, radikális politikus, a csehországi munkásmozgalom egyik úttörője. 1848-1849-ben a *Noviny Lipy Slovanské* szerkesztője. Az ő fordításában jelent meg – több folytatásban – a *Felhívás a szlávokhoz*. 1849 tavaszán részt vett az úgynevezett májusi összeesküvésben, ezért 1857-ig internálták. Ekkor lelkiileg összeomlott, és a hatvanas években rendszeres tájékoztatással szolgált a rendőrségnek, ezért a közvélemény mélyen elítélte.

Arnold, Emmanuel (1801-1869) – író, újságíró, az *Občanské Novině* című lap alapító szerkesztője. A májusi összeesküvésben való részvételéért 1857-ig internálták.

A Szláv Hársfának – a társaság, amelynek cseh neve *Slovanská Lípa*, 1848. április 30-án alakult meg Prágában; tagozatai behálózták a cseh tartományokat. Az első elnök J. M. Thun gróf volt, a választmányba V. Hanka, L. J. Rieger és F. Palacký is bekerült, tehát mérsékelt liberális, sőt konzervatív, többnyire ausztrósláv politikusokat tömörített. 1848 őszétől azonban a cseh nemzeti mozgalmon belül megindult erjedés következtében a radikálisok legális találkozóhelyévé vált; ekkor már jó néhány Habsburg-párti politikus kiszorult a vezetésből.

Teleki László és Bakunyin kapcsolata a magyar szabadságharc diplomáciájának mindmáig ismeretlen vonatkozásai közé tartozik.

Segítséget ígértek nekik a frankfurti aspirációkkal szemben – a frankfurti össznémet Előparlament, majd a Nemzetgyűlés ülésein vetődött fel, hogy a cseh korona földje mint az egykori Német-Római Birodalom tartománya része kell hogy legyen a létrehozandó egységes Németországnak. Ezt utasította vissza Frankfurtba küldött híres levelében F. Palacký.

Az én elgondolásaim szellemében – az osztrák hatóságok előtt tett vallomásában E. Arnold hasonlóképpen számolt be a Bakunyinnál tett látogatásáról.

Rohan, Charles-Alain-Gabriel de (1764-1836) – hivatásos katonatiszt. A Nagy Francia Forradalom idején telepedett le a Habsburg-birodalomban, ahol hatalmas földbirtoka volt.

A többieket később választottuk volna ki – a tervezett konspiratív szervezet struktúrája sokban emlékeztetett azokra a carbonaro, illetve buonarrotista titkos társaságokra, amelyekkel Bakunyin 1845 és 1848 között kapcsolatban állt.

Ottendorfer, Oswald (1825-?) – a morvaországi Svitavyban született, az 1848 márciusában Prágában és Bécsben lezajlott forradalmi események résztvevője, később az Egyesült Államokba emigrált.

Alapítsa meg a csehországi németek titkos társaságát – e társaságba Bakunyin és Ottendorfer eredeti elképzelése szerint elsősorban azok a prágai és brünni (brnói) német értelmiségiek és polgárok tömörültek volna, akikkel a cseh radikálisok a márciusi és a júniusi forradalom alatt már akcióegységet alakítottak ki.

Heimberger-ről, a lipcsei konzervatórium hegedű tanszakos hallgatójáról, az 1848-as németországi forradalmi diákmozgalmak résztvevőjéről alig maradt fenn adat. Jó ismerőse, Richard Wagner, a nagy német zeneszerző szerint Heimberger lengyelnek vallotta magát, és Lassogórskira változtatta a nevét.

Oroszország beavatkozik a magyarok háborújába – az első jelentős orosz csapategységek 1849 februárjában és márciusában érkeztek Erdélybe az osztrák erők segítségére. Bakunyin ezeknek a híreknek a hatására fogott hozzá az Erdélyre vonatkozó történeti és statisztikai adatok összegyűjtéséhez; egy nagyobb tanulmány írását tervezte, de csak néhány töredék készült el, amelyekben az európai közvélemény figyelmét felhívja arra, hogy a cári birodalom gazdasági okokból a román fejedelemségek és Erdély bekebelezésére készül.

Egy második fölhívást fogalmazzak a szlávokhoz – az Oroszok Erdélyben. Felhívás a csehekhez című kiáltványát Bakunyin 1849 februárjában írta. Először a *Dresdner Zeitung*-ban jelent meg, később cseh nyelvű röpirat formájában is közreadták; így jutott el Galíciába és a cseh tartományokba.

Wittig, Ludwig (1815-?) – újságíró. Bakunyin 1842-ben ismerkedett meg vele Georg Herwegh révén. 1849-ben az ő szerkesztésében jelent meg a *Dresdner Zeitung*, a szászországi demokraták lapja. Bakunyin rendszeresen írt ebbe az újságba, cikkeinek azonban csak egy kis részét azonosították.

Röckel, August (1814-1876) – zeneszerző, a szászországi parlament képviselője. A drezdai márciusi forradalomban játszott szerepe miatt a hatóságok sokáig üldözték. Csak 1862-ben került szabadlábra.

Krzyżanowski, Aleksander (1819-?) – galíciai lengyel emigráns, 1842-től Franciaországban élt. A „népek tavasza” idején W. Heltmannel együtt képviselte a TDP-t a Habsburg-birodalom területén és Szászországban. 1849 nyarán Krzyżanowski részt vett a badeni forradalomban, majd Svájcba emigrált.

Heltman, Viktor (1796-1874) – újságíró, történész. Ifjúkorában tagja volt a lengyel titkos diáktársaságoknak, a cári hatóságok ezért besorozták katonának. Az 1831-es lengyel nemzeti felkelés veresége után Franciaországba emigrált. A TDP egyik legbefolyásosabb vezetője, majd poznani és galíciai főmegbízottja lett. Komoly szerepe volt az 1848-as

krakkói és lebergi forradalmakban. Bakunyinnal gyakran találkozott kettejük párizsi tartózkodása idején.

Baier, Friedrich (1810-1850) – hivatásos katonatiszt, a magyar szabadságharc első szakaszában Lipótvár parancsnoka. A vár védelme során súlyosan megsebesült. 1849 elején családjával együtt Drezdába utazott, hogy ott gyógyíttassa magát; a magyar kormány megbízásából ekkor fegyvervásárlással és műszaki tisztek toborzásával is foglalkozott.

Reichenbach, Eduard von (1812-1869) – földbirtokos, a porosz nemzetgyűlés képviselője, a forradalmak után angliai emigrációban élt.

Duvergier de Hauranne, Prosper-Léon (1798-1881) – író, újságíró, liberális képviselő, az 1847-1848-as párizsi polgárkirályság-ellenes, választójogi reformokért folytatott kampány legnevesebb szónoka.

Hogy ne is jöjjenek oda – az 1849. nyári badeni felkelés a németországi forradalmak záróakkordjának bizonyult. Ez volt egyúttal a „népek tavasza” legutolsó európai forradalma is.

Jaeckel (Jäkel), Eduard Theodor (1817-1874) – újságíró, a hetvenötezer fős tagságot tömörítő radikális Vaterlandsverein megalapítója. E szervezet Központi Bizottsága Bakunyin emlékezetében összemosódik az egykori berlini össznémet Demokratikus Társaság Központi Bizottságával. Ez utóbbinak d’Ester, Hexamer és Reichenbach gróf, az előbbinek viszont Jaeckel, Tzschirner és a Carl Böltcher chemnitzi demokrata alkotta a Központi Bizottságát.

Tzschirner, Samuel Erdman (1812-1870) – jogász, a szász parlament képviselője, a badeni forradalom résztvevője.

Sznajde, Franciszek (1790-1850) – hivatásos katonatiszt, az 1830-1831-es lengyel felkelésben lovassági rajtaütéseivel tűnt ki; a gerillaharc híve és teoretikusa volt. 1849-ben a badeni forradalom egyik katonai vezetője.

A drezdai fölkelés részleteire nem térek ki – a kutatók véleménye megoszlik, hogy valóban Bakunyin kezében futottak-e össze a drezdai forradalom irányításának szálai. Engels azt írta, hogy a felkelők „találtak maguknak egy tehetséges és hidegvérű parancsnokot Mihail Bakunyin orosz menekült személyében” (K. Marx és F. Engels Művei, 8. k. 920. old. Bp. 1962).

Az is bizonyos, hogy 1849 áprilisa folyamán Bakunyin drezdai lakásán legalább húsz-harminc ember fordult meg, s hozzá érkeztek a „futárok” is Prágából, Berlinből, a Rajna menti városokból és Párizsból. Május 1-én pedig nem utolsósorban az ő nyomására hozták előbbre a szász demokraták vezetői a felkelés időpontját.

A felkelés első két napján, május 4-én és 5-én még úgy látszott, hogy Bakunyin nem játszik vezető szerepet a forradalmárok között, a „hatalom” ugyanis az ideiglenes kormány kezében összpontosult, május 5-én este azonban a szász demokraták vezetői kétségbeesésükben olyan iratot állítottak ki, amely az ideiglenes kormány nevében Bakunyint minden

szükségesnek tartott intézkedés megtételére feljogosította. Május 7-én és 8-án pedig, a leghevesebb porosz támadások idején már az ő kezében egyesült a katonai és a polgári teljhatalom.

Heubner, Otto Leonhard (1812-1893) – író, jogász, mérsékelt liberális politikus, a szászországi és a frankfurti parlament képviselője.

Todt, Carl Botlhelf (1803-1852) – újságíró, mérsékelt liberális politikus, a szász parlament képviselője. Bakunyin 1841-ben ismerkedett meg vele A. Ruge révén.

Heinze, Alexander Clarus (1808-1882) – hivatásos katonatiszt, eredetileg a görög hadseregben teljesített szolgálatot.

A népfelkelőkkel együtt eltávoztunk – Richard Wagner emlékezete szerint Bakunyin a visszavonulás pillanataiban is megőrizte hidegvérét. Elsősorban neki volt köszönhető, hogy a drezdai forradalmi hadsereg kétezer főt számláló, legütőképesebb egysége kijutott a körülzárt városból, így a felkelők jó része elkerülte a megtorlást.

Blum, Robert (1807-1848) – szászországi politikus, a frankfurti parlament demokrata képviselője. Részt vett az októberi bécsi felkelésben, az osztrák hatóságok ezért golyó általi halálra ítélték, és kivégezték.

Életem története

Életem története – Befejezetlen művét a számítások szerint 1869-ben írhatta Bakunyin. Feltételezett címzettje Albert Richard lyoni anarchista, akinek azonban a szerző valószínűleg nem küldte el.

1815. május 18-án [30-án] születtem – Bakunyin itt és még néhány más helyen is téved. Valójában egy évvel korábban, 1814-ben született, ezen a napon. Az emlékiratokban említett Pavel Bakunyin nevű rokona nem külügyminiszter, hanem a külügyeket intéző kollégium tagja volt. Apja csak huszonöt esztendő volt, amikor Oroszországba visszatért. Az újabb kutatások alapján tudjuk, hogy komolynak ígérkező botanikuspályát szakított félbe Itáliában.

Száműzetésre ítélték – a Bakunyin család tagjai közül kevesen vállaltak részt a dekabrista mozgalomban. Sőt az 1825. december 14-i „csatában” a Szenátus téren a cár oldalán felvonuló alakulatokban Vaszilij Bakunyin, memoáírónk édesapjának másodunokatestvére is szerepet játszott. A különböző dekabrista társaságok ismert tagjai között viszont nyolc Muravjovot is találunk – édesanyjának forradalmár rokonait.

Az „Akasztó” és a felakasztott Muravjovnak – Mihail Nyikolajevics Muravjov (1796-1866), a dekabrista titkos társaságok egyik alapítója. 1821-ben szakított a mozgalommal, majd I. Miklós és II. Sándor bizalmasa lett. 1857 és 1861 között az Állami Birtokok és Javak Minisztériumának élén állt. 1830-1831-ben és 1863-1864-ben a lengyel felkelések leverése után véres megtorló akciói révén szerezte gúnynevét.

Szergej Ivanovics Muravjov-Aposztol (1796-1826) – a dekabrista Déli Társaság egyik vezetőjeként a csernyigovói ezredet lázította fel, csapatai azonban a túlerővel szemben vereséget szenvedtek. Ukrajnából a Péter-Pál-erődbe szállították, ahol misztikussá lett.

Egyik gyermeke sem szerette – Varvara Alekszandrovna Muravjova (1792-1864), Bakunyin édesanyja. Arisztokrata lányokat megillető nevelést kapott, a vidéki birtokára visszavonult Alekszandr Bakunyinnal kötött házasságát végső soron sikertelennek érezte.

Bossuet, Jacques Bénigne (1627-1704) – francia író, püspök. Híres gyászbeszédeiben és történeti munkáiban, a korabeli francia próza e remekeiben, az abszolút királyság isteni jogait hirdette.

Amiot, Jacques (1513-1593) – francia író, műfordító.

Rosztopcsin, Fjodor Vasziljevics (1763-1826) – 1798 és 1801 között az ország külügyeinek intézője. 1812-1813-ban Moszkva katonai főkormányzója. Az orosz kincstári nacionalizmus ismert ideológusa.

Besztuzsev-Rjumin, Mihail Pavlovics (1803-1826) – hadnagy, a Déli Társaság egyik vezetője.

Jablonowski, Antonin (1793-1855) – a varsói szabadkőműves-páholy tagja, 1826-ban a dekabrista felkelés bukása után Kijevben bebörtönözték.

Kahovszkij, Pjotr Grigorjevics (1797-1826) – nyugalmazott főhadnagy, a lengyel határhoz közel eső szmolenszki kormányzóságban volt egy kis birtoka; Bakunyin bizonyára ezért nevezi őt „lengyelnek”. Mint mindenre elszánt forradalmár a dekabrista felkelés előkészítése során magára vállalta a cári család tagjainak kivégzését. A Szenátus téren 1825. december 14-én pisztolylövéssel halálosan megsebesítette a teljhatalmú gróf Miloradovics tábornokot.

Az Oroszországról Bernben tartott előadásomban – e beszédet, amely brosúraformában több nyelven is megjelent, Bakunyin a Béke és Szabadság Ligája 1868. évi közgyűlésén tartotta.

Novikov, Nyikolaj Ivanovics (1744-1818) – író, kiadó, ismert szabadkőműves, 1792-ben II. Katalin tizenöt esztendei börtönbüntetésre ítélte. Schlüsselburgba zárták, ugyanabba a cellába, ahol később Bakunyin is raboskodott. Négy esztendővel később, I. Pál trónra lépésekor szabadult teljesen megtörten.

Karamzin, Nyikolaj Mihajlovics (1765-1826) – író és történész, itt mint a tizenkét kötetes *Isztorija goszudarsztva rosszijszkovo* („Az orosz állam története”) szerzője szerepel.

Szabadkőműves-páholyba szerveződtek – a tizennyolc-tizenkilencedik század fordulóján a Bakunyin családnak és előkelő rokonságának szinte valamennyi férfi tagja szabadkőműves volt.

A Gyónás története és utóélete

„Hiába tudja az ember, hogy
 aki ezt a *Gyónás*-t elkövette,
 azt megelőzőleg több mint két
 éven át szörnyű testi és lelki
 tortúrának vetették alá ... en-
 nek ellenére, illetve éppen
 ezért Bakunyintól egy utol-
 só, a Giordano Brúnóéhoz
 hasonló büszke megvetéssel
 kimondott »Voi tremate
 più ...«⁵¹ orosz változatát vár-
 ná el ...”

Sinkó Ervin

„Végre!” – kiáltott fel I. Miklós, amikor meghallgatta Alekszej Orlov grófnak, a cári titkosrendőrség főnökének jelentését: az osztrákok átadták az orosz hatóságoknak Mihail Bakunyin egykori birodalmi alattvalót, akiről Oroszország Államtanácsa 1844 nyarán megtartott ülésén a következő határozatot hozta: „Jelen elítéltet a szenátus határozatának értelmében megfosztjuk nemesi címétől és rangjától, Oroszországban történő megjelenése esetén pedig Szibériában végzendő kényszermunkára ítéljük.”

Az európai sajtóban hol örült zsarnoknak, hol Európa megmentőjének nevezett uralkodó – aki a történelemben végül is „Botos” Miklós néven vonult be – már e beszélgetés előtt hónapokon át napirenden tartotta Bakunyin ügyét a mindenható Orlovval folytatott bizalmas tanácskozásain.

A kiterjedt német rokonsággal rendelkező Romanov-családban és környezetében, amely részint Nyugat-Európából bevándorolt főtisztviselőkből és balti német származású tisztekből állt, divat volt mindennek a megvetése és szidalmazása, ami az ország határain túlról jött. Még I. Miklósnak is imponált, hogy az orosz tüzérség egykori zászlósa az 1849. májusi drezdai felkelés idején „jól megrakta” a tehetetlen, pipogya tábornokokat. Amikor azonban az uralkodó és az ország magas rangú tisztviselői között komolyra fordult a szó, szinte fizikailag is érezhetővé vált, hogy Pavel Pesztyelnek, a dekabrista mozgalom legeredetibb és kétségkívül legkövetkezetesebb egyéniségének kivégzése óta lázadótól nem tartottak még ennyire az udvarban. Ennek a félelemnek Pétervárott jó néhányszor kézzelfogható jelét adták a „népek tavasza” hónapjaiban. Amikor a konfidensek téves jelentései alapján Bakunyin és lengyel szövetségesei dél-oroszországi aktivizálódásának lehetőségéről érkeztek hírek, Csernisov gróf hadügyminiszter a cár utasítására elrendelte az Orsovával szemben állomásozó orosz csapatok részleges riadóztatását. Attól tartottak, hogy Bakunyin pusztja megjelenése demoralizálja majd a magyarországi háborúra készülő orosz csapatokat.

És a bilincsbe verten hazaszállított, robusztus termetű, harminchét esztendőös rabot mégsem lehetett halálra ítélni. Az orosz törvények értelmében erre csak akkor lett volna lehetőség, ha országgal és – ami az udvar számára ezzel egyet jelentett – uralkodójával szemben elkövetett, főbenjáró bűnököt bizonyíthattak volna rá. Bármikor elő lehetett azonban

⁵¹ Ti jobban reszkettek.

venni a cárgyilkosságra való felbujtás hamis vádját; felkészülvén egy esetleges konstrukciós per megrendezésére is, az orosz titkosrendőrség és a külügyminisztérium már 1848 nyarától gondosan gyűjtögette hozzá az adatokat.

Bakunyin helyzetét még csak súlyosbította, hogy az államtanács megfosztotta nemesi rangjától, így, mint köztörvényes bűnözőt, halálra lehetett botozni. Mit sem számított, hogy rokoni szálak fűzték a rendkívül befolyásos Muravjov, Poltorackij, Lvov és Mordvinov családhoz. A kivégzett, halálba kergetett dekabristák között olyanok is akadtak, akik közvetlenül a Kievi Rusz dinasztia-alapító normán Rurikjáig vagy a litván-lengyel Jagellókig vezették vissza családfájukat, ez azonban nem akadályozta meg a kormányzatot, de személy szerint az uralkodót sem, hogy felakasztassa, vagy a száműzetésben halálba kergesse őket.

Miklós cár kényelmesen leszámolhatott volna Bakunyinnal is. Ettől azonban elállt; inkább rákényszerítette a *Gyónás* megírására: lélektani kelepécét állított számára, hogy tanúja lehessen az 1848-as európai események egyik legnevesebb, legendássá vált személyisége megalázásának és megalázkodásának, s közben első kézből nyerjen értesüléseket alattvalóinak nyugat-európai összeköttetéseiről, a helyi progresszió képviselőivel kialakított kapcsolatairól, a lengyel emigráció életéről.

* *
*
*
*

Huszonnégy órás gondolkodási idejének lejártá után Bakunyin megígérte Orlov grófnak, hogy megírja *Gyónás*-át. E kínzóan hosszú órák alatt két, számára fontos döntést hozott: hogy beleegyezik a párbeszédbe, és hogy ennek során módosítja védekezési taktikáját, amelyet fogságának megelőző két esztendejében a sűrű kihallgatások során alkalmazott. Chemnitzi letartóztatása óta Bakunyin ugyanis rendkívül tudatosan megtervezte, és aprólékosan kimunkálta védekezésének minden mozzanatát.

1849 májusában, amikor mint a levert drezdai felkelés vezetőjét a porosz katonai hatóságok elfogták, és Altenburg börtönébe szállították, elkobzott ládányi iratát Drezdába küldték, hogy a hatóságok felkészülhessenek a fogoly nyilvánvalóan nagyszabásúnak ígérkező kihallgatására. Ezekben a napokban örei felsőbb utasításra mindent megtettek, hogy ne meríthessen erőt a külvilág híreiből: megtiltották, hogy látogatókat fogadjon, az újságok sem juthattak el hozzá. Bakunyin megnyerő modora és magával ragadó, szuggesztív egyénisége azonban gyorsan meghódította az eleinte rendíthetetlen cerberusként viselkedő őrparancsnokot; olyannyira, hogy a végén már ő maga csempészte be a cellába a liberális *Augsburger Allgemeine Zeitung*-ot. A fogoly pedig – Machiavelli szenvedélyes olvasója – megkísérelte meggyőzni altenburgi fogvatartóit, hogy a politikában csakis a siker dönti el, mi a jó, és mi a bűn.

E látszólag idillikus helyzetnek ellentmond a *Gyónás*-nak az a célzása, hogy a németországi börtönök elviselhetetlenek voltak számára. Az igazság az, hogy az Altenburgban, a drezdai lovassági kaszárnya celláiban, majd a königsteini várbörtönben töltött közel egy esztendő börtönbüntetésének – ha szabad így mondani – legliberálisabb korszaka volt. Erre utal többek között

az a jellemző epizód is, hogy amikor 1849. augusztus 28-án éjfélkor Bakunyint váratlanul felébresztették és felszólították, hogy öltözzön fel, a cári külügyminisztérium archívumában fennmaradt jelentés szerint „ettől annyira megijedt, hogy remegni kezdett. Kész vagyok meghalni, mondta, de a kiadatásra nem. A felelet, hogy Königssteinbe viszik, megnyugtatta.”

Elszigeteltsége ekkor napról napra csökkent; a külvilág hírei, ha hiányosan, ha néha torzultan is, de eljutottak hozzá. Egy-egy újság vagy némi pénz érkezett a jó barát, Adolf Reichel révén, a séták során pedig a drezdai barikádharcok közös élményeiről vagy a németországi forradalmak további kilátásairól is szót válthatott sorstársaival.

Bakunyin, aki általában éppen olyan gyorsan nyerte meg az embereket, amilyen könnyen nemegyszer életre szóló ellenségévé tette őket, nagy tisztelőre lelt a szász hatóságok kirendelte fiatal ügyvéd, Franz Otto személyében. Olyannyira, hogy amikor a pénzküldemények akadózni kezdtek, a fiatal jogász sietett segítségére, azt a fanyar megjegyzést váltva ki a fogolyból, hogy ő az egyetlen ember a világon, akit az ügyvédje pénzel, és nem fordítva. Otto jelen lehetett a kihallgatásokon is, amelyek nem tartottak sokáig, minthogy Bakunyin kitért a válaszáadás elől. Tudta, hogy a drezdai hatóságoknak a felkelés legtöbb vezetőjét nem sikerült őrizetbe venniük, s ezért a májusi forradalom kirobbantásáért mindenekelőtt őt, a jött-ment idegent fogják okolni. A legfőbb vádpontokra egy rövid nyilatkozattal válaszolt: „Nem vártam, hogy Drezdában forradalom lesz... kitörése csodálkozásba ejtett, megdöbbenett, s az első gondolatom az volt, hogy távozom... De aztán, hogy ne hagyjam el a szláv vállalkozás és – az orosz beavatkozást követően – a magyar ügy hadszínterét, mégis Drezdában maradtam... Teljhatalmat soha nem kívántam, és nem is kaptam. Rokonszenvemmel vettem részt a harcban, s amennyire korlátozott erőmből tellett, mindent megtettem, amit tehettem. A forradalomnak se kezdeményezője, se vezetője nem voltam, s nem tudom azt sem, hogy egyáltalán voltak-e ilyenek a forradalomban. Lengyel résztvevőinek távozása után csak azért maradtam, mert orosz létemre szégyennek tartottam volna a szökést.”

A drezdai bíróság döntését megelőző órákban Bakunyin tudomására jutott, hogy valószínűleg halálra fogják ítélni; ezért búcsúlevelet írt. A címzett Adolf Reichel húga volt, aki ezekben a nehéz órákban megpróbálta a vallás vigaszában részesíteni a foglyot. A levél egyúttal profession de foi:⁵² „Az elmúlt két esztendőben... őrlődtem a szlávok és a németek között, hogy megakadályozzam a pusztító harcot, s egyesített erőiket az orosz zsarnokság ellen vezessem. Nem az orosz nép ellen, nem, hanem felszabadításáért.”

A szász bírák a drezdai forradalom két másik vezetőjével, Hübnerrel és Röckellel együtt csakugyan halálra ítélték Bakunyint. Az uralkodó azonban nem merte – talán nem is akarta – végrehajtani az ítéletet. Bakunyint megkísérelték rábeszélteni, hogy adjon be kegyelmi kérvényt, de erre csak akkor szánta rá magát, amikor megtudta, hogy egyik halálra ítélt társának kisgyermekai vannak. A szász hatóságoknak végül is kapóra jött, hogy az osztrák kormány Bakunyin kiadatását kérte: a csehországi

⁵² Hitvallás.

forradalmi mozgalmak szálainak kibogozásához tartották szükségesnek személyes jelenlétét.

1849-es drezdai szereplésére – amelyről Konsztantyin Fegyin az 1920-as években színművet írt – még évtizedek múlva is emlékeztek a városban. Az odalátogató orosz utazóknak feltűnt, milyen félelemmel emlegetik a „féktelen”, „szkíta” Bakunyin nevét a jámbor drezdai polgárok. S az sem véletlen, hogy amikor I. Miklós halála után elterjedt a hír, hogy Bakunyint szabadon bocsátják – a bécsi levéltárban nemrég előkerült osztrák diplomáciai jelentés szerint –, a szász nagykövet tiltakozást jelentett be Gorcsakov herceg orosz külügyminiszternél.

* *
* *

Bakunyint 1850. június 13-án vitték át szászországi zárkájából a jóval kényelmetlenebb osztrák börtönbe. „Az Ausztriát irányító nagyszerű törvények között van egy, amely a katonai bíróság számára engedélyezi a botozást, ha valamennyi bíró meg van győződve, hogy a vádlott nem mond igazat. Ezek az aljas barbárok Bakunyin esetében alkalmazták ezt a törvényt” – tudósította Herzen felháborodottan Jules Michelet-t a Bécsből érkező hírek nyomán. Bakunyin neveltetéséből, környezete hagyományaiból, de meg alkatából fakadóan is rendkívül nehezen viselte el a megszegyenítést. Tény, hogy soha – sem azelőtt, sem később – nem alázták meg annyira, mint a Habsburg-birodalom prágai és olmützi várbörtöneiben; majdani vad germanofóbiájának gyökerei főleg ide nyúlnak vissza.

De az osztrák hivatalnokok között akadt egy jóakarója is, Joseph Franz őrnagy vizsgálóbíró személyében, aki – nem kis kockázatot vállalva levelet írt Georg Herweghnek, és segítséget kért tőle Bakunyin számára. Jóindulata azonban ennél többre nem terjedt, és nem is tartott sokáig. A későbbiekben éppen ő gyűjtötte ki a törvényekből azokat a paragrafusokat, amelyek az orosz forradalmár halálos ítéletének alapjául szolgálhattak. A halálos ítélet szövegét is ő fogalmazta meg.

Az ítélethirdetést azonban még hosszas tortúra előzte meg. Noha már az első napokban világosan látták, hogy a rab részéről nem számíthatnak együttműködésre, éjjel-nappal tartó, végtelen kihallgatásoknak vetették alá. A kihallgatások során elé tették az őt és barátait terhelő vallomásokat, rendre szembesítették a tanúkkal is. Bakunyin igyekezett kitérni a válaszdás elől.

A májusi összeesküvésben részt vett felkelőtársak viszont szinte kivétel nélkül már az első kihallgatásokon megtörttek. A vizsgálat során Bakunyinról nem beszéltek olyan megbecsüléssel és tisztelettel, mint a szász demokraták – egymással versengve igyekeztek befeketíteni. Az osztrák bíróság először úgy tervezte, hogy csak az orosz forradalmárt ítéli halálra a csehországi összeesküvés miatt; a többi elítélt ügyében előzetes megállapodás született a kegyelem megadásáról.

Egészen az utolsó pillanatig azt várták, hogy Bakunyin megtörik, ezért a vallatók egymást váltogatták mellette, nem engedték aludni. A bilincset nem vették le a kezéről egy pillanatra sem, még a falhoz is odaláncolták. Amikor az egyik börtönből a másikba szállították, az út mentén végig rendkívüli biztonsági intézkedéseket rendeltek el. „Estefelé,

mikor már be voltunk zárva, nagy ámulatunkra szekeret hallottunk egyébként oly csendes udvarunkba térni” – emlékezett Barsi József bicskei plébános, aki mint a 48-as forradalom egyik résztvevője ebben az időben az olmuői vár foglya volt. „Sötét, magas oldalain sehol sem látszott nyílás, a tetején elöl is, hátul is két-két fegyveres katona ült, kiket koronként felváltottak, de a szekérből nem szállt ki senki. Az udvarnak kettős őrségét még kettővel megtoldották. Kíváncsiságunkat növelte az őrtisztek gyakori szemléje a zárt szekér közelében. A porkoláb, szintén fegyveresen, több ordonánctól kísérve, mintha étel-italfélét nyújtott volna be a szekér hátulján levő nyitható résen... Másnap hajnalban lovakat hoztak, s a szekér nagy csörömpöléssel kidöcögött az éjjeli szállásból... Megtudtuk, hogy a szekér Bakunyint vitte fogházból fogházba... Neki forradalom kellett mindenáron. Azért őrizték a jól megvasalt és vaslemezekkel bélelt szekérben, mint valami fenevadat...”

A fogoly erős szervezete jól viselte a megpróbáltatásokat; tisztiskolás korától legendásan erős fizikuma a nyirkos, sötét osztrák börtönöknek is ellenállt. Egy különösen megalázó kihallgatás után pedig azzal is megpróbálkozott, hogy kávéba elegyített kénnel megmérgezze magát; de még ezt is kiheverte. Csak akkor került az összeomlás szélére, amikor 1851 márciusában értesítették, hogy halálra ítélték, az ítéletet azonban nem hajtják végre, hanem bilincsbe verve Oroszországba toloncolják.

Más fogoly talán örült volna a hírek, amely meghosszabbítja életét, s életben maradásának záloga is lehet. Bakunyin dührohámot kapott; levélben közölte az osztrák hatóságokkal, hogy inkább vállalja a halált, semmint a kényszerű hazatérést. Hiába fenyegetőzött azonban, hogy újból megkísérli az öngyilkosságot. A Habsburg-birodalom hatalmasságai: Schwarzenberg herceg miniszterelnök, Bach belügyminiszter és Mecsegy, Prága helytartója már eldöntötték a sorsát.

Közben a hatóságok olyan híreket kaptak, hogy a foglyot egykori követői útközben megkísérlik majd kiszabadítani; ezért titokban és szigorú őrizettel indították útnak Krakkó felé, ahol már várta Raszpopov orosz csendőr ezredes, Orlov gróf bizalmasa. Az osztrák-országi határon az osztrák őrség parancsnoka visszakövetelte a császári kincstár leltárába tartozó bilincseket. Várni kellett, amíg újakat – kétszerte súlyosabbakat – kerítenek. Még e közjátékok ellenére is rekordgyorsasággal, alig hat nap alatt érkezett meg Bakunyin a rossz hazai utakon a Péter-Pál-erődbe. Raszpopov ezredes, aki útközben sem a postakocsisokat, sem a lovakat nem kímélte, I. Miklós a megbízatás teljesítéséért a Szent Anna-rend második fokozatával tüntette ki.

* *
*

Az új börtönben új védekezési taktikát kellett kidolgozni. A rab kezére nem tettek ugyan bilincset, falhoz sem láncolták. Megszűntek az ütlegetések, az őrség gúnyolódásai; a Péter-Pál-erőd őrszemeinek különben is tilos volt a foglyokkal társalogniuk. Orlov gróf látogatása előtt két hónapon át nem is szólt hozzá senki. Ilyen körülmények között nem lehetett sokáig kitartani a tagadás és a megvető hallgatás mellett. Nem is kecsegtetett volna túl sok jóval; fennállt ugyanis a veszély, hogy a cár „megfeledezék” a foglyoról, aki ebben az esetben évtizedeken át élőhalottként vegetálhat. Megtörtént ez már

másokkal is, például az I. Miklós számára kiváltképp ellenszenves dekabrista Batyenkovval, aki – miután húsz esztendő telt magánzárkában – elfelejtett beszélni.

Bakunyin tehát tisztában volt vele, mi vár rá, ha a korábbi taktikát folytatja. Jól ismerte a cár természetét, módszereit: hisz emigránstársa, Szazonov és az Európa-szerte ismert útirajz szerzője és de Custine márki mellett ő adta a legárnyaltabb leírást a korabeli Oroszországról és uralkodójáról. Új uralkodó közeli trónra lépésére sem számíthatott, hiszen Miklós cár ekkor még csak ötvennégy éves, ereje és hatalma teljében van, s még híres foglyánál is robusztusabb ember.

Ellentmondásos érzések kavartak tehát a Péter-Pál-erőd foglyában Orlov gróf látogatása után. Hazakerült, de nem láthatta családját, kedves Tatjana hűgát sem. Fiatal, erős és tettere kész, ha azonban helyzete nem változik meg gyökeresen, fizikai és szellemi tespedés vár rá. Számot vetett azzal is, hogy a szászországi és ausztriai vizsgálatok lezárultak; nem ártott, és most már nem is árthat senkinek. Döntött: akár az I. Miklós előtti megalázkodás árán is, megpróbál úgy megmaradni forradalmárnak, hogy egyszersmind kicsússzon az uralkodó (és az igazságszolgáltatás) karmaiból. 1860. december 8-án Szibériából keltezett levelében elhatározását így indokolta meg Herzen előtt: ha a nyilvánosság előtt védekezhet, következetesen végigjátszotta volna régi szerepét, de négy fal között, a „medve karmai között”, szégyenkezés nélkül megkönnyíthette a formát.

A Herzennek küldött levél idején Bakunyin valóban enyhébben ítélte meg tettét, mint két évtizeddel később. „Nagy hiba volt a részemről... Sokat adnék érte, ha ez az írás nem létezne” – mondta ekkor, ifjú követőjével, Zamfirij Ralli-Arboréval beszélgetve. Addigra már világosan láthatta, hogy a *Gyónás* megírása nem áll arányban azokkal az eredményekkel, amelyeket elért vele. A börtönt sem váltotta fel a szibériai száműzetés; ehhez I. Miklós halálának és általános politikai enyhülésnek kellett bekövetkeznie. Az új uralkodóhoz, II. Sándorhoz pedig még a *Gyónás*-nál is alázatosabb hangú kérvényt kellett írnia, újfent leszögezve, hogy megtagadja múltját, és szakít vele.

* *
*

Vallomása írása közben Bakunyin mindvégig vigyázott, hogy a szöveg épp a kellő megbánást fejezze ki. De nem mindig sikerült fegyelmeznie magát, s a *Gyónás* legértékesebb részei éppen azok, amelyek az oroszországi állapotok és az autokrata cári hatalom elleni vádirattá válnak, vagy éppen a párizsi proletárok dicséretét zengik. Máshol szinte gúnyolódik a fogoly, vagy úgy viselkedik, mintha az oroszországi állapotokat ostorozó emigráns barátai előtt fejtené ki véleményét. A megalázkodó szövegrészek mellett vagy ezek ellenére tény, hogy 1825 óta orosz alattvalótól a cár nem hallott ilyen vádakot. Szerzőjének furcsa kettős gondolkodása mintegy megelőlegezi Orwell antiutópiájának hőseit; a börtöncellában olyan írás született, amely egyidejűleg vádirat és védőbeszéd, a forradalmi eszmék hirdetése és megtagadása. A tényleges csalódások, a magány, a depresszió, a harcostársak nyilvánvaló árulása, az igazságtalan rágalmak miatti gyötörődés hitelessé teszik a *Gyónás*-ban kifejezett kételyt: érdemes volt-e? S a választott

magatartásforma pillérei is pontosan kirajzolódnak a progresszív értelmiség történetének e különös dokumentumából: harc az életben maradásért, minél több marginális és minél kevesebb lényegi engedmény árán.

Pedig a szöveget szinte elárasztják a nevek, dátumok, események: adat adat után. Az olvasó első gondolata ezért az lehet: tartalmazott-e Bakunyin vallomása a cári hatóságok számára ismeretlen adatokat az orosz és a nyugat-európai politikai mozgalmakra vonatkozóan. A *Gyónás* egyik legérdekesebb momentuma azonban éppen az, hogy szerzője oldalakon át csupa ismert tényt magyaráz, gondosan ügyelve arra, hogy a demokrata klubok, carbonaro társaságok, a sokféle ideológiát és programot képviselő szabadkőműves-páholyok életéről – amelyekben gyakori utazásai során alkalomadtán vagy rendszeresen megfordult – még véletlenül se szolgáltatson új információt. Ezzel a törekvésével magyarázható az is, hogy az emigrációja első időszakára vonatkozó feljegyzések feltűnően töredékesek: tevékenysége abban az időben főként illegális szervezetekhez kapcsolódott.

De amint 1848 eseményeihez közeledik, Bakunyin egyre kitarulkozóbb lesz. Megteheti – az európai forradalmak eseményei nagyrészt nem a kulisszák mögött, nem konspiratív találkozóhelyeken, hanem nyílt színen: parlamenti üléseken, sajtóorgánumban vagy éppen a barikádokon zajlottak. A forradalmak fegyveres leverése pedig nem járt mindenütt a sajtószabadság megnyirbálásával. Sőt legjelentősebb résztvevői, akik ekkor már nagyrészt angliai, svájci vagy tengerentúli emigrációban éltek, emlékirataikat is publikálták. Az orosz diplomáciai kar tagjai és a titkosrendőrség ágensei 1848 tavaszától széles körben gyűjtötték a forradalmak előkészítéséről és résztvevőiről szóló adatokat, a különböző iratokat és kiadványokat is. Franciaországban ezt a munkát Jakov Tolsztoj – egykor Puskin barátja, ismert dekabrista, az Anyegin ötletadója, később ismert denúciáns – vállalta; a titkosrendőrség képviselőjétől kapott feladatai közé tartozott Bakunyin megfigyelése is.

E vázlatos megjegyzéseknél alaposabb vizsgálat is meggyőzően bizonyítja a sokatmondó tény: Bakunyin egyetlen használható új információval sem járult hozzá a cári hatóságok forradalom- és forradalmárelles tevékenységéhez. Nagy hatalmú olvasói számára a *Gyónás* ebből a szempontból tehát nem hathatott a szenzáció erejével. Hogy mégis annyira lekötötte I. Miklós és bizalmasai figyelmét, csakis azzal a tájékozatlansággal magyarázható, amely a pétervári udvar munkáját és tevékenységét az európai haladó mozgalmakkal kapcsolatban jellemezte.

Ezzel szemben az utókor számára a *Gyónás* kétségkívül igen jelentős, mint a 48-as események egyik legfontosabb leírása és – értékelése. (Azokat a helyeket, ahol a szerző taktikai megfontolásokból vagy feledékenységéből téved, a jegyzetekben jelezzük.) A Rajna menti tartományokban, Közép-Poroszországban és Szászországban történtek leírásakor Bakunyin láthatóan abból indul ki, milyen lendületes gazdasági és társadalmi fejlődés korszaka volt ez az idő; írásának Dél-Németországról és Poznańról szóló részeiből viszont az tűnik ki, hogy a középkori gazdálkodási vagy gondolkodási formák még mindig makacsul tartják magukat. Ha más történeti kategóriákkal is, de jól érzékelteti, hogy az egységes nemzeti piaccal nem rendelkező, sok apró királyságból, fejedelemségből és városállamból

összetevődő Német Szövetség, amely annyi nagy gondolkodót és művészt adott már ekkorra a világnak, milyen nagy fáziseltolódással fogadta a Rajnán túlról érkező forradalmi áramlatokat. A harmincas és negyvenes évek fordulóján viszont, amikor e befogadásra végre sor került, országszerte a nagy francia forradalmat megelőző hangulat lett úrrá. Az *Államiság és anarchia* című művében Bakunyin – a *Gyónás* megírása után húsz esztendővel – továbbfejlesztette ezt a gondolatot: „1840 és 1848 között jócskán sikerült felhalmozódnia a zendülő francia szellemnek. E francia szellemi beállítottságot egy cseppet sem zavarta a hegelianizmus, amely éppen ellenkezőleg, nagyon is szerette francia nyelven – természetesen hozzáillő nehézkességgel és német akcentussal – kifejezni a maga elvontan forradalmi következtetéseit. Németország soha nem olvasott annyi francia könyvet, mint ebben az időben. Úgy tetszett, elfelejtette a saját irodalmát. A francia irodalom viszont, különösképpen a forradalmi, mindenüvé behatolt. Lamartine *A girondisták története* című könyvét, Louis Blanc, Michelet műveit a legfrissebb francia regényekkel együtt fordították németre. És a németek a nagy francia forradalomról kezdtek ábrándozni. Kiosztották egymás között a leendő szerepeket: ki Dantonnak, ki a szeretetre méltó Camille Desmoulins-nak, ki Robespierre-nek, Saint-Justnek, ki Marat-nak képzelte magát.”

Bakunyinnak a németiségről kialakított nemzetképe ifjúkorában – a német nevelők és a több ezer kötetes, felerészt német nyelvű premuhinói kastélykönyvtárban töltött órák hatására – pozitív volt. Ma már világos, hogy nagyrészt erre vezethető vissza az orosz filozófiai nyelvet magasabb szintre emelő fordítói tevékenysége is. Akár német tudósokról írt, akár a hazájában élő szorgos szász telepesekről, bajor kereskedőkről vagy Néva-parti árusokról: Bakunyin negyvenes évekbeli cikkeiben, leveleiben nyomát sem találjuk a németellenességnek.

* *
* *

1848 forgószeleiben, a páneurópai nézeteket hirdető Bakunyin gondolatvilágában észrevehetően előtérbe került a demokratikusnak vagy éppen forradalminak nevezett, de számos nacionalista elemet is tartalmazó pánszlávizmus.

A tizenkilencedik század első felében Európa-szerte, így Magyarországon is, nagyon sok szlávközi vagy össz-szláv irányzatot azonosítottak a pánszlávizmussal. S mindegyikben kizárólag Oroszország terjeszkedésének eszközét látták. A pánszlávizmus azonban sokkal összetettebb jelenség. A fogalom pedig számos, néha egymásnak is ellentmondó további fogalmat rejt magában, melyek közé a Bakunyin által képviselt demokratikus vagy forradalmi pánszlávizmus is tartozik.

A *Gyónás*-ban írottakkal ellentétben korántsem lazultak meg emiatt a német demokratákkal való kapcsolatai, ami pedig a másik oldalt illeti, Proudhon köréhez hasonlóan több vezető német radikális politikus továbbra is az *egyetemes* forradalmi mozgalmak Kelet-Európába előretolt bástyájának tekintette Bakunyint. Igaz, Engels *A demokratikus pánszlávizmus* című cikkében rámutatott ennek az eszmének illuzórikus – s ezáltal veszélyes – voltára. „Ezek a frakciók, amelyek külföldön szerzett műveltségüknél fogva

demokratikusak, igyekeznek demokratikus érzületüket összhangba hozni nemzeti érzésükkel, amely a szlávokban tudvalevően nagyon kifejezett; s minthogy a pozitív világ, országuk valóságos állapotai ehhez az összebékítéshez vagy semmiféle vagy csak fiktív kapcsolódási pontokat nyújtottak, nem marad számukra más, mint a túlvilági álmok birodalma...”⁵³

Amit Bakunyin az 1849-es cseh-német-lengyel illegális forradalmi szervezet létrehozásával kapcsolatban leír, szinte felbecsülhetetlen értékű. Összeesküvőtársainak az osztrák bíróság előtt tett vallomásaiból az is kiderül, hogy utasította őket: vegyék fel a kapcsolatot a cseh földön állomásozó magyar katonai egységekkel, amelyek a tervezett felkelés esetén a forradalmi hadsereg magját képezték volna. S valami oknál fogva az orosz forradalmár számos magyar nyelvű iratot is őrzött abban az utazóládában, amelyet chemnitzi letartóztatása után a porosz hatóságok Drezdába küldtek.

A *Gyónás* szövegéből pontosan követni lehet, milyen hatásokra módosult az 1848-1849-es események során Bakunyinnak a függetlenségéért küzdő Magyarországhoz való viszonya. Szlovák és horvát ismerősei magyarellenes elbeszéléseinek hatására még 1848 nyarán és őszén kényszeredetten fogadta a Bécs elleni szláv-magyar összefogás megteremtésének gondolatát. 1849 tavaszán viszont már osztatlan lelkesedéssel figyelte a magyar szabadságharcosok sikerét, csodálta Kossuth Lajost és munkatársait. S minthogy értékrendjében egy-egy személyiségnek, politikai csoportosulásnak vagy akár egy egész nemzetnek is az egyetemes progresszióért folytatott küzdelemben elfoglalt helye volt a mérvadó, úgy vélekedett, hogy a magyar nemzet ekkorra már „drágán megfizetett régi vétkeiért, jóvátette őket hősi tetteivel és a szabadságért kiontott vérével”. „Az egész osztrák hatalom és vele a reakció minden terve... megtört a magyarok elkeseredett ellenállásán. Ma a magyarok mutatják meg nekünk, mire képes a nép, ha elhatározza, hogy kivívja magának a szabadságot” – írta 1849. április 20-án a *Dresdner Zeitung* című magyarbarát szász napilapban.

Bakunyin feltűnően visszafogott, helyenként pedig rezignált hangot üt meg, amikor a lengyel emigránsokkal való kapcsolatáról számol be „minden oroszok cárjának”. Tisztában van vele, hogy Pétervár legfőbb ellenfelének a lengyel nemzeti mozgalmat tekinti, s lankadatlanul gyűjti az adatokat az 1830-1831-es felkelés utáni népes emigráció tagjairól. A *Gyónás* szerzője fél, nehogy elszólja magát; ezért szárazabb és szűkszavúbb a lengyelekről szóló beszámolója.

Pedig Bakunyinnak leginkább lengyel ismerősei miatt lehetett sérelmeznivalója. Később, amikor a lengyel emigránsok azzal vádolták, hogy miatta vallott kudarcot az 1863-as felkelés megsegítésére indított tengeri akció, keserűen írja: „Ha az expedíció hibát követett el, és az expedícióban részt vett egy orosz is – egy olyan orosz, aki egész életét a lengyel függetlenség és szabadság ügyének áldozta –, akkor csak ő lehet az egyedüli bűnös. Mindez 1848-ra emlékeztet engem. Akkor is, ma is ugyanaz a cél lebegett előttem. Akkor is, ma is megrágalmaztak a lengyelek, akik rosszul ismertek; megvádoltak, hogy a szent-pétervári kormány ügynöke vagyok.”

⁵³ Karl Marx és Friedrich Engels Művei 6. k. 264. old. Budapest, 1962.

Meleg barátság fűzte a lengyel emigráció demokrata szárnyának elismert vezetőihez: Lelewelhez, Heltmanhoz, Worcellhez. Mások azonban gondoskodtak róla, hogy ne kapjon meghívót az 1848-as breslauer emigránstalálkozóra; a berlini „nem hivatalos” lengyel emigránsszövetség üléseinek helyét és idejét eltitkolták előle. Ami pedig a legsúlyosabb: valóban a lengyel menekültek körében kaptak lábra a Bakunyin cári ügynök voltáról szóló rágalmak, amelyek végül is egész életében nyomasztották az orosz forradalmárt, és komolyan zavarták tevékenységében. A sors iróniája, hogy éppen a demokraták táborában terjesztették ezt a rágalmat.

Ilyen előzmények ellenére az egyéb tetteiben korántsem altruista Bakunyin nagyon is etikusnak bizonyult. Kísérletet sem tett arra, hogy vallomásaival árnyékot vessen rágalmazóira, noha tudván tudta, hogy írásának ezeket az oldalait olvassa majd a cár a legnagyobb várakozással s egyben a legnagyobb csalódással is.

Igaz, a lengyel emigráció légköre objektíve nem kedvezett Bakunyin befogadásának. A kontinens történetében a középkorban jelentős szerepet játszó Lengyelországot, mint ismeretes, 1772 és 1795 között szomszédai: Oroszország, Poroszország és Ausztria három alkalommal is felosztották egymás között. A napóleoni háborúk idején rövid időre felcsillant egy független – pontosabban a császári Franciaországtól függő – Lengyelország létrehozásának reménye. Az 1815-ben véget ért bécsi kongresszus után azonban ez is szertefoszlott. Újabb, immár a negyedik osztozkodásra került sor az érdekelt államok között. Ettől kezdve a három felé osztott ország egyes részeinek útja hosszú időre elvált egymástól. A történelmi Lengyelország lengyel lakta földjeinek nagy részét a cári Oroszország az 1830-1831-es felkelés szerencsétlen kimenetelét követően véglegesen beolvasztotta; Poroszország a német államokkal szembeni megerősödésével egyenes arányban fokozta a németesítést Poznań vidékén és a tenger melléken. A Habsburg-birodalom irányítói pedig, akik több évtizeden keresztül biztosították Galíciában a lengyel nemesség gazdasági, szociális kiváltságait és kulturális autonómiáját, visszariadtak a tartomány esetleges önállósulásának veszélyétől. Ezért egy ideig tétlenül nézték a lengyel nemesi udvarházak égését az 1846-os „galíciai Jacquerie”⁵⁴ idején, majd egyforma eréllyel léptek fel mind a lengyel, mind az ukrán mozgalom ellen.

E három területről érkezett Nyugat-Európába a lengyel emigráció. Valamennyien magukkal hozták a különböző vidékek tradícióit, az otthon még le sem csillapodó, de máris új hullámokban tetőző társadalmi konfliktusokat, a melankóliával váltakozó, talajvesztett, messianisztikus bizakodást. Amikor Bakunyin személyében egy orosz került az emigrációba, nyomban gyanússá vált azok számára, akik a távolabbra tekintő kisebbséggel szemben főleg etnikai alapon döntöttek el, ki a barát, ki az ellenség.

Pedig nemcsak Bakunyin, hanem számos orosz emigráns, progresszív gondolkodású orosz utazó igyekezett jelét adni – ha lehetett, nyilvánosan is –, hogy nem ért egyet a Lengyelországgal szemben alkalmazott kincstári orosz sovinizmussal. Ezeknek a honfitársaknak a kilétéről I. Miklós

⁵⁴ A legismertebb – 1358-ban lezajlott – középkori franciaországi felkelés, amelyhez a kortársak hasonlították az említett galíciai eseményeket.

egyáltalán nem szerzett tudomást a *Gyónás* szerzőjétől, aki még arra is vigyázott, hogy ifjúkori moszkvai és pétervári hegelianus társaságáról, a Sztankevics-kör tagjairól se szolgáltatson adatokat. Ifjúkoráról szólván meg sem említette tanítómesterét, Csaadajevet, pedig egy ideig a szomszédjában lakott Belinszkijjal együtt. Itt, a Novaja Baszmannaja utcai Levasova ház udvari épületszárnyában ismerkedett meg a *Korunk hőse*-nek írójával, Lermontovval is. (Csak az 1920-as évek elején derült ki, hogy Bakunyin az európai forradalmak alatt sem csak emigráns honfitársaival tartott fenn kapcsolatokat: gyakran váltott levelet többek között Zsukovszkijjal, a neves orosz romantikus költővel, a trónörökös nevelőjével.) Nem szólt a *Gyónás* szerzője azokról a politikai beszélgetésekről sem, melyeket azokkal az oroszokkal folytatott, akiket Lev Kamenyev később a *párizsi körhöz* sorolt. E disputák során egy külföldön működő szabad orosz nyomda és kiadóvállalat létrehozásának tervét taglalták. Ezt az akkor még valóban irreális elképzelést Alekszandr Herzen 1853-ban valósította meg Londonban.

* *
*

Időről időre feltűnnek a *Gyónás*-ban a német kommunistákat, így a Marxot illető vádak is. Vallomása idején láthatólag még túlságosan frissek voltak Bakunyin számára a *Neue Rheinische Zeitung* okozta sebek, annál is inkább, mert a támadásokhoz szokott forradalmárt ezúttal a barikád innenső oldaláról érte váratlanul a vágás.

A Marx és Bakunyin között a „népek tavasza” elején meglévő szakadékot elvi nézeteltérések mélyítették tovább. Erre figyelt fel David Rjazanov, a neves Marx-kutató: „...szinte öt esztendő leforgása alatt Marx és Engels, valamint Bakunyin és Herzen – noha még 1842-ben valamennyien ugyanazon az eszmei nyelven beszéltek – szögesen ellentétes útra léptek, és többé már nem értették meg egymást. E jelenségről lehet vitatkozni, keresni is kell okait, de nem... »szellemük« vagy »természetük« különbözőségében.”

Röviden szólva: Bakunyin, aki 1844-1845-ben Párizsban még igen közel érezte magát az ottani német kommunista közösség tagjaihoz, s a *Gyónás*-ban leírtakkal ellentétben egy ideig kommunistának is vallotta magát, fokozatosan visszahúzódott a „hagyományos” demokrata állások mögé, „általános demokratának” nevezte magát. Ezzel eleve el kellett távolodnia Marxtól és követőitől. De 1847 körül már Marx és Engels sem bíztak egészen az orosz forradalmár emberi és politikai tisztességében. Ennek oka egy sajnálatos félreértés. Az 1840-es években Bakunyin társaságában gyakran lehetett látni egy Grigorij Tolsztoj nevű Kazany környéki nagybirtokost, aki mindenáron szabadulni akart a jobbágyok munkájából élő földesúri szerepétől. Azt tervezte, hogy eladja birtokait, és Európába visszatérve bekapcsolódik a nemzetközi forradalmi mozgalom küzdelmeibe. Bakunyin bemutatta Marxnak is, akit Grigorij Tolsztoj meghívott Oroszországba. Nem sokkal hazatérése után a párizsi napilapok szárnyra röppentették a hírt, hogy egy bizonyos Tolsztoj élénken kémkedik a lengyel menekültek után. E hírről Engels 1846. szeptember 16-án így számolt be a Brüsszelben tartózkodó Marxnak: „Ez a Tolsztoj nem más, mint a mi Tolsztojunk, a nemes, aki azt hazudta nekünk, hogy el akarja adni oroszországi birtokát... Hogy ezek után az általa ajánlott Annyenkov

ugyancsak orosz spicli, az világos. Még Bakunyin is, akinek az egész históriáról *tudnia kellett*, minthogy a többi orosz tudta, nagyon gyanús.”⁵⁵ Annyenkovnak sikerült ugyan tisztázni a helyzetet s kideríteni, hogy a vádak nem Grigorij, hanem Jakov Tolsztojt illetik, az ügy mégis mindenkiben kellemetlen emléket hagyott.

1848 nyarán újabb kompromittáló híreket kapott Marx Bakunyinról. Ezek egyrészt a lengyel emigráció említett köreiből származtak; másrészt A. H. Ewerbecktől, a *Neue Rheinische Zeitung* párizsi levelezőjétől. A Kommunisták Szövetségének ez az aktivistája arról tudósította lapját, hogy Bakunyinnak köze van a francia fővárosban a lengyel menekültek körében foganatosított letartóztatási hullámhoz, s hogy az igazoló okmányok George Sand birtokában vannak. A lap 1848. július 6-i számában párizsi keltezésű, rövid tudósításában ismertette a hírt. Igaz, néhány nappal később, még mielőtt a szerkesztőség megkapta volna George Sand felháborodott cáfolatát s Bakunyinnak egy lengyel emigránstól küldött üzenetét, miszerint párbajra hívja ki a szerkesztőket, a *Neue Rheinische Zeitung* pártatlansága jeléül a prágai Szláv Kongresszus utóhatásáról publikált írást, amelyben meleg hangon szólt az orosz forradalmárról, s szó szerint átvette Bakunyin tiltakozó levelét, amely az *Allgemeine Oder-Zeitung* július 9-i számában látott napvilágot. Amint pedig Marx meggyőződött valóban súlyos tévedéséről, nyomban közölte – 1848. augusztus 3-án – a lapban George Sand visszautasító nyilatkozatát, s ezzel lezártnak tekintette az ügyet.

A *Neue Rheinische Zeitung*-ügy még egyszer reflektorfénybe került Berlinben, amikor közös ismerőseik unszolására Marx és Bakunyin 1848 augusztusa végén kibékülésük jeléül megölelték egymást. Ez azonban túlságosan is jelképes gesztus maradt, s az eset, az őt ért méltánytalanság mint életének különösen fájdalmas mozzanata tért vissza újra és újra Bakunyin emlékezetébe a börtönben is, ahová éppen a német forradalom szolgálata miatt került. A *Gyónás* írása közben úgy próbálta feloldani gyötrő szorongását, hogy „kiírta magából”. Ezt a lélektanilag indokolt lépést csak az állítja módfelett furcsa fénybe, hogy a „gyóntató” valamennyi európai szabadságmozgalom talán legmegveszekedettebb és leghatalmasabb ellensége volt.

* *
* *

Oroszország uralkodója lemásoltatta a *Gyónás*-t, és a következő megjegyzéssel küldte el Sándor trónörökösnek: „Érdemes elolvasnod, szerfelett érdekes és tanulságos.” Paszkevics herceg, Lengyelország helytartója és Csernisov gróf, az államtanács nemrég kinevezett elnöke is kapott egy-egy példányt. Valamennyi olvasó egyetértett abban, hogy a foglyot nem törték meg teljesen: továbbra is börtönben kell tartani, és életkörülményein nem szabad könnyíteni.

Hamarosan Bakunyinnak is rá kellett jönnie, hogy semmi sem változott körülötte. Időnként kérhetett ugyan régi folyóiratokat vagy francia regényeket, élelmézése is javult. Mégis egyik betegség a másik után támadta meg szervezetét; így a skorbut is. A magányban súlyos depresszió kínozta.

⁵⁵ Karl Marx és Friedrich Engels Művei 27. k. 380. old, Budapest, 1971.

1850 májusában egy Königsteinből Adolf Reichelnek írt levelében így jellemezte ezt az állapotot: „A szabadságot ne vesd meg, bármely negatívnak tűnjék is. Olyan, mint a tápláló kenyér, s ezért gyakran alábecsüli az ember, amíg csak meg nem fosztják tőle. Ugyanez érvényes a társadalomra is. Ha valaki egy egész évet tölt magánzárkában, s mint én, még számtalan ilyen esztendőnek néz elébe, akkor megérti, megérzi, hogy a boldogsághoz, a fejlődéshez és az erkölcsi tartáshoz mindenkinek nagy szüksége van az emberekkel való érintkezésre... Még a legrosszabbakkal való érintkezés is jobb és nemesítőbb hatással van az emberre, mint a magány...”

Bakunyin magányában is következetesen játszotta a vállalt szerepet. Családjának írt, ellenőrzött leveleiben hangsúlyozta, mennyire megbánta eltávolítását, intette testvéreit, legyenek jó alattvalói a cárnak, s ha kell, testi fenyítéssel is tartsák kordában jobbágyaikat. Egy titokban kicsempészett levelében viszont leszögezte, hogy rendíthetetlenül forradalmi eszméinek híve, s eljuttatta testvéreihez egy rejtjeles levelezés kulcsát.

I. Miklós – aki Bakunyinnal kapcsolatban állítólag többször is kijelentette, hogy Oroszország túlságosan szűk kettejük számára: csak egyikük lehet szabadlábbon – a krími háború idején, az angol és francia tengerészgyalogság pétervári partraszállásától tartva, foglyát a biztonságosabbnak tartott Schlüsselburgba szállíttatta. 1857 márciusában innen indították útnak szibériai száműzetési helyére.

Az utolsó hónapokat különösen nehezen viselte. Tudta, hogy barátai, a liberális publicista Annjenkov, Iván Turgenyev, családjának befolyásos tagjai, valamint a család jó ismerőse, a fiatal Lev Tolsztoj gróf szüntelenül közbenjárnak ügyében; édesanyja az uralkodót ostromolja leveleivel. Úgy érezte, a szabadság napja mégis egyre távolodik; francia nyelvű titkos naplójában, amely 1975-ben került elő, azt írja: ha ez így folytatódik, akkor „a halál révén nyerem el a szabadságot”.

A végtelen szibériai tájakon is az önkényuralmi rendszer láthatatlan falai vették körül; még egyszer utoljára megpróbálta megtéveszteni fogvatartóit: Kelet-Szibéria katonai fő kormányzójával barátságba keveredvén, 1859-1860 folyamán olyan hévvel vetette magát a politikai küzdelmekbe Irkutszk száz főnél többet aligha számláló ellenzékével szemben a Muravjov-párt oldalán, mintha újból a prágai és drezdai barikádokon állna. A társainál talán messzebbre látó, de végső soron despota cári helytartó védelmében több vitairatot, levelet küldött Pétervárra és Londonba Herzen *Kolokol*-jába.. S ha eleinte csupán az örökös száműzetés feloldásának reménye vezette is e lépéseiben, fokozatosan maga is hinni kezdett Muravjov érdemeiben, de amikor világosan megértette tévedését, legalábbis felemás helyzetét, határozottan és gyorsan döntött. 1861 augusztusában – a szibériai száműzetésre ítélt forradalmárok közül elsőként – megszökött. Kockázatos vállalkozásának útvonala az Amur torkolatától Japánon, San Franciscón, New Yorkon át Londonig vezetett. „Kevés reményem maradt, hogy valaha is visszatérhetek Oroszországba... Szibériában nem volt számomra feladat; nem kellett-e hát életcélokat külföldön keresnem, ahol remélhetőleg több hasznot hozok hazámnak, mint

Irkutskban” – írta búcsúzóul Muravjov utódának, Korszakov tábornoknak, az utóbbi családi archívumából nemrég előkerült levelében.

* *
*

1861 karácsonyán, amikor Bakunyin az angol fővárosba érkezett, forradalmi tevékenységét pontosan ott folytatta, ahol 1849-ben Chemnitzben abba kellett hagynia. „Első helyen »az ügy« állt számára: a forradalom, az adott pillanatban Oroszországban éppen elkezdődött forradalmi mozgalom, a Lengyelországban érlelődő forradalom, és amint látni vélte, a szláv nemzetiségek fellángoló nemzeti-felszabadító mozgalma” – jegyezte meg Jurij Sztjeklov, Bakunyin marxista biográfusa. Eleinte az általános szláv helyzet érdekelte; 1862 végétől pedig a lengyel-orosz forradalmi szövetség megerősítésének ügye kötötte le idejének java részét. E célból már az 1863-as lengyel felkelés kitörése után az oroszországi forradalmi mozgalom Föld és Szabadság nevű titkos társasága és a londoni emigráns centrum – gyakorlatilag a *Kolokol* szerkesztősége – képviselőjeként Stockholmba tette át székhelyét.

Azt hitte, hogy Henry Soulé kanadai professzor álneve mögé rejtőzve jó darabig élhet a svéd fővárosban; az osztrák és az orosz hatóságok azonban rendkívül rövid idő alatt azonosították. Különösen a cári külügyminisztériumban keltett nagy riadalmat, hogy Bakunyin, aki XV. Károly svéd királlyal és környezetével is kapcsolatba került, gyökeret vert Stockholmban, s a helyi liberális és radikális körök az év tavaszán és nyarán a sajtóban is zajosan ünnepelték. A minden erőt a lengyel felkelés leverésére összpontosító orosz hatóságok aggodalmát még csak fokozta, hogy tudomásukra jutott, hogy Bakunyin partra akar szállni Litvániában, ahol a lengyel fogságba került katonákból a lengyel forradalom oldalán harcoló orosz légiót kíván szervezni.

Pétervárott elsősorban ezért akarták politikailag diszkreditálni s így a minimálisra csökkenteni svédországi befolyását. Ennek érdekében Daskov herceg orosz követ többször interveniált gróf Mandelstrøm svéd külügyminiszternél, aki a cár kívánságának eleget téve, több Bakunyin-ellenes írást helyeztetett el a svéd sajtóban. Csak hosszú évek múltán derült ki, hogy az egyik pocskondiázó cikk szerzője Louis de Geer, az ország miniszterelnöke volt, aki barátjával, Svédország királyával eközben szívélyesen fogadta Bakunyint, nemcsak mint ismert emigráns politikust, hanem mint szabadkőműves „testvérét” is.

Az ellenzéki újságok védelmükbe vették az orosz forradalmárt. Az egyik ilyen kiadvány hasábjain Bakunyin büszkén jelentette ki, hogy múltjában nincs szégyellnivaló... Pétervárra is eljutott szavai szolgáltatták az ötletet az orosz titkosrendőrség munkatársainak, hogy elővegyék a harmadik ügyosztályon őrzött *Gyónás*-t. A vallomásaiból, valamint a II. Sándorhoz intézett, kiszabadulásért esedező leveléből kimásolt idézetek „fűszerezték” azt a gúnyiratot, amelyet Stockholmban akartak megjelentetni. Az irományba Bakunyin cári ügynök voltára vonatkozó óvatos célzások is bekerültek, s hogy az olvasó ne kételkedjen a szerző pártatlanságában, egy ismeretlen svéd tudós nevét szerepeltették volna a címlapon, aki valamelyik orosz levéltárban bukkant rá a *Gyónás*-ra. A *Mihail Bakunyin, amilyennek*

önmagát ábrázolja című művet 1863. június 12-én még II. Sándor is átnézte jóváhagyás céljából. A terv megvalósításától azonban a hatóságok mindmáig kiderítetlen okokból elálltak. Talán azért, mert nehéz lett volna elhitetni, hogy egy külföldi utazó titkos iratok közelébe juthatott Oroszországban, ahol még a cár személyes bizalmát élvező hazai kutatók sem férhettek hozzá az 1860-as években az I. Miklós vagy I. Sándor személyére és korára vonatkozó levéltári forrásokhoz.

De közvetlenül a *Gyónás* közzététele után, az 1920-as években ez a munka is napvilágot látott, s ezzel egyidejűleg megindultak a találgatások: vajon nem zsarolták-e Bakunyint azzal, hogy ha nem hagy fel a lengyel forradalom támogatásával, közzéteszik a *Gyónás*-t. A pszichologizálásra hajlamos korabeli tudományos közvélemény ezzel a lehetőséggel hozta összefüggésbe, hogy Bakunyin 1863 augusztusának végén oly hirtelen távozott Stockholmból.

E feltevés gyenge pontja, hogy *egyetlen forrás sem támasztja alá*. Az viszont bizonyos, hogy Bakunyin már korábban konfliktusba keveredett a Svédországban élő finn és lengyel politikusokkal. Herzennel és Ogarjovval is meglazultak az emberi és politikai kapcsolatok szálai. Anyagi és politikai támogatásukra sem számíthatott, a szláv ügyekből kiábrándult – alkatából, koherens nézetrendszeréből és sok más tényezőtől következően törvényszerűen indult el, hogy kiépítse a saját külön útját.

Régi vágyát megvalósítandó Itáliába készült, és azzal búcsúzott svéd ismerőseitől, hogy a következő évben visszatér, s akkor majd folytatják a közös munkát a lengyel és a finn nemzeti mozgalom támogatására, a cári birodalom skandináviai pozícióinak aláásására. 1864 őszén valóban Stockholmban töltött néhány hetet, de már más céllal: konspiratív társasága számára toborzott tagokat. Az év tavaszán ugyanis Firenzében néhány olasz demokrata, lengyel és francia menekült közreműködésével megalakította a *Société internationale secrète de l'émancipation de l'humanité* nevű nemzetközi titkos társaságot. A szervezet, amely Bakunyin első „alliance”-a volt, különösen Firenzében, Nápolyban, az Appennini-félsziget déli tartományaiiban és Szicíliában vált népszerűvé az 1860-as évek második felében, amikor az orosz forradalmár személyes jelenléte kétségkívül a katalizátor szerepét játszotta a korai itáliai munkásmozgalom kibontakozásában.

Életének ebből az időszakából fennmaradt egy érdekes dokumentum. Engelshez intézett 1864. november 4-én kelt levelében Marx a következőket írja:

*„Bakunyin üdvözetét küldi neked. Tegnap láttam viszont először tizenhat év után. Meg kell mondanom, hogy nagyon tetszett nekem, és jobban, mint azelőtt. A lengyel mozgalomra vonatkozóan ezt mondja: az orosz kormánynak kellett a mozgalom, hogy magát Oroszországot nyugton tartsa, de semmiképpen sem számított tizennyolc hónapos harcra... Lengyelország két dolog miatt vallott kudarcot: Bonaparte befolyása miatt, másodsor pedig azért, mert a lengyel arisztokrácia vonakodott, hogy kezdettől fogva nyíltan és félreérthetetlenül proklamálja a *parasztszocializmust*. Ő (Bakunyin) most – a lengyel história bukása után – már csak szocialista mozgalomban fog részt venni.*

Egészében véve egyike annak a kevés embernek, akiknél tizenhat év múltán nem vissza-, hanem továbbfejlődést találok.”⁵⁶

Marxnak hamarosan csalódnia kellett. Bakunyin csatlakozott ugyan az I. Internacionáléhoz, de 1864 végén, Olaszországba való visszatérése után fontosabbnak találta erejét a már korábban kiépített nemzetközi konspiratív vállalkozásra összpontosítani; majd 1867-1868-ban a többnyire polgári összetételű Béke és Szabadság Ligája ügyeiben merült el. Amikor belátta, hogy csakis a munkásmozgalom területén tevékenykedhet, s másodszor is csatlakozott az Internacionálé egyik genfi szekciójához, annak is szinte nyomban az ellenzéke lett. Mind régi követői, mind a neofiták körében a Nemzetközi Munkásszövetség londoni főtanácsa, és személy szerint Marx és Engels ellen agitált, valamint az általa centralizációs, tekintélyelvű munkásállamnak nevezett újabb népelnyomó rendszer megtervezésén fáradozó irányvonal ellen. Ismét konfliktusra került tehát sor Marx és Bakunyin között. Ez azonban jóval többet jelentett két politikai személyiség nézeteltérésénél: a nemzetközi munkásmozgalmon belüli marxista és anarchista szárny törvényszerű szembekerülését jelentette, azt a küzdelmet, melynek során az I. Internacionálé 1872-es hágai kongresszusán Bakunyint kizárták a szervezet soraiból.

A kongresszusi határozat értelmében Marx és Engels szövegezték meg a dokumentumot, amely ideológiailag megindokolta Bakunyin kizárását és személyére vonatkozó „terhelő” adatokat is tartalmazott. A heves eszmei csatározás közepette megszóvegezett dokumentum súlyos, ám jogos ítélet: „Az Internacionálé a legteljesebb szabadságot biztosította a munkásosztály mozgalmainak (...) a különböző országokban, s egyszersmind sikerült (...) az uralkodó osztályokkal első ízben éreztetnie a proletariátus nemzetközi hatalmát. Az uralkodó osztályok és a kormányok ezt a tényt azzal ismerték el, hogy támadásaikat egész szövetségünk végrehajtó szerve, a Főtanács ellen összpontosították. Ezek a támadások a Kommün bukása óta mindinkább fokozódtak. És íme, az alliance-isták éppen ezt az időpontot szemelték ki, hogy nyíltan hadat üzenjenek a Főtanácsnak! (...) Bakunyinnak sikerült az Internacionálén belül alattomban harcot előidéznie (...) a hágai kongresszusnak az alliance ellen hozott határozatait (...) szigorúan a kötelesség diktálta.”⁵⁷

A dokumentum függelékében a szerzők számos helyen ellentmondásos, illetve téves információ alapján ítéleztek Bakunyin korábbi pályája felett. Az „orosz vonatkozású” adatok java részét a Bakunyinnal szemben álló Nyikolaj Utyin emigráns publicista szolgáltatta a londoni főtanácsnak, így kerültek bele olyan megállapítások, hogy maguk a kelet-szibériai hatóságok szervezték volna meg Bakunyin szökését. A dokumentum azonban egyetlen szóval sem tesz említést a Gyónás-ról. Utyinnak és Bakunyin többi ellenlábásának nem sikerült tehát felfedni a Gyónás titkát, ami szintén azt bizonyítja, hogy milyen kevesen tudtak az orosz forradalmár vallomásairól, s hogy a megzsarolásáról alkotott koncepció huszadik századi találmány.

⁵⁶ Karl Marx és Friedrich Engels Művei 31. k. 14. old. Budapest, 1973.

⁵⁷ Karl Marx és Friedrich Engels Művei 18. k. 414-415. old. Budapest, 1969.

Az sincs kizárva, hogy életének utolsó három-négy évében még ez a leleplezés sem befolyásolhatta volna Bakunyin politikai gyakorlatának alakulását. Kollektivista-anarchista, államellenes eszméi jóval szélesebb s mind szélesedő körben terjedtek, főleg Spanyolországban, Olaszországban, Dél-Franciaországban, az orosz és lengyel emigráció körében. Személy szerint azonban egyre jobban elszigetelődött. Az 1870. szeptemberi lyoni és az 1874-es augusztusi bolognai felkelés – Bakunyin mindkettőben fontos szerepet játszott – kudarccal végződött. Hazájában a Nyecsajev-ügy diszkreditálta; legmegbízhatóbb tanítványainak köre – többek között J. Guillaume, az I. Internacionálé majdani anarchista történetírója – 1874 végén a Bakunyin által létrehozott nemzetközi titkos társaság soraiból törölte az alapító nevét. Így élete Luganóban töltött utolsó hónapjaiban már csak meditációval, a forradalmi etikáról tervezett művének előkészítésével, végül pedig a betegséggel való viaskodással teltek el. 1876 júniusában Bernbe utazott, ahol a szegények számára fenntartott kórházban Adolf Reichel, a *Gyónás*-ban oly szépen és pontosan jellemzett zenetanár fogta le szemét.

* *
*

A berni temetőben az orosz forradalmár sírjánál az anarchista és a marxista szónokok egyaránt arról beszéltek, hogy Bakunyin halála után a közös ellenség, a nemzetközi tőkés világ ellen egységesen kell fellépni. Az ellentétek azonban oly súlyosak, antagonisztikusak voltak, hogy ez az elképzelés nem valósulhatott meg. A csakhamar ismét felerősödő eszmei küzdelem során Bakunyin személye és életműve továbbra is a marxisták támadásának kereszttüzeiben állt, anarchista követői viszont rajongással írtak mind róla, mind tanításáról. A viták során pro és kontra szó esett pályájának különböző szakaszairól is, a *Gyónás*-t azonban senki sem említette. Úgy látszott, soha nem is kerül elő ez a különlegesen szigorúan őrzött irat, amelyet eredetileg Leontyij Dubelt tábornok, a III. Ügyosztály Irodájának vezetője a saját páncélszekrényében zárt el. Az 1905-ös oroszországi forradalom után, amikor a levéltárakban a kutatók már kézbe vehették a III. Ügyosztály iratait, és publikálhatták is őket, a *Gyónás*-nak – amelynek létezéséről a Herzen-émlékiratokból tudtak, de jellegét nem ismerték – mintha nyoma veszett volna.

Végül egy külföldi tudós, a német Schiemann bukkant rá, legalábbis közvetve. Röviddel az első világháború kitörése előtt a Téli Palota archívumában ráakadt I. Miklósnak a *Gyónás*-sal kapcsolatos irataira. Ha felfedezéséről korábban tájékoztatja a közvéleményt, bizonyára nagy szenzáció lett volna. De a viláégés közepette, majd az oroszországi forradalmak viharában sokkal fontosabb dolgok foglalkoztatták az embereket. 1917 elején, amikor Iljinszkij történészprofesszor már magát a szöveget is felfedezte, egy ideig még kiadóra sem talált. A *Gyónás* csak 1921-ben, a polgárháború végén jelent meg Szovjetországban sárga újságpapírra nyomtatva, megbízható tudományos apparátus nélkül.

Ekkor azonban, aktuális politikai éle miatt, robbanásszerűen hatott. Bolsevik, mensevik, anarchista, polgári nézeteket valló történészek és publicisták, a Péter-Pál-erőd kazamatáit Bakunyinhoz hasonlóan egykor megjárt idős narodnyik forradalmárok, a Komintern sajtójának ifjú

munkatársai, francia anarchoszindikalisták és orosz fehéremigránsok a szöveg értelmezésének ürügyén a forradalmi morálról, az osztályharc kérdéseiről vallottak, a hatalommal való kiegyezésről vagy az azzal szembeni ellenállás formáiról vitáztak.

A *Gyónás* közzététele utáni első hónapokban a több országra kiterjedő vitába azok is bekapcsolódtak, akik közéleti állásfoglalásuktól és a vallomás megítélésétől függetlenül őszintén hitték, hogy Bakunyint sikerült térdre kényszeríteni. *Egy nagy lélek alkonya* című cikkében a korábban feltétlen Bakunyin-hívó anarchista Grosszman-Roscsin döbbenetesen írta: „A lehetetlen, az elképzelhetetlen lehetségessé, tényévé vált: Mihail Bakunyin, a nagy lázadó, a rombolás szelleme, aki elutasította a tulajdon és az állam rendszerét, Bakunyin, a burzsoá világ rettegett alakja, akit Lavelay belga szociológus a dantei pokol démonához hasonlított – ez a Bakunyin a hóhér cár előtt kicsinyke fűszálnál is mélyebbre hajtotta a fejét, és bocsánatot kért forradalmi tetteiért.” A közel húsz esztendőnyi börtönben s ebből több évet magánzárkában töltő Vera Figner meg volt győződve, hogy Bakunyin őszintén vallott az uralkodónak, s a Péter-Pál-erődben tulajdonképpen visszatért az emigrációja előtti, hűséges alattvalói magatartásához. „Lelkében atavizmus lett úrrá, a harmincas-negyvenes évek Bakunyinjához való visszatérés... Mi – mind Bakunyin tisztelői, mind pedig gúnyolói egy álmot, egy illúziót dédelgettünk természetének és életének koherenciájáról, de a *Gyónás*-tól szertefoszlott az illúzió.” Később Vera Figner még nagyobb megdöbbenéssel olvasta Bakunyin börtönből kicsempészett sorainak akkor felfedezett szövegét: „...A börtön legalább annyiban jó számomra, hogy időt ad a gondolkodásra, és hozzá is szoktatott. Mondhatni, megerősítette értelmemet, de semmit sem változtatott korábbi meggyőződésemen. Éppen ellenkezőleg, még határozottabbá, még lobogóbbá, még feltétel nélkülibbé tette, mint korábban volt, s ami még az életből megmaradt a számomra, most egyetlen szóban foglalható össze: szabadság.”

Vera Figner számára, aki számos társával együtt sokéves szenvedést vállalt, de nem ment bele a hatalommal való alkudozásokba, ez a Bakunyin már érthető ugyan, mégis idegen. Elhangzottak ezzel ellenkező értékelések is, például a Bakunyin család episztoláris hagyatékát közreadó Kornjilové, a kadet párt egykori titkáráé, vagy Max Nettlaué, a Bakunyin javára elfogult kiváló anarchista történészé. De Malinyin, a Freud-követő orosz emigráns, amint például Bakunyin Oidipusz-komplexusáról szóló könyvében megírta, az apa elleni lázadás kudarcát látta a *Gyónás*-ban. Az azóta előkerült levéltári források viszont sokban Jurij Sztjeklov magyarázatát igazolják: „A *Gyónás*-ban semmiféle tényleges vezeklés nincs... Bakunyin azért írta, hogy bolonddá tegye I. Miklóst, és elérje az erődből történő kiszabadulását. A külsőleges és formális megbánás, amely végső soron mégiscsak megbánás volt, arról tanúskodik, hogy abban a pillanatban Bakunyin lelkileg mélypontra jutott. Nem úgy, hogy személy szerint megszűnt volna forradalmár lenni, hogy elvesztette volna a forradalom végső győzelmébe vetett hitét, hanem abban az értelemben, hogy a forradalmat a messzi jövőbe tűnőnek látta, s talán kritikusan szemlélte a forradalom módszereit és véghezvivőit.”

* *
*

A *Gyónás* az orosz, német, angol, cseh, francia, spanyol, lengyel, holland, japán és szerb-horvát nyelvű kiadás után most magyarul is megjelenik. A történelmi forrásanyagnak is tekinthető *Gyónás* lapjairól a tizenkilencedik századi európai forradalmi mozgalmak egyik színes és ellentmondásos egyénisége tekint ránk, akit az irodalomban Turgenyev és Dosztojevszkij örökített meg, a zenében pedig Richard Wagner Siegfriedjének egyik mintájául szolgált.

A Péter-Pál-erődben papírra vetett vallomásokat meg lehet érteni, sőt meg is lehet indokolni. A végeredményben nemesi forradalmár Bakunyin azoknak a dekabristáknak a nyomdokát követte, akik vallomást tettek a cárnak. Vera Figner nemzedékére már egészen más normák, értékek érvényesek. Szintén törvényszerűen. És Bakunyin *Gyónás*-át olvasva, mégis egyetérthetünk Grosszman-Roscsin szavaival: „Az az olvasó, aki önmagát figyel, észrevesz egy igen jellemző vonást... Bakunyin egyre jobban megfélekedzik arról, hogy az uralkodónak ír, hogy gyón, hogy megalázkodik. Mintha önmagával beszélgetne, mintha az uralkodó csak kitalált figura lenne, Bakunyin démona. Ő az ördög, aki Ivan Karamazovnak megjelenik, aki voltaképpen a tulajdon lelkének démona... Igen, ha Miklós nem lett volna, Bakunyin maga találja ki, hiszen a *Gyónás* nem más, mint Bakunyin beszélgetése önnön démonával: tulajdon nagy lelkének alkonyáról, a történelem végső titkairól, az emberi lélek lázadásáról. És azért is fontos, hogy egy időre megfélekedezzünk arról, hogy Bakunyin erkölcsileg a vádlottak padján ül, s beleéljük magunkat a rettenetes gyónásba, amely nem sokban marad el Rousseau *Vallomásai*-tól és Tolsztoj *Gyónás*-ától...”

Kun Miklós

Kiadta az Európa Könyvkiadó
A kiadásért az Európa Könyvkiadó igazgatója felel
Szedte és nyomta az Alföldi Nyomda
A nyomdai rendelés törzsszáma: 6278.66-14-1
Készült Debrecenben, 1983-ban

A sorozatot Antal László szerkeszti
Felelős szerkesztő: Katona Erzsébet
A védőborító és a kötésterv Urai Erika munkája
Műszaki szerkesztő: Benkő Anna
Műszaki vezető: Szegleth Károly
Készült 10.000 példányban,
16,1 (A/5) ív terjedelemben
32 oldal melléklettel
New Times betűvel, EU-k-8384
ISBN 963 07 2687 4

Gyónás	3
Függelék a <i>Gyónás</i> -hoz.....	89
Életem története	91
Jegyzetek	101
A <i>Gyónás</i> története és utóélete.....	120